

Міністерство освіти та науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

САСИН ГАННА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 323.272(477)

**ОБҐРУНТУВАННЯ СУЧАСНОГО ТИПУ РЕВОЛЮЦІЙ В
ТРАНЗИТНОМУ СУСПІЛЬСТВІ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

Науковий керівник:
**Денисенко Валерій
Миколайович,**
доктор політичних наук, професор

Львів – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	15
Висновки до розділу 1	30
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ РЕВОЛЮЦІЇ	31
2.1. Сутність поняття, концептуальні визначення та історичні особливості дослідження революції	31
2.2. Типологія революцій	49
2.3. Феномен та особливості сучасного типу революцій	60
Висновки до розділу 2	73
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ТИПІВ РЕВОЛЮЦІЇ В УМОВАХ ТРАНЗИТУ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ	75
3.1. Об’єктивні та суб’єктивні умови здійснення «Помаранчевої революції»	75
3.2. Логіка та принципи здійснення революційних подій 2004 року в Україні	85
3.3. Застосування виборчих технологій під час виборів у ході революції	99
3.4. Наслідки «Помаранчевої революції»	109
Висновки до розділу 3	123
РОЗДІЛ 4. «РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ» ТА ЇЇ МІСЦЕ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ	126
4.1. Причини та нові умови здійснення «революції Гідності»	126
4.2. Особливості реалізації революційного руху подій в Україні у 2013–2014 рр.	134

4.3. Місце та роль інформаційної війни під час «революції Гідності» та в постреволюційних подіях	148
4.4. Характеристика політичних змін після «революції Гідності»	158
Висновки до розділу 4	171
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АРК – Автономна Республіка Крим
АТО – Антитерористична операція
БЮТ – Блок Юлії Тимошенко
ВРУ – Верховна Рада України
ВТО – Всесвітня торгова організація
ГУМВС – Головне управління Міністерства внутрішніх справ
ДАІ – Державна автомобільна інспекція
ЄЕП – Єдиний економічний простір
ЄС – Європейський Союз
ЗМІ – Засоби масової інформації
ЗМК – Засоби масової комунікації
ЗУ – Закон України
КМДА – Київська міська державна адміністрація
КМУ – Кабінет Міністрів України
КПУ – Комуністична партія України
КСУ – Конституційний Суд України
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МЗС – Міністерство закордонних справ
МНК – Молодіжний націоналістичний конгрес
НАТО – Північноатлантичний альянс
НУ – Наша Україна
ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОДА – Обласна державна адміністрація
ПР – Партія регіонів
РНБО – Рада національної безпеки і оборони
РФ – Російська Федерація
СОТ – Світова організація торгівлі
СПУ – Соціалістична партія України

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УІСД – Український інститут соціальних досліджень

УНА-УНСО – Українська народна асамблея – Українська національна солідарна організація

ЦВК – Центральна виборча комісія

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Перехід від авторитарних і тоталітарних режимів правління до демократії може здійснюватися різними шляхами. У сучасному світі зміна авторитарних лідерів (особливо в країнах, які розвиваються) відбувається за так званим сценарієм «кольорових революцій». Географічно «кольорові революції» охоплювали країни постсоціалістичного табору, а також колишні держави-члени Радянського Союзу. Масово заговорили про ненасильницькі революції наприкінці ХХ століття в таких країнах, як Польща, Угорщина, Чехословаччина тощо. У цих державах прокотилася хвиля так званих «оксамитових революцій», які і стали фундаментом для початку «кольорових революцій». Отже, дослідження нового типу революцій є, безсумнівно, актуальним, оскільки на сучасному етапі спостерігаємо, так би мовити, експорт ненасильницьких революцій в країни Азії та Близького Сходу.

У 1989 році громадяни по всій Центрально-Східній Європі вийшли на вулиці, щоб подолати комуністичну диктатуру і затвердити своє право на демократію та право жити у вільному суспільстві. Понад десять років поспіль люди в посткомуністичних країнах виходили на вулиці, щоб запобігти авторитарному правлінню лідерів, корупції та недемократичним виборам. Фактично, еволюційна динаміка зміни панівних еліт набула широкого резонансу, що й стало поштовхом для початку революцій. Не була винятком й Україна, яка перейняла приклад інших країн колишнього Радянського Союзу. Україна переглянула можливість зміни режиму, де процес переходу до демократизації самостійно здавався малоімовірним. «Помаранчева революція» в Україні, яка відбулася 2004 року, була першою спробою населення змінити старі порядки за допомогою ненасильницької боротьби. Ця революція відкрила нову главу в історії нашої держави і привела до відчутних змін у міжнародній політиці, але логічного завершення вимог, які були поставлені «Помаранчевою революцією», Україна так і не досягла. Як

продовження боротьби за демократизацію, економічний та політичний розвиток країну сколихнула нова хвиля революції, якій згодом дали назву «революція Гідності», що не лише ознаменувалася нечуваним патріотизмом, а й показала важливість національної ідеї українців.

Безумовно, «кольорові революції» радикально змінили ситуацію на міжнародній арені XXI століття. Вперше посткомуністичні держави та країни колишнього Радянського Союзу дістали шанс стати незалежними акторами на міжнародній арені, а всередині країни – змінити правила гри старої авторитарної еліти на нову демократичну опозицію.

Актуальність підсилюється тим, що на сучасному етапі змінилася геополітична конфігурація світу. «Заморожений конфлікт», який зараз простежується в Україні, послабив український вплив, безпеку і цілісність держави, завівши Україну в «сіру зону безпеки». Постало питання воєнної безпеки не лише в Україні, а й у всьому світі. Порушення Меморандуму про гарантії безпеки України у зв'язку з приєднанням України до договору про нерозповсюдження ядерної зброї несе небезпеку та нестабільність для інших країн, оскільки порушення міжнародних угод та належність їх виконання ставиться під сумнів. Прагнення Російської Федерації втримати важелі влади на міжнародній арені призвели до загрози безпеки людства, нової холодної війни та чергових глобальних економічних та політичних криз.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є елементом комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка «Методологія та критерії оцінки формування та реалізації міських політик в Україні у контексті просторово-часових детермінант» (Державний номер реєстрації № 0114U004541).

Мета і задачі дослідження. *Мета* роботи – дослідити сучасний тип революцій у транзитному суспільстві на прикладі України. Для досягнення поставленої мети було виокремлено такі *завдання*:

– проаналізувати зміст поняття «революція», охарактеризувати основні теорії і типології революцій, що існують у сучасній суспільно-політичній науці;

– розкрити сутність «кольорової революції», її зміст, особливості, а також відстежити подібні і відмінні риси з класичними революціями;

– виявити основні чинники, які призвели до політичної кризи 2004 року, наслідком якої стала «Помаранчева революція»;

– охарактеризувати особливості «Помаранчевої революції» та вплив виборчих технологій на її перебіг;

– відстежити зміни у внутрішній і зовнішній політиці після революційних подій в Україні 2004 року;

– дослідити причини, особливості та характерні риси «революції Гідності»;

– здійснити аналіз інформаційної війни проти України під час та після «революції Гідності»;

– проаналізувати динаміку перетворень в Україні після подій наприкінці 2013 – на початку 2014 року;

– провести порівняльний аналіз політичної кризи 2004 та 2013 років в Україні.

Об'єктом дослідження виступають революції в сучасному транзитному суспільстві (вплив революцій на еволюцію суспільств).

Предмет дослідження – причини, рушійні сили, хід подій та наслідки сучасних революцій у транзитному суспільстві на прикладі України.

Методологічною основою дослідження є дослідницькі підходи, загальні теоретичні принципи наукового пізнання, система методів, способів, яка визначається поєднанням класичних методів політологічного дослідження та методів суміжних соціальних наук, що надає роботі міждисциплінарного характеру.

Теоретичною базою дисертаційної роботи стали сучасні теорії революції, які пов'язані з іменами Ш. Ейзенштадта (структурний

функціоналізм), П. Штомпки (теорія соціального становлення), Дж. Голдстоуна (демографічно-структурна теорія). Методологічним фундаментом у роботі стала теорія постмодерну.

За допомогою історичного методу проаналізовано поняття «революція», політологічні теорії революції, які існують у сучасній суспільно-політичній науці.

Аналітичний метод використано для аналізу наукових джерел, у яких досліджено теоретичні питання революцій, їх застосування у країнах пострадянського простору, а також обґрунтовано необхідність запропонованого дослідження.

Порівняльний метод дозволив відстежити спільні і відмінні риси «кольорових революцій» та класичних революцій, «Помаранчевої революції» та «революції Гідності», оцінити досягнення України після «кольорових революцій».

Використовуючи діалектичний метод, охарактеризовано динаміку процесів після «кольорових революцій» в Україні. Для розширеного дослідження процесів після «кольорових революцій» в Україні, наприклад, системних змін, застосовано принцип історизму, принцип усебічності дослідження, принцип комплексності.

Використання різних методів у їх поєднанні на відповідних етапах дослідницької роботи, ґрунтоване на принципах наукової критики, дозволило розв'язати проблеми, які становлять сутність дисертації, та стало основою для досягнення нових наукових результатів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше здійснено комплексний політологічний аналіз особливостей «кольорових революцій» в Україні.

У дисертації відображено результати і висновки, які вирізняються науковою новизною і характеризують особистий внесок автора.

Вперше:

- здійснено комплексний порівняльний аналіз характеристик,

основних рис «кольорових революцій» з класичними. «Кольорові революції» мають низку особливостей, якими й відрізняються від класичних, це: безідейний процес; можливість відбутися лише в тих суспільствах, які ще не розділені на класи; революція відбувається під антикорупційними та радикально-демократичними лозунгами; формою революції є масові мітинги і демонстрації; головна політична сила революції не партія, а широка коаліція неурядових організацій, своєю чергою, вони формуються не контрелітою, а частиною старої, яка вже перебувала при владі; також простежується зміна геополітичного вектора на користь тієї країни, яка підтримувала проведення «кольорової революції»;

- проаналізовано причини постреволуційної кризи в Україні після подій 2004 року, економічне та політичне становище країни, а також простежено тенденцію змін в політичному житті України після «Помаранчевої революції», це зокрема: урядова криза у вересні 2005 року, парламентсько-урядова криза в січні 2006 року, парламентська криза в липні 2006 року, загострення відносин з Росією через проблему постачання газу, а також контролю об'єктів на південному узбережжі Криму;

- досліджено особливості та основні причини кризи 2013 року в Україні, проаналізовано події під час «революції Гідності» та їхні характерні риси. Основними причинами кризи були: побудова В. Януковичем «суперпрезидентської республіки»; погіршення соціально-економічної ситуації; різке зниження рівня життя не лише малозабезпечених громадян, а й середнього класу; тотальна корупція; згортання демократичних прав і свобод; неможливість розв'язання наявних проблем законними методами та демократичними процедурами; судові процеси над опозиційними лідерами; поштовхом для виникнення протесту стала відмова підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Як особливості реалізації революційного руху виокремлено: «народне віче», історичний відтінок буття, героїчний характер протестувальників, об'єднання всього національного конфесійного простору, проведення перформансів та акцій, збройний характер

протистояння, підтримку України світом;

- системно досліджено особливості, критерії та напрями впливу інформаційної війни на двох рівнях (на рівні політико-владних відносин та інститутів та на рівні громадської думки), які полягають у дії російської пропаганди через дезінформацію, викривленні та спотворенні фактів, які мали місце під час та після «революції Гідності» на теренах України. Встановлено, що сьогодні російсько-українська інформаційна війна набула нових форм, оскільки Україна за роки незалежності ніколи не працювала на випередження, не займала активної позиції, а завжди лише оборонялася від інформаційних атак. Запропоновано заходи, необхідні Україні для захисту інформаційного простору та національної безпеки, а саме: зміна інформаційної політики з доповненням законодавчої та нормативно-правової бази; захист національної інформаційної сфери; проведення люстрації серед власників українських медіаресурсів; створення й підтримка національного бренду, розвиток конкурентоспроможності на міжнародній арені; контроль іноземних ЗМІ, які акредитовані та функціонують на території України; діяльність в інформаційному та віртуальному просторі в національних інтересах нашої держави; організація та проведення розвідувальної діяльності, пов'язаної з проникненням в органи влади інших країн задля просування наших національних інтересів; контроль донесення правдивої інформації до споживача; блокування інтернет-ресурсів, які є загрозовими для інформаційної безпеки держави; стимулювання наукових досліджень щодо державної інформаційної політики й безпеки; вдосконалення рівня підготовки фахівців у галузі інформаційної безпеки;

- досліджено характерні риси та особливості механізмів здійснення «Помаранчевої революції» та «революції Гідності», в основі яких лежали два системовизначальні принципи: проєвропейський шлях розвитку України та зміна системи владних відносин. Сформульовано відмінні риси політичних криз в Україні під час «кольорових революцій». Виявлено, що кризи в Україні 2004 та 2013–2014 років не мають спільних рис, зокрема за такими

критеріями: приводом до кризи, мобілізацією людей, реакцією влади, учасниками подій, провладною та опозиційною елітами, чіткістю вимог і метою, символікою, роздатковими матеріалами, залученням людей, роботою з владою та правоохоронцями.

Уточнено:

- сутність поняття «кольорові революції» як провідного механізму зміни влади, а також особливості їх застосування для сучасного світу, серед яких: відсторонення керівництва від влади здійснюється не тільки мирним шляхом, але й насильницькими методами; ключовим моментом є вибори; масові демонстрації в центрі міста, блокування та захоплення ключових урядових будівель – головні методи впливу; головна політична сила не партія, а широка коаліція неурядових організацій; зовнішні сили, які відіграють важливу роль та забезпечують фінансування організаторів революції протягом декількох років до її здійснення; революція відбувається, як правило, не в авторитарних країнах, а в напівдемократичних тощо.

Одержали подальший розвиток:

- поняття «революції» в політичній науці, зокрема уточнено та структуровано причини, завдання, зміст і механізми здійснення революцій шляхом комплексного аналізу основних теоретико-методологічних підходів. Сутність феномену революції не змінилася, змінилися лише засоби здійснення революцій, сценарій їх проведення, вплив на суспільство та на систему в цілому. Загальноприйняте визначення революції залишається актуальним і на сьогодні: революція – це повалення старого режиму і докорінна зміна життя суспільства. Вплив на формування кожної з концепцій здійснювався крізь призму бачення тих чи інших причин та цілей, через аналіз історичних подій, які й впливали на формування підходів різного періоду;

- визначення особливостей суспільно-політичного становища в Україні напередодні «Помаранчевої революції». Досліджено основні політичні, економічні, соціальні та інші чинники, які вплинули на події 2004 року, серед

яких: економічна напруга, всеохопна корупція, повний контроль політичного життя в державі, нарощення олігархії, відсутність ідеології та регіоналізм, фальсифікація виборів тощо;

- теоретичні уявлення про сучасні виборчі технології, зокрема через ЗМІ, які використовували політтехнологи під час президентських виборів 2004 року та «Помаранчевої революції». Встановлено масштаби застосування брудних виборчих технологій та втручання Росії у виборчий процес 2004 року. Використовувалися такі маніпулятивні технології: оприлюднення неправдивої, а також негативної непідтвердженої інформації про кандидатів на пост Президента, про перебіг подій у ході виборчої кампанії; прихована реклама й антиреклама; сатиричні матеріали, які принижують честь і гідність певних кандидатів; оприлюднення сфальсифікованих даних соціологічних досліджень; адмінресурс тощо.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів визначається можливістю застосування результатів роботи в управлінні суспільно-політичними процесами. Матеріали дисертації можуть становити інтерес для органів влади та управління, для політичних партій і рухів, громадських організацій, а також спеціалістів різних галузей соціальних і політичних наук. Теоретичні узагальнення, наведені в роботі, можуть бути використані в навчальному процесі під час викладання курсів з політології, політичної глобалістики, а також для розробки курсів з проблем національних інтересів держави. Основні теоретичні висновки дослідження можуть бути використані для уточнення предметного поля та категорійного апарату політичної науки.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення дисертації апробовано на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Трансформаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи на рубежі ХХ–ХХІ століть: інституційний, соціокультурний та етнонаціональний вимір» (м. Ужгород, 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція

«Україна на шляху до розбудови національної держави: історична спадщина, суспільно-політична реальність та соціокультурна перспектива» (м. Ужгород, 7–9 листопада 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Досвід країн Центрально-Східної Європи у вступі до Європейського Союзу: реалії для України» (м. Івано-Франківськ, 25–26 жовтня 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Етнополітичні трансформації України в контексті інтеграційних процесів Центрально-Східної Європи» (м. Івано-Франківськ, 22–23 травня 2014 р.); Scientific and Professional conference «Humanities and socio-economic science in the era of globalization and unibersalization» (м. Будапешт, 2015 р.); Міжнародна наукова конференція «Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у ХХ – на початку ХХІ століття» (м. Ужгород, 2015 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації відображено в 6 наукових публікаціях у виданнях, які визнані фаховими з політичних наук.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, які містять одинадцять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг основної частини дисертації становить 159 сторінок. Загальний обсяг дисертації – 212 сторінок. Список використаних джерел налічує 272 позиції (27 сторінок).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Література з дослідження проблем революції є неосяжною та свідчить про велику актуальність проблематики, однак наукова розробка багатьох проблем ще тільки почата. У огляді літератури неможливо охопити таку велику кількість літератури з аналізом конкретних революцій.

Враховуючи особливості теми дослідження та поставлених у роботі проблем, а також беручи до уваги, що не існує універсальних систем класифікації історіографічних джерел, в основу систематизації вважаємо за доцільне покласти видовий принцип. Керуючись ним, можна виділити п'ять основних груп джерел з наукової розробки теми нашого дослідження: 1) нормативно-правові акти; 2) узагальнюючі праці політичних мислителів; 3) дисертаційні дослідження; 4) монографічні дослідження; 5) джерельні публікації.

Таким чином, до першої групи слід віднести нормативно-правові акти. Це офіційні документи органів державної влади, законодавчі акти, постанови уряду тощо. До них належать Конституція України [79], Закон України «Про внесення змін до Конституції України» [166], Указ Президента України «Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти України» [167].

Другій групі історіографічних джерел – науковим працям узагальнюючого характеру – належить провідне місце. Їх особливе значення визначається синтетичним характером, широкими географічними або хронологічними межами дослідження, широкою палітрою джерельної бази, узагальненням тенденцій розвитку політичної науки.

У XVIII столітті А. Ферран запропонував свою теорію революцій у працях «Міркування про соціальну революцію» (1790 р.), «Теорія революцій, порівняння головних подій, їх джерело і послідовність з загальною аналітичною таблицею» (1801 р.), в яких розглядає характерні риси всіх революцій, які колись відбулися. Характерною особливістю його праць було

те, що вони писалися по гарячих слідах революції. Відзначимо, що А. Ферран виконав першу класифікацію політичних революцій за способом здійснення: на основі попередніх змін; законною владою; через насилля.

Брошура Т. Бейлі «Роздуми про причини політичних революцій» (1830 р.) [242] – перша спроба створити теорію революцій. Автор намагався виокремити загальні риси революцій, внаслідок порівняння революцій 1640 та 1688 років в Англії, революції в Америці 1780 року, а також у Франції 1789 і 1830 років.

Зі середини ХІХ століття став оформлятися теоретичний підхід до дослідження революцій, зокрема у німецьких соціальних філософів К. Маркса та Ф. Енгельса. Так, основи марксистської теорії революції знайшли своє відображення у таких роботах, як: спільна праця К. Маркса та Ф. Енгельса «Маніфест комуністичної партії» [116], «Класова боротьба у Франції» [114], «18 брюмера Луї Бонапарта» [111], «Громадянська війна у Франції» [113], «Революція та контрреволюція у Німеччині» [117]. Їх пояснення революційних процесів було матеріалістичним.

Відзначимо, що дослідники не ставили перед собою мету створити «теорію революції», вони були сконцентровані на майбутній пролетарській революції, їх основна мета – аналіз усіх попередніх революцій.

К. Маркс не давав визначення поняття революції у своїх працях. Це можна пов'язати з тим, що до цього вже була маса варіантів дефініцій, або він вважав, що поняття революції було зрозумілим для всіх і не потребувало додаткового пояснення.

Як бачимо, між двома революціями (революцією 1830 року та Паризькою комуною 1871 року) з'явилася перша хвиля інтересу до дослідження теорії революції.

ХХ століття принесло розуміння того, що революція – часто спостережуване явище. Зокрема, початок «соціології революції» було закладено у першій чверті століття, а з 1960-х років починають масово виходити праці різних дослідників. Зокрема, Б. Адамс видав працю «Теорія

соціальної революції» (1913); Г. Лебон – «Психологія революції» (1913); П. Сорокін – «Соціологія революції» (1925) [196]; Л. Едвардс – «Природна історія революції» (1927) [248]; К. Брінтон – «Анатомія революції» (1938) [244]; Дж. Пітті – «Процес революції» (1938) [260]; Х. Арндт – «Про революцію» (1963) [241]; С. Хантінгтон – «Політичний порядок у суспільствах, які змінюються» (1968) [214]; Ч. Джонсон – «Революція і соціальна система» (1964) та «Революційна зміна» (1968) [255]; Т. Скокпол «Держава і соціальні революції» (1978) [264]; С. Тейлор – «Соціальна наука і революції» (1984) [265]; Ш. Ейзенштадт «Революція і перетворення суспільств. Порівняльне вивчення цивілізацій» (1978) [230] тощо. Цей період можна вважати найбільшою хвилею інтересу до вивчення революцій та створення наукового підходу до цього феномену.

П. Кропоткін, автор праць «Анархія, її філософія, її ідея», «Етика», «Хліб і воля», «Сучасна наука й анархія», увійшов в історію як один з видатних теоретиків анархічного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Його праці фактично стали програмою анархо-комуністичного напрямку. У теорії революції П. Кропоткіна узагальнений теоретичний матеріал, який направлений на насильницьке завоювання політичної влади. На думку П. Кропоткіна, мета – революції має полягати в забезпеченні умов для повного переходу суспільства від держави до анархічного комунізму. Для цього він виокремлював два завдання: 1) знищення всіх державних інститутів та закладів; 2) побудова анархічного комунізму. Основною причиною революції, за словами П. Кропоткіна, є надія народу на поліпшення становища. «Надія, – писав П. Кропоткін, – а зовсім не відчай породжує успішні революції» [90, с. 141].

У 1925 році з'явилася робота «Соціологія революції» [196] П. Сорокіна, давши назву цілому напрямку в дослідженні революції, яка стала яскравою концептуальною працею, піднявши у ХХ столітті хвилю розробки «теорії революції» (20–30-ті рр.), сприяла разом з переглядом праць Л. Едвардса, К. Брінтона, Дж. Петті зародженню нової хвилі наукового

інтересу у 60-ті роки, потім у 80–90-х. У цій праці досліджено причини соціального протесту від Аристотеля до Просвітництва, праць з Англійської та Великої Французької революцій XVIII–XIX століть, розробки «теорії революції». Праця складається із 6 нарисів: у перших чотирьох детально аналізуються соціальні наслідки революції, її вплив на різні сфери особистого та суспільного життя; п'ятій – присвячено з'ясуванню того, як у процесі революції складається ілюзія її неминучості, благородства цілей та геніальності вождів; у шостому нарисі розглядаються причини самої революції. П. Сорокін вважає, що революція знищує «кращі» за своїми спадковими властивостями елементи населення та сприяє виживанню «гірших». Вбиваючи найбільш здорових, працездатних, талановитих, морально стійких членів суспільства, революція вбиває і носіїв цих спадкових властивостей, виробників відповідного потомства. Як наслідок, вироджується та деградує нація. Цьому ж «сприяє» і погіршення в результаті революції життєздатності та здоров'я частини суспільства, що виживає.

Наприкінці роботи П. Сорокін приходять до висновку, що суспільство, яке намагається через революцію вирішити свої проблеми, платить за це велику ціну, а саме – вимиранням значної частини членів суспільства, зокрема кращих. Лише заплативши таку велику ціну, якщо не вмирає повністю, дістає можливість існувати далі. Крім того, дослідник підкреслює, що повернення до нормального життя відбувається не внаслідок повного відриву від свого минулого, а через повернення до більшої частини своїх устоїв, традицій та інститутів. Якщо суспільство не здатне стати на цей зворотний шлях, тоді революція закінчується загибеллю такого суспільства.

У 1929 році О. Ону видав працю «Соціологічна природа революції» [146], у якій торкнувся ряд ключових проблем: запропонував визначення поняття «революція» та його основних характеристик; розглянув та проаналізував різні теоретичні підходи до дослідження революції як процесу; виявив та порівняв внутрішню та зовнішню структуру революції;

співвідніс революцію з еволюцією; запропонував типологію революцій; проаналізував революцію у Росії, виходячи з розробленої теоретичної схеми.

У книгах А. де Токвіля «Старий порядок і революція» [202] та «Демократія в Америці» [203] досліджено досвід двох революцій, їх передумови та вплив на подальший розвиток країн. Серед важливих особливостей його досліджень було намагання довести, що Велика Французька революція нічого принципово не змінила в розвитку французького суспільства, а лише довела до кінця ті тенденції, які і так здійснював дореволюційний режим. Причини революції та взагалі суспільних явищ А. де Токвіль шукає в економічній сфері, тому виявляє той максимум науковості у вивченні революції, який можливий для її суперника.

В основі сучасних досліджень революцій є робота К. Брінтона «The Anatomy of Revolution» («Анатомія революції») [244], у якій дослідник на прикладі великих революцій (Англійської, Американської, Французької та Російської) ретельно простежує їхній хід: від кризи «старого режиму» до перших кроків на шляху до революції, встановлення влади «помірних» та їх падіння; перемога радикалів, що утворюють «царство терору та чесноти» та їх поразка; далі до термідору та завершує своє дослідження описом постреволуційної диктатури. К. Брінтон намагається змістовно та логічно визначити поняття «революції». Слід зауважити, що аналіз революцій К. Брінтона досі вважають класичним.

На окрему увагу заслуговують роботи Т. Скокпол, які присвячені аналізу соціальних революцій, серед яких: «Держава і революція: старі режими і революційні кризи у Франції, Росії і Китаї» (1979 р.); «Соціальна революція в сучасному світі» (1994 р.); «Демократія, революція і історія» (1999 р.). У широко відомій праці «Держава і революція: старі режими і революційні кризи у Франції, Росії і Китаї» дослідниця розглядає революції з точки зору їх взаємозв'язку з економічними, соціальними та політичними процесами, розглядаючи як найбільш характерні періоди істотні, тривалі,

якісні соціальні зміни та зрушення в суспільствах, що переживають зміну соціально-економічних формацій.

Дж. Гудвін відомий роботою 1988 року «Держава і революція у Третьому світі». Через призму попередніх теорій він вивчає структуру імперій та національних державних інститутів, політичні зв'язки держави та соціальних груп політичного плану, виявляє, яким чином озброєні революціонери стають претендентами на політичну владу у випадку підтримки не лише селян, але й коаліцій національного масштабу, у тому числі з участю вищих класів.

У 1991 році Дж. Голдстоун видав важливу працю «*Revolution and Rebellion in the Early Modern World*» [250], у якій виокремив модель, призначену для того, щоб пояснити основну причину революцій XVI–XIX століть у Євразії. Дж. Голдстоун намагався пояснити періодичні хвилі державних криз, повстань та громадянських війн у різних культурах, звертаючись до історії Англії, Франції, Османської імперії та Китаю. Крім того, науковець запропонував перше постмарксистське пояснення передумов та причин державних криз.

На початку 1980-х років Дж. Голдстоун виділив три покоління теорій революцій, поділ яких здійснювався не лише за роками, а й за методологічними принципами, які обґрунтовували дослідники:

1) історичний підхід та філософсько-історична інтерпретація (природна теорія революцій Л. Едвардса, Дж. Петті, К. Брінтона; талановита філософська інтерпретація Х. Арндт, Дж. Данна);

2) модернізаційні теорії 50–60-х років та структурно-функціональний аналіз (представниками вважав, Г. Лебона та П. Сорокіна; Дж. Девіса, Н. Смелзера, Ч. Джонсона, Т. Гарра; С. Хантінгтон представив завершальний синтез всього покоління);

3) державоцентричні моделі 1970–1980-х років, серед яких: Ч. Тіллі, Дж. Пейдж, К. Тримбергер, Т. Скочпол, яку Дж. Голдстоун називав «вінцем третього покоління» [251, р. 187–207].

Наголосимо, що праця Дж. Голдстоуна мала позитивні відгуки багатьох відомих спеціалістів, крім цього, вплинула на роботу багатьох вчених протягом останніх 25 років.

П. Б'юкенен у роботі «Смерть Заходу» [19] виокремлює такі етапи, які призводять до «постмодерністської революції»: становлення споживчої культури та індустрії розваг; діяльність контркультурних рухів і ліворадикалів, які намагаються зруйнувати моральні та політичні устої цивілізації Модерну; «нове велике переселення», тобто активізація інших національних і культурних елементів у країнах Західної Європи та Південної Америки; «нову реконкісту» – політичний і моральний реванш щодо іудейсько-християнської цивілізації з боку підкорених нею народів; «війну проти минулого» – перегляд національної історії з викриттям періодів «насилля та свавілля» стосовно підкорених та колонізованих народів у країнах Південної Америки та Західної Європи.

Третю групу джерел становлять дисертаційні дослідження. Хочемо зауважити, що у вітчизняній політичній, історичній, філософській думці втрачено інтерес до глибокого вивчення феномену революцій.

Дослідженню революції присвячено ряд дисертацій, переважно російських, зокрема: Г. Завалько «Соціальна революція як явище світової історії: соціально-філософський аналіз ідей і концепцій» (2004 р.) [58], Ю. Назаров «Революція як предмет, соціально-філософського дослідження» (2006 р.) [132], А. Ванчикова «Революція як біфуркація у розвитку соціальних систем: синергетичний аналіз» (2007 р.) [21], О. Грязнова «Теоретичні підходи в соціології революції: порівняльний аналіз концепцій» П. Сорокіна, Л. Едвардса та Т. Скокпол (2009 р.) [51], М. Ломоносова «Соціологія революції П. О. Сорокіна» (2007 р.) [100], Д. Смирнов «Маніпулятивні технології» та їх застосування в умовах зміни політичного режиму: досвід помаранчевої революції в Україні (2009 р.) [194].

Російська дослідниця А. Громова у 2009 році захистила дисертацію на тему «Роль та місце мас-медіа у підготовці та проведенні «кольорових

революцій» [50], в якій авторка досліджує феномен «кольорових революцій» як форму боротьби за владу на пострадянському просторі, сценарій та наслідки «кольорових революцій», аналізує мас-медіа як інструмент впливу на масову свідомість у ході «кольорових революцій», а також роль ЗМІ у здійсненні «кольорових революцій» у Грузії, Україні та Киргизії. У ході дослідження А. Громова прийшла до висновку, що події, які мали місце в Україні та ряді інших країн у першому десятилітті XXI століття, необхідно розцінювати винятково як особливу форму державного політичного перевороту з розширеним використанням деяких складових елементів революційної технології.

Відзначимо, що, попри актуальність аналізу подій «Помаранчевої революції» в Україні, майже немає дисертаційних досліджень з цієї теми. Серед робіт, які присвячені згаданій проблемі, можемо виокремити працю Т. Костюк «Динаміка змін політичних інститутів і процесів в «післяпомаранчевій» Україні: співвідношення міжнародних та внутрішньополітичних аспектів» [83], у якій дослідниця аналізує закономірності становлення, розвитку і функціонування суб'єктів політичного життя в сучасній Україні, динаміку змін політичних інститутів і процесів в «післяпомаранчевій» Україні в контексті співвідношення міжнародних та внутрішньополітичних аспектів.

Наступною є дисертація Г. Кравець «Революція як механізм зміни вектора політичного процесу» (2013) [88], у якій дослідниця ставить за мету з'ясувати походження та еволюцію терміна революція, розглянути основні концепції революції. Також здійснено порівняння «оксамитових революцій» з «кольоровими». Розкриваючи зміст поняття «кольорових революцій», науковець приходять до висновку, що революції XXI століття варто викорінити з життя країн пострадянської системи та не використовувати їх як технологічну виставу для зміни влади, також слід повернути старе тлумачення та практичне застосування революції, як докорінної зміни, яка вплине не лише на політичну владу, а й на політичну систему загалом.

Четверта група історіографічних джерел – монографічні дослідження, які є основним каналом розвитку науки і, зокрема, найбільш поширеним видом історіографічних джерел.

Цінною є монографія вітчизняної дослідниці Т. Бевз «Феномен «революції» [8] у дискурсах мислителів, політиків, науковців», у якій розглядається еволюція поняття «революція» у суспільно-політичній думці, спроби теоретичного осмислення феномену «революції», передумов, причин різновидів та особливостей політичних революцій, а також здійснено аналіз революції з точки зору сьогодення з урахуванням історичних умов.

Авторський російський колектив під редакцією С. Гриняєва у 2015 році видав працю «Іррегулярні конфлікти: «кольорові революції». Аналіз і оцінка форм, прийомів та способів ведення операцій зі зміни режимів у суверенних країнах» [63, с. 199], у якій «кольорова революції» розглядається як особлива форма боротьби (політичного втручання), спрямована на створення конфліктного потенціалу з метою зміни державної влади і принципово змінює її підставу легітимності, а також приводить до геоекономічної та геополітичної переорієнтації держави.

Зазначимо, що серед робіт, присвячених дослідженню «кольорових революцій», є два напрями: прихильники першого розглядають «кольорові революції» як демократичний прорив; другого – вважають, що «кольорові революції» інспіровані з-за кордону та обвинувачують ЄС та США у падінні старих режимів.

Дослідженню «Помаранчевої революції» присвятив свою монографію «Помаранчева революція» [92] С. Кульчицький, який прийшов до висновку, що події кінця 2004 – початку 2005 років варто розглядати як революцію нового коригувального характеру.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що різні аспекти дослідження «кольорових революцій» розглядаються насамперед істориками, філософами, правовиками, політологами, геополітиками, журналістами та соціологами.

Серед вітчизняних наукових розвідок необхідно виокремити працю С. Кіршенблат «Досвід використання моделі «кольорових революцій» у посткомуністичних регіонах» [71]. Зокрема, як зазначає дослідниця, «кольорові революції» були іншим шляхом демократизації посткомуністичного регіону після перших демократичних трансформацій 1990-х років. Одна з найважливіших рис цих революцій – масові протести проти масштабних фальсифікацій виборів представниками панівного режиму, спрямованість протестних реакцій на захист демократичних прав громадян сприяла легітимізації цих революцій серед населення та міжнародної спільноти [71, с. 474].

Цікавою є стаття С. М. Наумкіної та Г. В. Кравець «Сучасні «західні» та «східні» революції: класична складова і особливості здійснення» [136], в якій дослідниці досліджують сутність механізму здійснення сучасних революцій, виявляють «класичну складову», яка притаманна всім революціям, а також визначають внесок «кольорових» революцій у світовий політичний процес в останні десятиліття. Дослідниці прийшли до висновку, що механізм сучасної революції передбачає поступову зміну наступних фаз: революційна ситуація – безпосереднє здійснення виступу народних мас (отримання влади) – перетворення після захоплення влади. Найбільш вагомою фазою (стадією) протікання революції вони вважають останню – стадію здійснення перетворень в суспільстві після захоплення влади.

Д. Юсупова-Фарзалієва у статті «Кольорові революції як наслідок кризи сучасних демократій» приходить до висновку, що «кольорові революції» – це політичний феномен, який являє собою сукупність політичних подій, які свідчать про глибоку кризу самої концепції демократії, про очевидний розпад її класичних інтерпретацій; це комплексна політична технологія та метафора державного перевороту, в якому вирішальним фактором стає фінансування, планування і організація «квіткового путчу», духовно-ідеологічної агресії та гуманітарної інтервенції ззовні, що розгортаються за допомогою інформаційно-комунікативних технологій під

виглядом народно-визвольного руху або демократизації для руйнування держави і встановлення наднаціонального латентного зовнішнього управління [234, с. 30].

Російська дослідниця З. Вердіханова у публікації «Структурні та процесуальні характеристики феномену «кольорових революцій» [24, с. 71–72] зробила спробу визначитися з дефініцією «кольорової революції». На її думку, «кольорова революція» як політичний феномен ХХІ століття являє собою багатовимірний процес комплексної взаємодії політичних сил, що виявляється як різновид політичного конфлікту і характеризується особливостями революції як комплексу політичних змін з участю мас, державного перевороту як процесу зміни влади внаслідок боротьби політичних еліт, що протікає ненасильницьким шляхом (мітинги, акції протесту).

А. Манойло [67] визначає «кольорові революції» як технології здійснення державних переворотів і зовнішнього управління політичною ситуацією у країні в умовах політичної нестабільності, в яких тиск на владу здійснюється у формі політичного шантажу молодіжного протестного руху.

Для «кольорових революцій» ХХІ століття характерні особливості, щодо яких триває дискусія про те, чи можна вважати їх революціями?

Так, перша група дослідників (Г. Хейл, П. Штомпка та ін.) вважає, що «кольорові революції» слід віднести до особливого типу революцій, виходячи з того, що вони нерозривно пов'язані з процесами демократії або автократії.

До другої групи дослідників можна віднести А. Гапича та Д. Лушнікова, Дж. Голдстоуна, Ш. Ейзенштадта та інших, які намагаються довести, що «кольорові революції» є не чим іншим, як спробою державного перевороту.

Феномен «кольорової революції» як політичного явища сучасності досі не має чіткої дефініції. Різноманітні підходи до розуміння сутності «кольорової революції» зводяться до таких основних напрямів:

- «кольорова революція» розглядається як сучасний приклад революційної трансформації, що здійснюється за традиційними канонами революції з участю мас та зміною політичної системи;
- «кольорова революція» є різновидом державного перевороту, у рамках якого владу захоплюють опозиційні сили без активної участі мас;
- «кольорова революція» являє собою сучасний аналог «оксамитової революції» кінця 80-х років ХХ століття;
- «кольорова революція» – це не об'єктивний процес, а конструктивна чи політична технологія, яка нав'язується зовнішніми силами для перевороту у державі.

Важко погодитися з низкою підходів, а тому є необхідність у подальшому дослідженні «кольорових революцій».

М. Колодяжний здійснив аналіз «Помаранчевої революції» [77], проаналізував її передумови, цілі, рушійні сили, революційну ситуацію, хід подій, характер, наслідки та прийшов до висновку, що це явище слід віднести до революції. Автор відніс «Помаранчеву революцію» до буржуазних, оскільки «вона розчищає суспільство від пережитків і залишків, які заважають нормально розвиватися ринковій економіці».

Канадський політолог Т. Кузьо пише, що «Помаранчеву революцію» слід віднести до другої й останньої фази української революції, яка почалася ще наприкінці радянської епохи. Революція 1991 року, на його думку є національною революцією, а події 2004 року, як зазначає автор, поєднали у собі національну, демократичну й антикорупційну революції [256].

Після детального аналізу літератури з дослідження «Помаранчевої революції» російськими науковцями, можна констатувати, що майже всі з них не розглядали її як революцію у класичному розумінні.

Наприклад, у праці «Експорт революції. Саакашвілі, Ющенко...» [231] під редакцією С. Кара-Мурзи науковці назвали «Помаранчеву революцію» «квазіреволюцією», яка не принесла українському суспільству докорінних трансформацій, а була лише технологією зміни політичної еліти за допомогою зовнішніх гравців.

Зауважимо, що, досліджуючи революції, російські вчені зазначали про потужний дестабілізуючий вплив Заходу, який мав загрозливий характер для геополітичної ваги Росії на пострадянському просторі.

Наприклад, Л. Касюк [68, с. 19] розглядав «Помаранчеву революцію» як протистояння між США та Росією.

Серед небагатьох наукових публікацій, присвячених аналізу «революції Гідності», на нашу думку, слід відзначити статтю Ю. Шведа «Революція гідності в контексті теорії соціальних революцій» [224], у якій дослідник визначив ознаки й основні причини революційної ситуації; А. Колодій «Феномен Майдану в контексті пошуку моделі врядування в Україні» [76], у якій авторка досліджує Майдан як унікальне явище в історії протестних рухів і мирних революцій, визначає цілі Майдану, розглядає Майдан в історичній традиції, узагальнює вимоги Майдану.

Б. Глотов та Н. Сидоренко у публікації «Реформування системи організації державної влади в умовах глибокої політичної кризи» [42], аналізують характерні риси та причини глибокої кризи, в якій опинилася Україна наприкінці 2013 – на початку 2014 року, яка загрожує цілісності та державному суверенітету України, та визначають невідкладні завдання, котрі необхідно вирішити чинному уряду.

Варто відзначити статтю російського дослідника В. Радзівського «Феномен Євромайдану в субкультурному полі України» [172], в якій

автор аналізує феномен Євромайдану, описує основні аксіологічні концепції, культурні коди та специфіки ментальної парадигми рушійної сили Євромайдану в контексті базових соціокультурних рефлексій у сучасному культурно-історичному дискурсі України. Серед російських досліджень, на нашу думку, ця стаття є більш-менш адекватною щодо висвітлення подій в Україні 2013–2014 років. Автор приходить до висновку, що Євромайдан 2013–2014-х – важлива подія в культурному просторі України. За розмахом, масовим резонансом, культурними і політичними наслідками та значенням, агресивністю у внутрішньому протистоянні та кількістю учасників Євромайдан значно перевершив Майдан 2004–2005 років.

Український дослідник Р. Пасічний у статті «Євромайдан: технології зниження політичної активності» [151] дослідив технології зниження політичної активності громадян, стратегії влади та «антимайданівських сил» для стимулювання зниження рівня протестних настроїв, розпуску Майдану, зневіри мітингувальників у власних силах та можливості щось змінити, недовіри до опозиційних політиків.

Г. Куц у статті «Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід Майданів» [93] аналізує досвід «Помаранчевої революції» та «революції Гідності», а також їх вплив на специфіку політичного режиму сучасної України. Дослідник відзначив, що Майдани в Україні стали своєрідною формою вияву прямої демократії, що не є новим для української ментальності. Адже за часів існування Козацької республіки періодично збиралося народне віче (загальні збори міського населення), що заклало елементи демократизму у ментальність українського народу [93, с. 87].

Дослідження Г. Куц хоч і має деяку новизну, зокрема в частині, яка стосується «революції Гідності», однак не містить комплексного аналізу

ні причин, ні подій революції та не визначає наслідки цієї події для України.

О. Грицюк у публікації «Молодіжний рух в Україні: від Помаранчевої революції – 2004 до Майдану – 2013» [49] визначає роль організації та наслідки неорганізованості під час «кольорових революцій» в Україні. Зокрема, звертає увагу на те, що «Помаранчева революція» дала потужний національний імпульс; показала старшим українцям абсурдність тієї ситуації, коли вони соромляться бути українцями; виявила молодих людей, які пишаються тим, що вони є українцями [49, с. 142]. Крім того, авторка визначає відмінності між подіями 2004 та 2013–2014 років, зокрема щодо чіткості вимог, мети та динамічності акцій і розвитку подій.

А. Гарін у статті «Емоційний фактор у сучасній політиці» [34] визначає вплив емоційності на політику. Дослідник приходить до висновку, що Україна має всі шанси побудувати привабливі, чесні сучасні інститути й тим самим продемонструвати Російській Федерації, яка підтримує політику В. Путіна, що вона приречена на поразку.

Тема «кольорових революцій» актуальна сьогодні як ніколи. Відзначимо, що навіть Президент Російської Федерації сказав 27 березня 2014 року, що необхідно проаналізувати всі «кольорові революції» останнього часу [169].

Крім того, незважаючи на важливість теми та пильну увагу до неї посадових осіб, науковців, у політичному дискурсі дотепер немає єдиної думки навіть щодо поняття «кольорової революції».

Зауважимо, що нерозробленими залишаються питання інституціональних причин сучасного типу революцій, відсутні й дослідження з виявлення причин невдоволення населення напередодні революцій.

Висновки до розділу 1

Отже, загальні проблеми революцій та революційні процеси в сучасних умовах у вітчизняній і зарубіжній літературі хоч і ставали предметом розгляду, однак не є вичерпаними. При цьому, з одного боку, порівняно мала кількість робіт, які присвячені дослідженню повного розвитку усіх етапів революційного процесу – від його початку до завершення, з іншого – недостатньо уваги приділяється з'ясуванню особливостей нових революційних феноменів, які не так давно відбулися на пострадянському просторі. Особливо це стосується України, яка вже двічі пройшла через такі революційні події.

Зауважимо, що обсяг джерел з теми дисертації є обмеженим, адже «революція Гідності» відбулася не так давно. Що стосується «кольорових революцій», то більшість праць, монографій і публікацій вийшли одразу після подій, що відбулися, й переважно надруковані очевидцями та мають публіцистичний характер.

Крім того, актуальність теми підсилюється тому, що в російських дослідженнях простежується політична заангажованість. Пояснити це можна страхом російської влади, особливо після «кольорової революції» в Україні, внаслідок чого з'явилося піднесення ідейно-політичної хвилі, що критикує «кольорові революції», адже Росія в минулому – центр «соціалістичного табору» та «Велика держава», для якої «західний шлях» є загрозою для домінуючої ролі у своїй геополітичній зоні, та, можливо, для суверенітету країни. Тому Росія вживає систему превентивних заходів проти «кольорових революцій». Отож, вважати об'єктивним дослідження «кольорових революцій» російськими науковцями недоцільно.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ РЕВОЛЮЦІЇ

2.1. Сутність поняття, концептуальні визначення та історичні особливості дослідження революції

Поняття «революція» є одним із найбільш широко вживаних у науках. З початком Нового часу, особливо після грандіозних соціально-економічних і політичних потрясінь, пов'язаних з Англійською революцією XVII століття, Французькою та Американською революціями XVIII століття і революціями XX сторіччя (особливо в Росії та Китаї), сам феномен *революції* потрапив під пильну увагу дослідників.

За минулі сторіччя розуміння сутності революції значно поглибилося. Так, наприклад, очевидці Англійської революції найчастіше обмежувалися фіксацією подій, не розкриваючи їх фундаментальних причин. З плином часу в дослідженнях, присвячених європейським революціям XVII–XVIII століть, став аналізуватися більш широкий комплекс проблем: формування нового соціального шару – буржуазії, що претендує на більш значущу роль в економічному і політичному житті країни; суперечності всередині панівної еліти, фактори економічного характеру тощо.

Проте вже в середині XIX століття в суспільних науках спостерігається гранично розширювальне тлумачення поняття «революція»: археологи говорили про «неолітичні революції»; описуючи бурхливе зростання англійської економіки, багато дослідників, зокрема К. Маркс і Ф. Енгельс, використовували поняття «промислової революції». У XX столітті в науковий обіг активно входить поняття «науково-технічна революція».

Отже, що більш активно використовувалося поняття «революції», то менше визначеності, яка відрізняє його від інших суспільствознавчих понять,

залишалося, оскільки аналіз феномену революції відірвався від свого традиційного соціального контексту.

Феномен революції потребує теоретичного осмислення, яке становить методологічне значення для політологів, соціологів, істориків та інших дослідників, що займаються проблемами соціальних змін. А все це підводить нас до думки про необхідність постійної реінтернації феномену «революції» і перегляду обсягу поняття «революція».

Поняття «революція» є одним із найбільш дискусійних у філософській літературі. Американський соціолог Д. Йордер пише, що слово «революція» є одним із дуже поширених і неправильно вживаних слів як у спеціальній науковій літературі, так і поза нею. Воно онабуло безліч значень, що дозволяє його «легко, як шкіру хамелеона, пристосовувати до найрізноманітніших поглядів, використовувати з різною метою» [267, р. 2].

Сам термін «революція» (від латин. *revolution* – рух, обертання, колообіг) прийшов у словник суспільствознавців з астрономії, коли відомий астроном і мислитель Я. Коперник у 1543 році написав працю «Колообіг небесних сфер» («*De revolutionibus orbium coelestium*»). В астрономії цей термін означав обертальний рух, рух по колу небесних тіл. Тобто рух, в основі якого лежить принцип повернення рано чи пізно в ту саму точку, з якої починався рух. Тому, можливо, перша згадка про революцію в політичному житті – згадка про реставрацію (від лат. *restautio* – відновлення) політичного режиму. У 1643 році у Франції з'явилась праця Франсуа де Греналя про відновлення в результаті революції старої королівської династії в Португалії [11, с. 8–9].

Як зауважують Л. Бляхер та Б. Межуєв, революція не стільки концепт або поняття, скільки «блукаюча», кочова метафора: «виникнувши як науково-релігійне поняття, воно перекочує у сферу політичної публіцистики. Звідти поняття здійснює метафоричне перенесення у сферу філософії та науки, набуваючи статусу концепту, інструменту дослідження реальності. Однак і в ролі концепту «революція» не затримується.

XX століття знову вкидає «революцію» у сферу публіцистики і навіть повсякденного спілкування» [80, с. 6].

Більшість учених вважає, що термін революція застосовується тільки до суспільних явищ. Наприклад, М. Тузов подає таке визначення: «...під революцією розуміється громадське за своєю природою перетворення, в ході якого відбувається докорінна та радикальна зміна суспільства в цілому або окремих його частин, відносно самостійна щодо цілого» [207, с. 11]. Ю. Назаров пише: «поняття «революція» належить майже винятково до суспільних наук» [133, с. 52].

Автор відомого в західному світі підручника соціології Е. Гідденс виділяє ряд умов, які дозволяють вважати ті чи інші політичні зміни революцією: 1) у революції присутні «масові соціальні рухи»; 2) революція веде до широкомасштабних реформ чи змін; 3) революція передбачає загрозу насилля чи його застосування з боку учасників масового руху [36, р. 568].

Політичний енциклопедичний словник дає таке класичне визначення «політичної революції»: «суспільний рух і переворот, мета яких – повалення старого режиму шляхом (насильницького) завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства. «Політична революція» спричиняє зміни у характері державної влади і у особистому складі державного керівництва. Вона триватиме до того часу, поки не будуть зламані монополія контролю і сила старого ладу, а нова гегемонічна група відновить суверенну владу держави. Революція може спровокувати контрреволюцію, а іноді й реставрацію попереднього режиму» [155, с. 565].

В. Воловик зазначає, що «політична революція – поняття, що позначає корінні якісні зміни в сформованій системі державного устрою, державної влади того чи іншого суспільства, що переривають еволюційний плин політичного процесу, переводячи його на якісно інший, більш високий ступінь розвитку, що дозволяє повніше задовольняти суспільні потреби в удосконалюванні державного апарату [30, с. 49–50].

Більшість учених політичну революцію вважає складовою частиною соціальної революції. Вони виступають проти ототожнення цих понять [191, с. 16; 219, с. 23; 145, с. 65]. Н. Симонія визначає соціальну революцію як епоху громадського перевороту, а політичну революцію – як приватний момент «цього громадського перевороту (політичний акт повалення старої влади, знищення старих відносин)» [191, с. 16]. С. Крапивенський так само вживає поняття «соціальна революція» як зміст епохи переходу до нової, більш прогресивної сходинки розвитку. «Тим самим ми відмежовуємося, – пише він, – від тих, хто під соціальною революцією має на увазі форму або спосіб переходу...» [89, с. 315]. С. Крапивенський стверджує, що соціальні революції включають в себе переворот в економіці, політиці, культурі, моральний прогрес, ідеологічну та психологічну переробку суспільства [89, с. 316].

Найбільш відомою вважається теорія революції, обґрунтована К. Марксом. Позиція К. Маркса на революцію заснована на його інтерпретації історії людства у цілому. Відповідно до його вчення, розвиток суспільства супроводжується періодичними конфліктами класів, які, загострюючись, ведуть до революційних змін. Класова боротьба породжується нерозв'язними суперечностями, властивими будь-якому суспільству. Джерело суперечностей криється в економічних змінах продуктивних сил. У будь-якому відносно стабільному суспільстві існує баланс між економічною структурою, суспільними відносинами і політичною системою. Зі зміною продуктивних сил суперечності нарастають, що призводить до відкритого зіткнення класів і, врешті-решт, до революції. Основою соціології революції К. Маркса було три принципових концепти: 1) революції викликані історичною необхідністю; революційна ситуація – наслідок суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами в умовах певного способу виробництва; 2) невід'ємною частиною революції є конфлікт між домінуючим соціальним класом і новим «висхідним» з уже сформованою класовою свідомістю; 3) революції суттєво

змінюють відносини між різними класами, що, у свою чергу, приводить до істотних змін у економічних відносинах, або завершуються переходом від одного способу виробництва до іншого. Теорія революцій К. Маркса стосувалася не тільки аналізу умов, які приводили до революційних перетворень, але й вказувала шляхи, які мали сприяти цим перетворенням.

Р. Лібман запропонував класифікацію підходів до дослідження революції. Його висхідною точкою була теза про те, що теорія революції К. Маркса – базова для соціології революції, і багато сучасних концепцій є тією чи іншою мірою похідними саме від неї.

Новітній етап вивчення західними дослідниками проблеми революції почався у 20–30-х роках ХХ століття та був пов'язаний з роботами П. Сорокіна, Л. Едвардса, Д. Петті, К. Брінтона (природна теорія революції) та філософсько-історична інтерпретація (Х. Арндт та Дж. Ханна). У 50–60-х роках сформувалися два основні теоретичні напрями: теорія системного/ціннісного консенсусу (Н. Смелзер, Ч. Джонсон) та агрегативно-психологічний підхід (Дж. Девіс, Т. Гарр). У 70–80-х роках з'явилися теорія модернізації С. Хантінгтона, теорія ресурсної мобілізації Ч. Тіллі, теорія елітної революції Е. Трімбергера та структурний підхід Т. Скокпол. Сучасні дослідження, пов'язані з іменами Ш. Ейзенштадта (структурний функціоналізм), П. Штомпки (теорія соціального становлення) та Дж. Голдстоуна (демографічно-структурна теорія).

Деякі вчені визначають революцію в буквальному сенсі як політичний переворот. Наприклад, як політичний переворот розглядав революцію П. Сорокін.

На думку П. Сорокіна, революція означає: 1) кардинальні зміни поведінки людей, їх психології, ідеології, вірувань і цінностей; 2) зміни біологічного складу населення, процесу його відтворення; 3) деформацію соціальної структури суспільства; 4) великі зрушення у фундаментальних соціальних процесах. При цьому революція – найгірший спосіб поліпшення матеріальних і духовних умов життя народу. Обіцяючи на словах реалізацію

найбільших цінностей, революції часто призводять зовсім до інших результатів, коли економічне і культурне становище людей, навпаки, значно погіршується. Навіть якщо революції і домагаються якихось позитивних результатів, то досягається це величезної ціною – через жахливі жертви [197, с. 269–270].

Теорію П. Сорокіна можна вважати біхевіоралістською, оскільки він зосередився на причинах, які «породжують революційні відхилення у поведінці людей» [197, с. 370]. Є. Ревякін відзначає, що безпосередньою передумовою будь-якої революції П. Сорокін вважає пригнічення «базових інстинктів» більшості населення, а також неможливість їх навіть мінімального задоволення. Однією з найголовніших причин революцій соціолог вважає зазіхання на «травний інстинкт» населення: голод завжди провокує революційну ситуацію. Не менше значення мають придушення «імпульсу власності» в результаті економічної диференціації, зростання злиднів і придушення «інстинкту самозбереження» як індивідуального, так і колективного, особливо під час війни. Також чималу роль у появі революційної ситуації відіграє придушення «імпульсу свободи» та «інстинкту самовираження» здібностей людини [176, с. 74].

Біхевіоралістська інтерпретація причин революції доповнювалася тезою П. Сорокіна про те, що для революційного вибуху у панівного режиму має бути недостатньо засобів для придушення виступів знизу. Важливим фактором учений вважав також виродження управлінської еліти.

Хотілося б підкреслити, що П. Сорокін був одним із яскравих критиків революцій. З цього приводу він писав, що «на словах обіцяється реалізація найбільших цінностей, насправді ж досягаються абсолютно інші результати. Революції радше не соціалізують людей, а біологізують; не збільшують, а скорочують усі базові свободи; не покращують, а радше погіршують економічне й культурне становище робітничого класу. Чого б вона не добивалася, досягається це жахливою і непропорційно великою ціною. Карає ж вона за паразитизм, розбещеність, нездатність і ухилення від виконання

соціальних обов'язків (хоча у будь-якому випадку відбувається деградація їх високого соціального становища) не стільки аристократичні класи, скільки мільйони бідних і трудящих класів, які у своєму пароксизмі сподіваються раз і назавжди революційним шляхом покінчити зі своєю убогістю» [197, с. 270].

Революція, на думку Л. Едвардса, являє собою особливий тип змін, «справжня революція практично завжди є процесом повільним, мирним та непомітним. Насильницькі повстання, як правило, звані революціями, викликаються в більшій мірі консерватизмом економічно процвітаючого класу, який не бажає визнати той факт, що справжня мирна революція уже відбулася» [248, р. 9].

У 1938 році вийшла друком праця К. Брінтона «Анатомія революції», у якій було висвітлено аналогічні базові тези, окреслені у «Природній історії революції». К. Брінтон, аналізуючи приклади класичних революцій, виокремив спільну рису передреволюційних суспільств – фінансові труднощі уряду. Не менш важливою рисою вчений вважав групове відчуття фрустрації, коли економічне невдоволення населення різко загострюється від «усвідомлення того, що їх можливості досягнень успіху у цьому світі незаконно обмежені політичними перетвореннями» [244, р. 34]. Тим самим відбувається політизація суспільного невдоволення, коли пропаганда перетворюється у потужний засіб, який здатен викликати виступи пригнічених груп і народні бунти, драматичний характер яких підвищує ймовірність успіху революції. При цьому фінансові труднощі знижують неефективність діяльності уряду і, як наслідок, застосування сили стає неможливим.

К. Брінтон на основі аналізу чотирьох революцій (англійської, французької, російської 1917 року та американської війни за незалежність) запропонував концепцію стадій революційного процесу: перші стадії революції, безпосередньо пов'язані з падінням старого режиму, період влади помірних, «царство терору і доброчесності» та термідор.

Загалом перше покоління дослідників розробило модель базової інтерпретації феномену революцій, виділивши спільні риси, етапи і характеристики на основі аналізу великих революцій (англійської, французької, російської, американської). Їм удалося розглянути революції як переломні точки в історії, однак природні теорії революцій не змогли пояснити причини революційних процесів та визначити умови їх успішності.

За концепцією Х. Арендт, революції – це втілення фундаментальної потенційної здатності людини творити політичні зміни, успіх яких вимірюється тим, наскільки вони створюють інституційну базу для постійної активної участі громадян у вільній дорадчій діяльності, яка становить справжнє (автентичне) людське співіснування [241, с. 124]. Х. Арендт вважає, що революція як шлях до свободи – це лише явище Нового часу. Дослідниця стверджує, що насилля є невід’ємною складовою революції, тобто у цій частині своєї концепції вона йде за К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. Леніним та іншими теоретиками революційної справи.

Основна ідея Х. Арендт, яка стосується революції, є її невіддільність від модерної логіки започаткування нових, невідомих до цього начал. Переважно революція не є історичною подією, не є вона і зміною, що маркує новий період історії. Революція є справжньою, коли вона впроваджує цілковито новий початок. Вирішальним для будь-якого розуміння революцій у модерну епоху є те, що ідея свободи та досвід нового начала мають збігатися [241, с. 29].

Теоретики напряму ціннісного консенсусу Н. Смелзер та Ч. Джонсон, незважаючи на те, що представляли один підхід, мали різні погляди на категорію «політична революція». Зокрема, Н. Смелзер розглядав революцію у контексті системної теорії суспільства, яка передбачала виникнення ціннісно-орієнтованих рухів і мобілізації, у той час як Ч. Джонсон концентрував увагу на вивченні причин виникнення революційної ситуації як такої [140]. У межах цієї моделі рівновага соціальної системи вважалася ідеальним типом, точкою відліку для визначення революційних змін [254,

р. 4]. Ч. Джонсон зазначав, що всередині соціальної системи спільні цінності і характер функціонального розподілу між її частинами може змінюватися внаслідок зовнішніх імпульсів: впливу імперіалізму, відкриття нових територій, релігійних нововведень, технологічних інновацій. У нормальному стані соціальна система має механізми пристосування до цих імпульсів. Проте, якщо ці механізми руйнуються, система виходить зі стану рівноваги. Розбалансування системи відбувається внаслідок кризи соціалізації; нераціонального розподілу ролей всередині соціальної системи; відсутності чи зміни конвенційності стосовно встановлених суспільних цілей; відсутності мирних засобів вирішення конфліктів, які виникли через дисфункцію системи [255, р. 106].

Для пояснення причин революції Ч. Джонсон увів поняття «катализатор конфлікту», маючи на увазі фактори, які зводять нанівець зусилля уряду утримувати ситуацію під контролем та безпосередньо ведуть до революційного вибуху, – поразка у війні, репресії, відмова сил правопорядку виконувати накази влади тощо.

Дослідник стверджував, що жодна з сучасних революцій не буде успішною, якщо: 1) держава зможе зберегти боєздатність та єдність своїх військових сил; 2) революціонери не зможуть будь-яким чином запобігти їхньому втручання у конфлікт.

Ч. Джонсон запропонував класифікацію революцій, яка базується на чотирьох основних критеріях: 1) цілі революційної боротьби; 2) ідентифікація революціонерів (з масами, з елітою); 3) принципи революційної ідеології; 4) характер революції – організований чи спонтанний [254, р. 27].

Агрегативно-психологічні теорії концентруються на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій, залишаючи сферу поведінкових рефлексів, або базових (фундаментальних) інстинктів. Такі теорії набули великої популярності – і це не дивно, адже вони є раціональними та найбільш дослідженими.

Зокрема, Дж. Девіс та Т. Гарр запропонували теорію «відносної депривації», що є найбільш впливовою, згідно з якою революції є наслідком хворобливого синдрому свідомості, який поширюється серед населення, тобто «убогість несе переворот», або убогість, яку усвідомлюють люди та яку вони визначають як несправедливість, штовхає їх на бунт.

На думку Дж. Девіса, революції найчастіше відбуваються тоді, коли люди відчувають раптове погіршення рівня життя після тривалого періоду його поліпшення [247, р. 5]. М. Польовий зауважує, що основа теорії Дж. Девіса полягає у тому, що несподіваний економічний регрес, який рано чи пізно настає, не супроводжується адекватним коригуванням у бік пониження темпів зростання, очікувань населення, тобто очікування населення від життя дещо запізнюються у порівнянні із реальним станом речей [158, с. 210]. Автор приходить до висновку, що теорія Дж. Девіса об'єднує соціально-психологічну й економічну перспективу, причому психологічні характеристики виступають проміжними змінними величинами. Отже, коли з'являється занадто великий розрив між очікуваннями та реальними відчуттями від дійсності, настає розчарування, що веде до фрустрації та агресивності, які, своєю чергою, призводять до революції.

Т. Гарр у роботі «Чому люди бунтують» виходить із пріоритету психологічних факторів у визначенні революції. У найзагальнішому вигляді на виникнення революції, яка розглядається у роботі не самотійно, а в ряді інших форм соціального протесту, впливають три фактори: 1) невдоволення людей («відносна депривація»); 2) уявлення людей відносно можливого ризику та очікуваних благ; 3) співвідношення між можливостями людей до дій та способами протидії та «каналювання» протесту у держави [35, с. 30]. Отже, у цій теорії революція як явище конструюється на перетині суб'єктивних (очікування та бажання людей) та об'єктивних (способи, які доступні для протесту) факторів.

С. Хантінгтон намагався об'єднати соціологічне та психологічне пояснення революції, відштовхуючись від теорії модернізації. На думку

дослідника, революції не спалахують у традиційних суспільствах, вони виникають у суспільствах, які пройшли певний економічний і соціальний розвиток, але в яких політичний розвиток і модернізація – відстають від процесу соціальних та економічних змін.

С. Хантінгтон стверджував: «революція – це швидка та фундаментальна внутрішня зміна, що досягається насильницьким способом, передбачаючи внутрішню зміну панівних цінностей і міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, а також політичної діяльності уряду» [214, с. 270]. На основі цього визначення він виділив два типи революцій: західний і східний. Західні революції відбуваються внаслідок слабкості традиційних режимів і характеризуються двома фазами: правлінням поміркованих та приходом радикалів, які зазвичай спричиняють початок терору. Східний тип революцій відбувається внаслідок вузькості модернізаційних режимів і характеризується слабкістю поміркованих сил [214, с. 278–279]. С. Хантінгтон виокремив дві основні передумови будь-якої революції: нездатність політичних інститутів бути коридорами входу в політику для нових соціально-політичних сил та еліт; мобілізація відчужених від політики груп з метою участі у ній.

Можливість здійснення революції у країні, що модернізується, залежить від таких факторів:

- рівня відчуження міського середнього класу – інтелектуалів, професіоналів, буржуазії;
- рівня відчуження селян від політичного життя;
- рівня об'єднання міського середнього класу і селян не лише у боротьбі проти спільного ворога, але й за перемогу націоналізму.

У С. Хантінгтона модернізація характеризується не лише економічним розвитком, але й соціальною модернізацією, що в деякій мірі поєднує причини та наслідки. С. Хантінгтон прийшов до висновку, що ні приріст міського населення, ні робітники не впливають на потенціал революції, адже

основою революції вважав відокремлених інтелектуалів середнього класу, селян та, можливо, представників середнього класу.

Ч. Тіллі жорстко піддав критиці теорію С. Хантінгтона, а саме: спірність визначення С. Хантінгтоном поняття революції та тавтологічність і суперечливість самої схеми аргументів, де поняття «модернізації», «мобілізації», «протесту» визначені нечітко.

Важливими для аналізу феномену революцій стали насамперед погляди Ч. Тіллі. Він відкинув пояснення революції з точки зору модернізації – його підхід до вивчення революції базувався на політичній та мобілізаційній моделях. Політична модель визначала політику як міжгрупову взаємодію. З точки зору вченого, модель складається із таких компонентів: уряду, який контролює засоби примусу відносно населення; претендентів на владу (групи населення, які володіють ресурсами для впливу на уряд); учасники політики – сукупність претендентів, які відносно постійно й успішно висувують свої вимоги уряду [268, р. 437]. Коли групи вирішують діяти спільно – вони формують коаліцію. У рамках політичної моделі саме конфлікт між суспільними групами і всередині них є ключовим поняттям для розуміння революцій. Загалом політична модель характеризувала поведінку всіх політичних претендентів. Одиначна поведінка претендента, згідно з Ч. Тіллі, пояснюється мобілізаційною моделлю, яка складається із шести компонентів: внутрішніх групових інтересів; особливостей внутрішньої організації; рівня мобілізації; рівня владних повноважень; обмежень; можливостей. У рамках цієї моделі масштаб колективної дії обумовлюється рівнем мобілізації, масштаби якої визначаються рівнем організації, інтересами, обмеженнями та можливостями визначених груп.

Ч. Тіллі пропонує типову, «ідеальну революційну послідовність», що складається з семи стадій: 1) поступове виникнення опонентів і оформлення їхніх домагань на владу; 2) мобілізація тих, хто схвалює і підтримує ці домагання; 3) спроби уряду провести насильницьку, репресивну демобілізацію зазнають провалу; 4) противники і їх коаліції успішно

встановлюють частковий контроль над деякими підструктурами уряду (регіонами, підрозділами, частинами персоналу); 5) вони борються за розширення цього контролю; 6) противники перемагають, зазнають поразки або входять до панівної коаліції з колишніми можновладцями; 7) відновлюється єдиний, суверенний, урядовий контроль [269, с. 208]. На думку Ч. Тіллі, лише на цій стадії можуть відбуватися наступні структурні трансформації суспільства: економічні, культурні, правові, моральні та інші.

Структурна теорія революції (Т. Скокпол, Е. Трібмергер) з'явилася внаслідок названих вище проблем, що підштовхували науковців до з'ясування різних чинників, які впливають на стабільність держав, а також до аналізу особливостей економічної, політичної та соціальної структури держав.

Дослідники структурної теорії революції Т. Скокпол та Е. Трібмергер виокремлюють три необхідні та достатні умови революції:

- 1) конфлікт між традиційними елітами та державою;
- 2) міжнародний тиск з боку розвинутих країн;
- 3) організована масова мобілізація знизу, яка націлена проти представників центральної влади на місцях [263, с. 59–65].

Основою структурної теорії є те, що держави, маючи різну структуру, зазнають різних впливів, які здатні призвести до розпаду держави.

Концепція, запропонована Т. Скокпол, тривалий час була в західній науці домінуючою. Вона пояснювала виникнення революції поєднанням різноманітних конфліктів з участю держави, еліт і нижніх класів. У межах структурного підходу Т. Скокпол визначила революцію як «стрімке, докорінне перетворення державних і класових структур суспільства, супроводжуване й почасти здійснюване за допомогою повстань мас, що мають класову основу» [43, с. 59].

Політична революція, за Т. Скокпол, – «зміна політичних, але не соціальних структур, і вони не обов'язково супроводжуються класовим конфліктом» [264, р. 4].

Під час аналізу причин виникнення революцій у Росії, Китаї та Франції Т. Скокпол звернула увагу на те, що в усіх випадках спостерігався колапс адміністративного чи воєнного апарату, широкомасштабні селянські заворушення, політичні рухи «маргінальної еліти» та підлив здійснення планів модернізації [262, р. 178].

Відзначимо, що порівняльно-історичний аналіз революцій дослідниці є аналізом конкретних випадків, а не моделлю, яку намагалися створити Ч. Джонсон та Ч. Тіллі, однак принципи дослідження, які вона сформулювала, сильно вплинули на багатьох учених (наприклад, Дж. Голдстоун), а також стали серйозним внеском у розвиток революційної проблематики.

Ш. Ейзенштадт у роботі «Революція і перетворення суспільств» (1978) пропонує іншу реконструкцію чистої, або справжньої, революції [230, с. 44–45]. Згідно з його визначенням, революція – це «найінтенсивніший, насильницький і усвідомлений процес з усіх соціальних рухів». У справжньої революції бачить «граничне вираження вільної волі і глибоких почуттів, прояв неабияких організаційних здібностей і високорозвиненої ідеології соціального протесту. Особливе значення надається утопічному або визвольному ідеалу, заснованому на символіці рівності, прогресу, свободи і на переконанні, що революції створюють новий і кращий соціальний порядок».

Якщо революція є справжньою, то вона, за своїм визначенням, не може бути вираженням суто тимчасових фрустрацій або маргінальних порушень. Вважається, що передумовами чистої революції є «фундаментальні соціальні аномалії або кричущі прояви несправедливості, з'єднання боротьби між елітами з більш широкими і глибокими соціальними факторами, подібними до класової боротьби, соціальні зрушення, залучення в соціальний рух великих (особливо знову виникаючих) суспільних груп та їх політична організація».

За своїми результатами справжня, або чиста, революція відрізняється, згідно з Ш. Ейзенштадт, п'ятьма основними особливостями:

1) насильницькою зміною наявного політичного режиму, основ його легітимності і його символіки;

2) заміною недієздатної політичної еліти або панівного класу іншими соціальними групами;

3) далекосяжними змінами у всіх найважливіших інституційних сферах, передусім в економіці і класових відносинах; змінами, які спрямовані на модернізацію більшості аспектів соціального життя, на економічний розвиток та індустріалізацію, централізацію та розширення кола осіб, які беруть участь у політичному процесі;

4) радикальним розривом з минулим (хоча А. Токвіль вказує на умовність цього розриву);

5) на підставі своїх вкрай ідеологізованих, мілітаристських уявлень учасники революції вважають, що революція здійснює не тільки інституційні та організаційні перетворення, але вносить зміни до моральності та виховання, які вона створює, або породжує, нової людини.

П. Штомпка відзначив, що ХІХ століття вирізнялося небувалим динамізмом, вірою в прогресивність історії, було золотим віком для ідеї революції. Вона була присутня як у наукових теоріях, так і в повсякденній уяві.

П. Штомпка виділив 5 основних рис, що відрізняють революцію від будь-якого іншого соціального руху чи протесту, до яких відніс:

– революція впливає на всі без винятку рівні та сфери суспільного життя: культуру, економіку, політику, освіту, науку, соціальну стратифікацію та безпосередньо зачіпає повсякденне життя людини;

– зміни у всіх сферах завжди мають фундаментальний характер, підриваються всі підвалини революційного життя;

– зміни, які відбуваються у процесі революції, виглядають досить швидкими на фоні звичної течії історичного процесу;

– з усіх цих причин революції являють собою найбільш характерні прояви змін;

– час цих звершень винятковий та особливо пам'ятний [229, с. 366].

Дослідник приходять до висновку, що теорія революції безглузда, адже якщо вона може передбачити революцію, то пророкування спростуються, а якщо ні – тоді це не теорія. Найбільше, чого ми можемо чекати від «теорій революцій», – інтерпретації подій, які відбулися, що вже буде великим інтелектуальним успіхом [232, с. 389].

Дж. Голдстоун критикував попередніх дослідників революцій за недооцінку конфліктів усередині еліти та міжкласових коаліцій і стверджував, що до теперішнього часу три покоління революційних теорій віджили свій вік і назріла необхідність у новому, четвертому поколінні теорії революції.

Дж. Голдстоун переосмислив поняття «революція», уникаючи соціальної інтерпретації феномену. Він трактував революцію як нейтральне явище, яке характеризується примусовим усуненням форми правління, що супроводжується реконсолідацією влади новими групами, які реалізують управління через нові політичні інститути. З іншого боку, Дж. Голдстоун виступав за збереження принципу потенційної автономії держави, розмежовуючи процеси державного розпаду (state breakdown), та майбутньої боротьби за владу і державної реконструкції. Він констатував, що кожен із цих процесів є частково незалежним і потребує конкретного каузального аналізу [249, р. 37].

Дж. Голдстоун виділив три основні джерела революції: проблеми з фінансуванням та виснаження ресурсів у державі, що передбачає зменшення ресурсів відносно державних видатків і зобов'язань та стосовно ресурсів потенційних внутрішніх і зовнішніх суперників; відчуження і конфлікт всередині самої еліти – наявності осіб, що мають вагомий вплив, обіймаючи ключові посади у державних структурах, що передбачає існування протидії політичному курсу, створення коаліції та висування вимог системних реформ; високий потенціал мобілізації серед населення, який проявляється у

прагненнях груп населення покращити свої соціальні та статусні позиції за допомогою актів прямих політичних дій [250, р. 38–40].

На нашу думку, для того, щоб завершити дослідження теорій революції, необхідно охарактеризувати теорії постмодернових революцій, предметом яких є нові революційні події, які відбулися після 80-х років ХХ століття.

Е. Вороніна стверджує, що на розвиток сучасних політичних теорій великий вплив здійснюють соціально-філософські концепції постструктуралістів і постмодерністів [31, с. 52].

Н. Шерстюк пише, що постмодернізм є особливою світоглядною концепцією, яка принесла із собою новий спосіб світовідчуття та світорозуміння в останню чверть ХХ – на початку ХХІ століття [226].

Розробником технології «постмодерністської революції», основоположником постмарксизму (вчення, яке намагається адаптувати марксизм до реалій сучасної цивілізації) вважають А. Грамши. Вчення про гегемонію лежить в основі політичного вчення філософа, яке містить у собі такі основні положення:

- влада панівного класу тримається не лише на насиллі, а й на згоді;
- держава завжди спирається на силу та згоду (положення, при якому досягнуто рівень згоди керованих, називається гегемонією);
- гегемонія – не застиглий та досягнутий стан, а тонкий та динамічний безперервний процес, який спирається не лише на згоду, а й на активну згоду, при якій ті, кого експлуатують, самі бажають того, що є необхідним для панівного класу. За словами А. Грамши, «держава – це вся сукупність практичної та теоретичної діяльності, при якій той, хто керує, виправдовує та утримує своє правління, домагаючись при цьому активної згоди управлінців»;
- гегемонія спирається на всю сукупність уявлень про правильне і неправильне, добро та зло тощо, які підтримуються панівним класом та нав'язуються класу пригнобленому;

- поки «культурне ядро» – стабільне, у суспільстві існує колективна воля, яка підтримує наявний лад;
- саме тому для перемоги революції недостатньо захопити саму лише власність або політичну владу – потрібно зламати сам механізм гегемонії панівного класу, зруйнувавши «культурне ядро» та колективну волю;
- руйнування гегемонії може відбутися не внаслідок зіткнення великих класових сил, як при звичайній революції, а в результаті поступової зміни думок і настроїв членів суспільства, що здійснюється засобами культурної пропаганди (книжки, брошури, журнальні та газетні статті, суперечки, які постійно повторюються);
- за буденну свідомість ведуть боротьбу як революціонери, так і панівні класи, що мають рівні шанси на перемогу, яку здобудуть ті, хто ефективніше буде вести пропаганду;
- інтелігенція відіграє ключову роль як у підтримці, так і у підриві гегемонії, підтримуючи або владу («традиційна»), або революціонерів («революційна»).

Революції «постмодерну» відрізняють декілька ознак, серед яких: революції носять переважно ненасильницький характер; у революціях відсутні соціальні вимоги; для революцій характерна відсутність революційної більшості (еліти); «кольорові революції» змінюють основу легітимності всієї державності у країні.

Загальні теорії, які пояснювали, як, чому і де трапляються революції, мали певні проблеми [261, р. 6]:

- ці теорії розглядали революцію як спрямований рух опозиції для здобуття влади в державі та пояснювали її через виникнення опозиції та її ресурси для колективних дій. Але практика показала, що революції починалися з внутрішньої кризи органів державного управління, які були нездатними виконувати свої функції. Крім того, загальні теорії не пояснювали, чому розпадається держава та як це пов'язано з початком революції;

- західні вчені прийшли з часом до висновку, що модернізація – не загальний процес, він має у кожній країні свої особливості, які насамперед залежать від взаємин між землевласниками та селянами, між міським і сільським населенням і навіть від швидкості зростання населення. І саме від цього залежить, чи призведе модернізація до революції та до якого типу.

Отже, усі революційні концепції виникають із того або іншого бачення причин, цілей, неодмінних параметрів революції. Виходячи з аналізу змісту цих аспектів серед революційної літератури, ми вважали за потрібне виокремити найбільш поширені і «робочі», тобто продуктивні, напрями у революціології.

2.2. Типологія революцій

Типології революцій є однією із головних проблем у дослідженні революцій. Адже без класифікації всі революції залишаються революціями, що відбулися, які не мають спільних рис, закономірностей та не можуть бути системно дослідженими як явище. Саме тому дослідження революцій як особливого феномену завжди пов'язано передусім зі з'ясуванням класифікації та видів революції.

Вважаємо, що першими матеріалами, які дозволили зробити перші висновки та зародити теорію революції, стали події Нідерландської революції XVII століття, Англійської революції 1688 року, Великої французької революції та європейських революцій у 1848–1849 роках.

Німецький філософ К. Маркс є першим науковцем, який у середині XIX століття виокремив три типи революцій, а саме:

- буржуазну, яка знищила феодальний лад у Франції та Англії;
- пролетарську (соціалістичну чи комуністичну), яка встановлює диктатуру пролетаріату та скасовує експлуатацію);

- проміжний варіант – революції в капіталістичних країнах Європи (наприклад, революції у європейських країнах у 1848-1849 роках), де головною рушійною силою був пролетаріат все ще в союзі з буржуазією, який не зміг встановити диктатуру пролетаріату. Надалі ці революції дістали назву буржуазно-демократичних революцій [112, с. 114].

Марксизм ХХ століття визнає буржуазну, буржуазно-демократичну, народно-демократичну, соціалістичну (пролетарську, комуністичну) та національно-визвольну революції.

Буржуазна революція – соціальна революція, завданням якої було знищення феодального ладу або його залишків, встановлення влади буржуазії та створення буржуазної держави. Буржуазна революція виражає потреби розвитку суспільства, є на певному етапі розвитку необхідною та прогресивною, головними завданнями якої є: вирішення аграрного питання, знищення феодальної монархії, встановлення буржуазної республіки та демократизація суспільного строю.

Національно-визвольна революція визріває із національно-визвольного руху та спрямована на знищення іноземного панування та завоювання національної незалежності, ліквідацію колоніального гніту та експлуатації, реалізацію нацією її права та самовизначення, на створення національної держави.

Доходимо висновку, що буржуазно-демократичні революції виникали тоді, коли буржуазна революція не завершувала до кінця заміну феодалізму капіталізмом або не ліквідовувала феодального політичного режиму, однак їх завдання відповідали завданням буржуазних революцій та покликані були знищити залишки феодалізму. Можемо до таких революцій віднести революції 1848-1849 років, революції 1905 та 1917 років у Росії та Україні, революцію у Китаї 1924–1927 років, революцію у Іспанії в 1931–1939 роках.

Почнемо з того, що Нідерландську революцію К. Маркс залишив поза увагою, оскільки вона не зовсім вписувалась у концепцію революцій

дослідника. Науковець насамперед будував свою концепцію на основі Французької та Англійської революцій, адже Нідерландська революція мала національно-визвольний характер, а К. Маркса у революціях цікавила боротьба класів та зміна способів виробництва [112, с. 114].

К. Маркс був глибоко переконаний, що кожна революція руйнує старе суспільство, оскільки вона соціальна. Кожна революція скидає стару владу, оскільки вона має політичний характер [115, с. 448].

Згідно з позицією К. Маркса, соціальні революції – зовсім інші, ніж політичні, які відбувалися досі: на відміну від них вони спрямовані не проти власності монополії, а проти монополії власності; це відкрита війна бідних проти багатих [118, с. 552–553].

Прикладом пролетарської революції К. Маркс вважав Паризьку комуну 1871 року [113, с. 339]. Буржуазно-демократичні революції дослідник вважав революціями, які розвивалися по низхідній, на відміну від попередніх революцій, які йшли по висхідній лінії. Крім того, ряд буржуазно-демократичних революцій (наприклад, у Німеччині) К. Маркс вважав анахронізмом, «відголоссям європейської революції у відсталій країні» [112, с. 114].

Т. Бевз відзначає, що, характеризуючи особливості окремих історичних типів суспільних переворотів, різні автори називають їх по-різному. Зокрема, «пролетарська» революція (К. Маркс, К. Каутський), «буржуазна» революція (Ф. Енгельс, А. Лабріола, М. Бухарін), «демократична революція» (А. де Токвіль), «капіталістична революція» (П. Бергер), «селянська революція» (М. Покровський), «революція рабів» (Л. Олех) [8, с. 60].

Класифікуючи революції, М. Григорійв виділяв: місцеві та світові, де місцеві (національні) мали не лише політичний, релігійний, а й соціальний характер [139, с. 324].

Р. Міхельс здійснив поділ революцій на революційні (наприклад, французькі революції 1789, 1830 та 1848 років, Паризьку комуну, німецьку та австрійську революції 1918 року тощо) та реакційні (зокрема, путч

булочників у Франції 1889 року, фашистська революція в Італії 1923 року) [258, р. 108]. Відзначимо, що класифікація Р. Міхельса не набула підтримки та не мала послідовників, оскільки до першого типу можна віднести всі революції, які відбулися в історії, а другий тип не є революціями.

О. Ону запропонував класифікацію революцій на основі їх об'єму та ступеня поширеності:

– універсальні, світові революції (наприклад, Англійська революція XVII століття, Велика Французька революція, Лютнева та Жовтнева революції 1917 року);

– місцеві, які за змістом діляться на політичні, соціальні та національні (Смутні часи на Русі, буржуазно-ліберальні – революції 1848 року в Європі, 1905-1907 рр. у Росії, пролетарські – Паризька комуна 1871 року тощо) [146, с. 53–54].

Дж. Петті типологізував революції на 5 видів:

- private palace revolution – переворот, який здійснює невелика кількість людей;

- public palace revolution – переворот, який здійснює більша кількість людей, можливі рухи військ тощо. Народ знає, що щось відбувається, але майже не бере в цьому участі;

- повстання території проти уряду, встановленого іншою державою (наприклад Нідерландська революція, польські революції). Цей рух широко піднімається із широкомасштабного соціального фактору, залучається у широкомасштабні воєнні дії, має сильну підтримку народу;

- великі національні революції (наприклад, Французька революція). Панівний клас відокремлений від раніше пасивного населення привілеями влади, власності та культури, залишається ізольованим, розкладається у лідерських можливостях, у функціонуванні та мотивації до заходів, які необхідні для росту суспільства. Тут відбувається масовий феномен: люди відмовляються від свого уряду та панівного класу;

- системна революція (адресується до Стародавнього світу та Реформації). Має стосунок не до внутрішніх соціальних і політичних систем, а до більш ніж однієї єдиної країни територіям [259, р. 15–17].

Р. Тантер, М. Мідларський за ступенем участі мас, тривалістю революцій, рівнем насильства та цілями повстанців виділяють 4 типи революцій:

1. Революція мас – рух широких соціальних сил, тривалий за часом, з високим рівнем насильства, який веде до фундаментальних політичних і соціальних змін.

2. Революційний переворот, «революція згори» – невисокий рівень участі мас, короткочасність, поміркованість в усіх сферах діяльності, наслідком є зміни тільки в політичній системі суспільства.

3. переворот-реформа – еkleктичний варіант, коли мета досягається на другому елементі, а перший – підпорядковується другому, тобто здійснюється більш мляво на відміну від революційного перевороту, з меншою рішучістю та інтенсивністю.

4. «Палацова революція» – заколот без участі мас, який є швидким, миттєвим, з «точковим» насильством і без будь-яких внутрішніх політичних змін.

Ч. Джонсон пропонує 6 типів революцій за такими критеріями, як: мета; особистість революціонерів (еліта, середні верстви, нижчі верстви); ідеологія руху (реформізм, націоналізм, месіанство); урегульованість (стихійність чи плановість):

1. Жакерія – широкий масовий стихійний рух селянства з обмеженими цілями, вимогами (ослабити ступінь гноблення, повернути втрачені права тощо) без порушення питання про необхідність повалення наявного політичного ладу.

2. Месіанський рух – має всі ознаки жакерії, однак доповнюється формулюванням мети, хоча і проблемної, утопічної (зміни ладу), однак заклично-мобілізаційної.

3. Анархічний бунт – ностальгійна реакція несприйняття змін під знаком романтизації – ідеалізації старого (наприклад, Вандея).

4. Верхівковий державний переворот – палацова революція.

5. Якобінська комуністична революція, основними ознаками якої є стихійність, масовість спрямованість до радикального політичного і соціального переустрою.

6. Збройний масовий виступ – добре підготовлений з усякого погляду національний і соціальний рух на основі партизанської війни.

Ш. Ейзенштадт класифікує революції на два типи:

– революції, якими супроводжувалася модернізація феодального Заходу;

– різні сучасні революції XIX–XX століть, якими супроводжується модернізація традиційних суспільств інших типів.

Ш. Ейзенштадт класифікує «Великі революції» таким чином: «Великий заколот» (1640–1660-ті роки) та «Славна революція» (1688 р.) в Англії, Американська революція (1761–1766 рр.), Велика Французька революція кінця XVIII століття, європейські революції 1848 року, Паризька комуна 1871 року, Велика Жовтнева соціалістична революція, комуністична революція в Китаї (1911–1948 рр.).

Е. Хобсбаум притримується подібної думки: як і Ш. Ейзенштадт вважає, що має бути фундаментальна різниця між революціями ери буржуазного лібералізму та революціями XX століття. Маючи різну економічну основу, революції XX століття зводять до незначного положення або заперечують законну політичну структуру, яку встановлювала конституція, на що буржуазні революції спиралися [252, р. 26, 28, 31]. Крім того, історик окремо виділяє революції в імперіях, що віджили себе, які були приречені на вимирання (наприклад, революції початку XX століття в Китаї, Османській імперії та Росії) [253, р. 402, 404].

Класифікація революцій Е. Хобсбаума здобула велику кількість послідовників, які ділили революції на класичні й інші, або революції в розвинутих країнах та революції у відсталих державах [270, р. 137–138].

Дж. Голдстоун виокремив на основі своєї універсальної теорії такі типи революцій:

- великі революції (змінюють не тільки політичні інститути, а й економічні та соціальні структури; наприклад, Французька революція 1789 року або Жовтнева революція 1917 року);

- політичні революції (змінюють тільки державні інститути, наприклад, французькі революції ХІХ ст.);

- соціальні революції (пов'язані з масовими незалежними виступами нижніх класів);

- елітарні революції, так звані «революції зверху» (пов'язані з проведенням елітами швидких широкомасштабних політичних та економічних реформ, які безпосередньо керують мобілізацією мас);

- невдалі або перервані революції, які не змогли забезпечити утримання влади після тимчасової перемоги чи широкомасштабної мобілізації мас;

- опозиційні виступи у вигляді повстань (насильницьких) або рухів масового протесту (якщо це ненасильницькі акції у вигляді демонстрацій та страйків), які не мають за мету захоплення влади або націлені на зміну умов існування конкретного регіону чи окремих соціальних, етнічних, релігійних, культурних груп [43, с. 62].

На нашу думку, дослідник, пропонуючи таку типологію, не ставив собі за мету зробити її повною та цілісною, оскільки основне завдання вбачав у визначенні місця Жовтневої революції 1917 року.

В. Якушик сформулював багатовимірну й багатоаспектну типологію революцій, застосовуючи різні критерії класифікації [237, с. 19–21]:

1. За сферою здійснення: політичні; соціально-економічні; культурні (духовні).

2. За характером і ступенем організованості: спонтанні; професійно підготовлені й керовані (під час здійснення) та супроводжувані надалі.

3. За історичною значущістю: прогресивні (або просто прогресистські – такі, що афішують спрямованість у майбутнє, а не в минуле); консервативні.

4. За класовою природою: антирабовласницькі; антифеодальні, антибуржуазні; антиноменклатурні, антикримінальні, гуманістичні.

5. За провідними силами та головними учасниками: революції рабів; селянські; бюргерські; пролетарські; люмпенські тощо.

6. За ідейною гегемонією певних суспільних класів (у сучасних умовах): неофеодальні; буржуазні; пролетарсько-соціалістичні та люмпенсько-соціалістичні; постбуржуазні, посткомуністичні – гуманістичні (з гегемонією меритократії).

7. За об'єктивною природою змісту пропонованих суспільних змін: базовані на утопічних ідеях і планах і тому такі, що об'єктивно не можуть бути здійснені в задекларованому вигляді в конкретних історичних чи географічних умовах (а якщо і здійснюються на практиці, то лише як якийсь інший тип революцій); достатньо реалістичні і прагматичні.

8. За ступенем розгортання свого потенціалу: завершені (в головному успішні); незавершені (частково успішні); придушені або такі, що самозруйнувалися, зазнали провалу.

9. За темпами (чи просто «темпераментом»): такі, що динамічно розгортаються; «повзучі», уповільнені.

10. За специфікою використання традиційних (що діють у певному суспільстві) правових процедур: такі, що здійснюються в межах чинних норм права; такі, що не спираються на чинні норми права або здійснюються з порушенням певної частини конституційно-правових (особливо процесуальних) норм.

11. За ступенем відносно позитивного сприйняття більшістю громадян (чи населення взагалі), а також іншими країнами: легітимні та нелегітимні.

12. За політичними результатами (щодо створення умов для встановлення того чи іншого політичного режиму): демократичні; такі, що створюють (на довгий період) систему диктаторських (авторитарних та / чи автократичних) органів влади або ж створюють умови для панування анархічного політичного режиму чи навіть режиму тотального терору і геноциду (як політичні революції початку 1990-х років у Сомалі, Руанді та Бурунді чи революція початку 1970-х років у Камбоджі).

13. За культурно-цивілізаційними та національно-культурними наслідками: націєтворчі – такі, що об'єднують етнічну або культурно-політичну спільноту; сепаратистські (чи іредентистські); антиколоніальні; антиімперіалістичні; проімперіалістичні тощо.

14. За загальними соціально-економічними та іншими комплексними суспільними наслідками (щодо головних показників рівня суспільного розвитку та якості життя): конструктивні, прогресивні; деструктивні, контрпродуктивні.

15. За значенням для політичної загальносвітової (чи регіональної) суспільної практики і теорії: симптоматичні, повчальні; такі, що не мають важливого політичного значення, досить випадкові, периферійні для історичного процесу.

16. За ступенем схожості на інші революції: унікальні та типові.

17. За психологічними наслідками для своїх прибічників: надихаючі; такі, що розчаровують; такі, що з часом викликають відразу.

18. За переважним емоційним «навантаженням» у суспільстві – супроводжувані «вибухом» позитивних чи негативних емоцій: революції-свята; революції-біди, жахіття.

19. За наслідками стосовно цілісності держави і соціуму: об'єднувальні для країни; такі, що розколюють народ і країну.

20. Стосовно місця країни у міжнародному просторі: які інтегрують країну у світову спільноту; які протиставляють світові свою країну у вигляді держави-ізгоя.

Українська дослідниця пише, що революції можуть бути буржуазними, буржуазно-демократичними, «оксамитовими», «кольоровими» [8, с. 61].

Термін «оксамитова революція» було введено в науковий обіг для визначення одного зі способів повалення комуністичних режимів. У 1989–1991 роках стався обвальний крах комуністичних режимів за чотирма сценаріями: 1) поступових реформ (Польща, Угорщина); 2) насильницького усунення старої влади через народне повстання (Румунія); 3) внаслідок розпаду комуністичних імперій (держави, що утворилися на теренах Югославії та СРСР); 4) через «оксамитові» революції (Східна Німеччина, Чехословаччина, Болгарія) [180, с. 17].

Так, «оксамитові революції» відрізняються від попередніх революцій тим, що переважно зміна політичного режиму відбувається без застосування зброї.

Під «кольоровими революціями» переважно розуміють масовий протест та зміну влади у Сербії (2001 р.), Грузії (2003 р.), Україні (2004 р.), Киргизії (2005 р.). Крім того, до них відносять і невдалі спроби зі схожим сценарієм у Білорусі (2006 р.), Вірменії (2008 р.), Росії (2012 р.).

«Кольорові революції» в Югославії, Грузії, Україні, Киргизстані схожі з «оксамитовими революціями» (наприклад, у Чехословаччині, Східній Німеччині, Болгарії) тим, що вони відбувалися через масові протестні рухи, а не збройним шляхом, тобто мали один спосіб дії.

Метою «оксамитових революцій» було повалення комуністичних режимів та детоталітаризація суспільства. Однак революції початку XXI століття відбувалися в інших соціально-політичних умовах, оскільки вони ставили перед собою інші завдання (демократизацію посткомуністичних систем), були породжені специфічними умовами та причинами. Тому революції початку XXI століття варто виокремити в особливий, посткомуністичний тип революцій.

Типологічно до явища «кольорових революцій» відносять і події «арабської весни», де основною метою стала боротьба з негативними

явищами, пов'язаними із тоталітарними панівними режимами та економічними проблемами в регіоні. Назву «арабська весна» дали подіям у країнах Північної Африки та Близького Сходу у період з грудня 2010-го до лютого 2011 року, де пройшли масові протестні рухи (у Тунісі, Єгипті, Лівії, Сирії, Ємені, Бахреїні, Алжирі, Йорданії, Палестині, Марокко та Омані), незначні протестні виступи у Кувейті, Лівані, Мавританії, Саудівській Аравії, Судані, Джибуті та Західній Сахарі.

Як наслідок, у трьох країнах відбулася зміна режимів: Тунісі, Єгипті та Лівії (у Лівії та Сирії революції розгорнулися навіть до масштабів громадянської війни). Отже, «арабська весна» охопила всі арабські країни та жодну не оминула зміна політичної парадигми. Причини цього масштабного процесу були різноманітні: соціальні, політичні, економічні, глобалізаційні тощо.

Президент Центру стратегічних досліджень «Росія – Ісламський світ» Ш. Султанов вважає, що «арабська весна» може тривати до 2030 року, а ситуація на Близькому Сході та в Північній Африці може повністю змінитися лише через десятиліття [152, с. 95].

Г. Почепцов, залежно від динаміки еліт і динаміки соціального строю, виділяє три види революцій: традиційні, для яких характерна зміна соціального ладу та зміна панівної еліти; «оксамитові революції», які «знищують» перші обличчя та змінюють соціальний лад; «кольорові революції», що здійснюють кругообіг еліт і старий соціальний лад [164, с. 10].

На нашу думку, сьогодні не можна досліджувати теорію революції та намагатися систематизувати революції без залучення до аналізу «оксамитових» та «кольорових» революцій.

Критерії, за якими дослідники намагалися типологізувати революції, мають відмінності й представлені по-різному, тому вважати абсолютною жодну класифікацію не варто, розуміючи їх умовність.

Приходимо до висновку, що, починаючи з середини XIX століття аж до сьогодні, дослідники роблять спроби систематизувати та класифікувати революції, оскільки намагаються просунути наперед вивчення теорії революції, а це неможливо без типологізації. Зазначимо, що, незважаючи на такий великий період часу дослідження та спроб здійснити класифікацію, ця проблема є невирішеною та потребує детальної розробки.

2.3. Феномен та особливості сучасного типу революцій

На рубежі XXI століття виник політичний феномен, який позначають метафорою «кольорові революції», з'явився новий тип революцій, які являють собою сукупність політичних подій, що свідчать про глибоку кризу самої концепції демократії, про розпад її класичних інтерпретацій. «Кольорові революції» часто називають найвидатнішими подіями з часів падіння комуністичних режимів у Центральній і Східній Європі та розпаду СРСР.

Нині серед науковців немає однозначного визначення феномену «кольорової революції» та її особливостей.

Г. Почепцов зауважує, що «кольорові революції» – це процес зміни панівних режимів, який відбувається під тиском масових вуличних акцій протесту при підтримці та фінансуванні зарубіжних недержавних організацій [164, с. 11].

На думку І. Максимова, «кольорова революція» – це переворот у країні з демократичним режимом, яка має певні внутрішні проблеми розвитку, котрий направляється та рухається інтересами третьої геополітичної сили [106, с. 9].

А. Гільов визначає, що «кольорова революція» – узагальнена назва процесу зміни владної групи при широкій масовій мобілізації, причиною якої

став протест проти офіційних результатів виборів до органів державної влади [37, с. 107].

О. Пономарьова та Г. Рудов зауважують, що «кольорові революції» являють собою вдосконалені модернізовані технології психоісторичної війни Заходу за світове панування [161, с. 37].

«Кольорові революції» – це високотехнологічний продукт епохи глобалізації, який став можливий тільки за умови досягнення людським співтовариством певного рівня розвитку в усіх сферах (науці, економіці, засобах зв'язку та комунікації) [160].

Д. Дорофєєв пише, що «кольорові революції» – скидання панівних еліт ненасильницьким шляхом, які стали основним засобом для досягнення зміни пострадянських режимів через електоральний механізм [54, с. 51].

Як стверджує Д. Лейн, «кольорова революція» – це досить складний динамічний процес, класифікація якого залежить від результату перетворень. Якщо інтереси еліти були реалізовані за допомогою громадян – це державний переворот. Системної зміни режиму у цьому випадку не відбувається. У такому разі зміни намагаються здійснити за рахунок змін керуючої еліти, а не соціально-політичного ладу. Якщо наміри повстанців були реалізовані у структурних перетвореннях, можна стверджувати, що революція відбулася [97, с. 21–22].

Н. Ореховська підкреслює, що особливість «кольорових революцій» зумовлена новою історичною ситуацією – сучасний світ є глобальним, причому в ньому домінують інформаційно-комунікативні мережі, існування яких пояснюється цифровим етапом інформаційної революції [147, с. 126].

С. Кіршенблат пише, що масові протести проти масштабних фальсифікацій виборів представниками чинного режиму – це найважливіша риса «кольорових революцій». Легітимізації таких революцій серед міжнародної спільноти та населення сприяло те, що акції протесту були спрямовані на захист демократичних прав громадян [71, с. 474].

О. Гапич та Д. Лушніков стверджують, що відмінна риса «кольорових революцій» – це спрямованість на додержання законності та чинних конституцій, що відрізняє їх від класичних революцій, які спрямовані на зміну конституційного ладу [33, с. 11].

Д. Юсупова-Фарзалієва наводить думку дослідників «кольорових революцій», які відзначають, що це явище являє собою сукупність політичних подій, причини яких криються як у внутрішніх, так і у зовнішніх факторах [234, с. 29], серед котрих суттєвими є такі чинники: втрата контролю діючої адміністрації над політичними перехідними процесами; духовно-ідеологічні агресії та гуманітарні інтервенції, які здійснюються за допомогою інформаційно-комунікативних технологій; втручання іноземних учасників у конституційні процеси всередині країни.

А. Самброс наводить такі особливості «кольорових революцій»:

1) «кольорові революції» можливі лише у тих суспільствах, які ще не розподілені на класи за капіталістичним принципом або ж іще не усвідомили цього розподілу;

2) формою революції є масові мітинги, демонстрації та пікетування, які проводить опозиція після виборів, результати яких не задовольняють опозицію. У такому разі опозиція заявляє про фальсифікацію волевиявлення і порушення виборчих процедур. Масові протести призводять до повторного голосування або до силового захоплення органів влади натовпом протестантів і втечі головних політичних фігур з країни та проведенням виборів. В обох випадках до влади приходять опозиція;

3) революція відбувається під антикорупційними та радикально-демократичними лозунгами;

4) напередодні революції утворюють численні молодіжні організації, які згодом формують так звані «польові загони революції»;

5) безкровний характер [184].

І. Максимов до факторів, які сприяють успіху «кольорових революцій», відносить внутрішні та зовнішні. Основними внутрішніми факторами є корупція; економічна напруга; етнічні конфлікти на території держави; відсутність будь-яких перспектив у населення. Дослідник зауважує, що в усіх випадках «кольорових» переворотів активну роль брав на себе «зовнішній гравець», без якого жодна з проведених революцій ніколи б не відбулася. Цим гравцем, на думку автора, є США [106, с. 8–9].

М. Макфол визначає «кольорові революції» як явища, які здатні сформувати радикальний поштовх для демократичних перетворень та виділяє сім факторів, які необхідні для успіху революції: наявність напівавтократичного, а не повністю авторитарного режиму; непопулярність політичного лідера; наявність єдиної та організованої опозиції; наявність незалежних ЗМІ, що повинні інформувати населення про фальсифікацію виборів; здатність опозиції мобілізувати населення для акцій протесту; можливість незалежного виборчого моніторингу; розбіжність між коерцитивними силами режиму [257, р. 7].

Інший дослідник «кольорових революцій» С. Белковський визначив 10 факторів «кольорових революцій»: зовнішній тиск; делегітимізація; параліч вертикальної соціальної мобільності; суперечності всередині владної еліти; відсутність проекту майбутнього; опозиційна сила; неможливість влади використати силу; регіонально-етнічні суперечності; особиста участь бюрократів та політиків у панівному класі; приводом для революції може бути фальсифікація виборів або серйозна локальна катастрофа [7, с. 63].

Сам технологічний алгоритм «кольорових революцій», на думку В. Пугачова, є таким: виявляється енергетичний потенціал громадських груп, які спроможні брати участь у революції; визначаються політичні об'єднання, які здатні стати двигуном політичного протесту; за допомогою спеціальних тренінгів готуються ударні сили революцій у воєнізованих молодіжних таборах; будується ланцюжок практичних цілей, які наближені до вимог мас;

забезпечується перевага опозиції в електронних ЗМІ; використання видовищних масових дій для спонукання усіх незадоволених до активності; суспільство приводиться в стан анархії, починаються масові заворушення; управління здійснюється спеціально підготовленими спеціалістами; після захоплення влади починаються негласні чищення в державному апараті [168, с. 216–222].

Відомий політолог С. Марков пропонує свою характеристику «кольорових революцій». На думку вченого, «кольорова революція» – це новий тип політичних технологій із зміни політичної влади; це революція ХХ століття, революція неурядових організацій, революція часів глобалізації, до особливостей якої дослідник відносить [110]:

1) відсторонення керівництва від влади здійснюється не тільки мирним шляхом, але й насильницькими методами. Право здійснюється, але не в процесі подій, а після них – коли всі події кваліфікуються як правові дії. Під час самих дій опозиція сміливо йде на порушення закону, але при цьому практично не застосовується фізичне насильство та не використовується зброя;

2) ключовим моментом є вибори. Опозиція заздалегідь оголошує себе переможцем, а будь-які інші дані оголошує фальсифікацією;

3) масові демонстрації в центрі міста, блокування та захоплення ключових урядових будівель – головні методи впливу;

4) головна політична сила не партія, а широка коаліція неурядових організацій;

5) зовнішні сили, які відіграють важливу роль та забезпечують фінансування організаторів революції протягом декількох років до її здійснення; активно використовують статус верховного арбітра, який визначає легітимність, – оголошують легітимними дії опозиції, навіть якщо вони порушують закон, і нелегітимними – дії влади зі свого захисту; в ключовий момент вони пред'являють ультиматум владі, використовуючи

залежність панівної еліти від цих зовнішніх сил; беруть участь посередники у переговорах у критичний момент, при цьому займають не нейтральну позицію, а грають у союзі з опозицією;

б) революція відбувається, як правило, не в авторитарних країнах, а в напівдемократичних, де, з одного боку, існує режим зовнішньої влади, а з іншого – опозиція може користуватися всіма можливостями відкритого суспільства;

7) «кольорові революції» організуються не контрелітою, а частиною старої еліти, яка в попередні періоди була при владі, потім була відправлена у відставку, відтак перейшла в опозицію та підняла ідеологічні лозунги. У цієї опозиції в особах колишніх міністрів завжди є союзники серед чинних міністрів, які у вирішальний момент переходять на бік опозиції;

8) політичні наслідки ведуть до зміни геополітичної орієнтації на користь тієї зовнішньої сили, яка фінансувала та легітимізувала «кольорову революцію»;

9) стосовно демократії такі революції нейтральні. Демократії може стати більше, як у Словаччині та Сербії, залишитися стільки ж, як було в Україні, або стати менше, як у Грузії;

10) «кольорова революція» готується та реалізується майже відкрито та публічно.

На наш погляд, характеристика особливостей «кольорових революцій» С. Маркова є однією з найкращих.

Вважаємо, що суть «кольорових революцій» можна краще розкрити при порівнянні їх з класичними.

Як вважає О. Фефелова, «класичні революції ХІХ–ХХ ст. на своєму початковому етапі не є ні чисто політичним, ні економіко-політичним процесом, а являють собою насамперед ідеологічний і духовно-моральний переворот, який спочатку в суспільній свідомості, в «системі цінностей» основної частини суспільства і тільки потім – у його суспільному бутті» [212,

с. 14–15], тобто у розбудові його соціально-політичних і економічних інститутів після захоплення влади революційною партією або коаліцією.

Іншими словами, сутність революції в її традиційному розумінні міститься в особливій революційній ідеї, новій ідеологічній доктрині, формує вищі цінності і вищий сенс існування людини в новому історичному проєкті, практична реалізація якого і є революція, революційний процес.

З цієї точки зору «кольорові революції» не мають і навіть не припускають не тільки ніяких нових великих ідей, але і ніяких просто нових ідей – нових навіть для самих країн, в яких ці революції здійснюються. Це або відомі вже всім ідеї західної ліберальної доктрини (можливо, в більш радикальній формі), або радикальні проєкти, що мали місце в релігійних доктринах, насамперед в ісламі. Таким чином, «кольорові революції» є безідейним процесом.

Наступна особливість – це відсутність принципово важливих для класичної революції умов.

Головною передумовою «кольорових революцій» є добре відома в політології крива «відносної знедоленості», описана американським політологом Т. Гурром. Не бачачи для себе і собі подібних перспектив у рамках старого режиму, люди підтримують опозиційні рухи, пов'язуючи з ними надії на оновлення влади [104].

В. Ульянов зауважував, що «...революція неможлива без революційної ситуації, причому не будь-яка революційна ситуація призводить до революції». Класик ленінізму вказував на три головні ознаки революційної ситуації:

– неможливість для панівних класів зберегти в незміненому вигляді свою владу; та чи інша криза «верхів», криза політики панівного класу, дає тріщину, в яку проривається невдоволення та обурення пригноблених класів. Для настання революції зазвичай буває недостатньо, щоб «низи не хотіли», а потрібно ще, щоб «верхи не могли» жити по-старому;

– загострення вище звичайного, потреби і біди пригноблених класів;

– значне підвищення в силу зазначених причин активності мас, які у «мирну» епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи залучаються як всієї обстановкою кризи, так і самими «верхами» до самостійного історичного виступу».

Однак не всяка революційна ситуація призводить до революції. Річ у тім, що революція виникає «лише з такої ситуації, коли до перерахованих вище об'єктивних змін приєднується суб'єктивна, тобто здатність революційного класу на революційні масові дії, достатньо сильні для того, щоб зламати (або надломити) старий уряд, який ніколи, навіть в епоху криз, не «впаде», якщо його не «впустять» [98, с. 218–219].

Так-от, у жодній з країн, де апробовувалися технології «кольорових революцій», революційної ситуації не було. Досить подивитися на рівень життя в цих країнах, а також на катастрофічні соціально-економічні та політичні наслідки революційних «завоювань», щоб зробити висновок про інспірування змін, які сталися. Разом з тим, не можна заперечувати, що для успіху «кольорових революцій» необхідний-таки момент найбільших труднощів, з якими стикаються ті чи інші уряди, – різкого або тривалого і явного погіршення його економічного або політичного становища (поразка у війні, міжнародні санкції, економічна криза і т. д.) [159]. Крім того, не було і революційного класу, який здатний зламати уряд.

Отже, для класичних революцій зміна соціального устрою та форм власності є найважливішою метою. Саме ця особливість відрізняє «кольорові революції» від класичних, адже «кольорові революції» не ставлять перед собою такої мети.

О. Гапич та Д. Лушніков стверджують, що відмінна риса «кольорових революцій» – це спрямованість на додержання законності та чинних конституцій, що відрізняє їх від класичних революцій, які спрямовані на зміну конституційного ладу [33, с. 11].

Вважаємо, особливу увагу слід звернути на те, що серед факторів невдачі та провалу «кольорової революції» ключовим є «наявність рішучого

та твердого глави держави, який не соромиться «використовувати владу» та котрий присікає будь-які незаконні та провокаційні акції «кольорових революціонерів», навіть і відносно масові» [212, с. 17].

Іншими словами, розвиток «кольорового революційного процесу» відбувається в умовах «ненасильницького» перехоплення влади у того уряду, який не наважується нею користуватися або зупиняється перед застосуванням легітимного і при цьому відносно масового насильства (розгін несанкціонованих мітингів, протестних маніфестацій тощо). Сила законної влади в цілому та національного лідера зокрема полягає також у наявності вірних і відданих силових структур, яких не можна ні залякати, ні перекупити. Не менш, а можливо, навіть більш значущим чинником є виняткова впевненість у своїй правоті, законності та легітимності.

Але це ще не все. Будь-яка, навіть експрес-революція, повинна запропонувати свого лідера, такого собі прапороносця протесту. З цією метою відбувається зміцнення блоку всіх демократичних опозиційних партій. У результаті з'являється постать лідера, не заплямованого ні співпрацею з колишнім режимом, ні відкритою (це особливо важливо) співпрацею із Заходом. Тоді панівний режим стикається з єдиним фронтом опозиції, який дуже складно розколоти. У цьому зв'язку співробітництво російської опозиції із західними структурами, поїздки в американське посольство тощо є шляхом до її провалу.

Наступна особливість – це експресивний і блискавичний характер дій.

За рахунок масового застосування фінансових та інформаційних ресурсів термін підготовки повалення режиму вдається скоротити до 1,5-2 років.

Отже, не потрібно тривалий час вирощувати дисидентів, займатися виснажливою, розтягнутою на кілька поколінь пропагандою, втягувати країну в гонку озброєння або вимотувати противника економічно, як це було з СРСР і його союзниками по соціалістичному табору. Всі ці етапи проходять

у гранично прискореному режимі з використанням нових можливостей постіндустріального та інформаційного суспільства.

Це положення підводить нас до наступної характеристики «кольорових революцій» – створення з використанням технологій «мережевого маркетингу», «безлідерских рухів» і «рекламного менеджменту» гігантських «партій-големів», що охоплюють значне число протестного електорату всіх спектрів, залученого різними обіцянками, які часто повністю суперечать одна одній.

Як зазначає П. Ільченков, «відсутність єдиного відкритого керівництва дозволяє цим рухам здобути високий ступінь невразливості, дає змогу зібрати під одним прапором необ'єднане будь-яким іншим способом число прихильників. Ця «партія-голем» може бути розбуджена в момент X при потребі вивести народ на вулиці на масові акції громадянської непокори. А після досягнення цілей перевороту може бути повністю ліквідована за допомогою вбудованого механізму самознищення, котрий перешкоджає цим масовим, але «безголовим» партіям перетворитися на «гегемона» або на партії диктаторсько-популістського типу. Механізм самознищення закладений у ганебній і прихованій до перемоги перевороту таємниці їх виникнення та фінансування, а також у винятковій широті спектру учасників, які можуть примиритися лише до моменту перемоги над ненависним диктатором, а от «світле майбутнє» уявляють абсолютно по-різному» [62, с. 61]. Такими були рухи «Відсіч» (Сербія), «Сксела», «Бекум» (Вірменія), «Кмара» (Грузія), «Рух 6 квітня» (Єгипет) тощо.

Слід зауважити, що «кольорові революції» мали свою символіку в країнах, де вони відбувалися. Наприклад, у Грузії символом «кольорової революції» була троянда, у Киргизії – червоний тюльпан, у Єгипті – лотос, у Тунісі – жасмин. Лише в Білорусі протестні рухи намагалися використати образ тварини – зубра, але безрезультатно.

О. Пономарева та Г. Рудов вважають, що вибір троянди чи тюльпана як символу революції не є випадковим з двох причин:

- по-перше, впливаючи на підсвідомість, знакові системи продукують прості генералізовані емоції (наприклад, лють, відразу, блаженство, страх), які пригнічують чи збуджують вольові дії;

- по-друге, знакові системи актуалізують соціальний досвід (особистий, родовий, етнічний, національний) та викликають тим самим відгомін, який спонукає до самоідентифікації, вибору, вчинку [161, с. 44–45].

Розглянемо також риторику одного з основних ідеологів та творців «кольорових революцій» – Дж. Шарпа. До основних досягнень цього дослідника слід віднести створення концепції ненасильницького тиску, яка є головною зброєю у руках революціонерів нового формату. Ненасильницька революція є найостаннішим типом загального ненасильства. Дж. Шарп пише, що «ненасильницькі революціонери» вважають, що основні соціальні проблеми сучасного світу мають свої витоки в основі індивідуального та соціального життя й тому можуть бути вирішені тільки основні, або революційні, зміни особистості та суспільства.

А. Полухіна до ненасильницької революційної програми відносить: поліпшення життя людей; ненасильство, рівність, співпраця, справедливість і свободи – цінності, які мають визначальне значення для суспільства в цілому, створення більш рівного, децентралізованого і лібертаріанського соціального порядку; боротьба, що вважається соціальним злом, шляхом ненасильницького опору і прямої дії. Одною з основних цілей ненасильницької революції є використання ненасильницьких, кооперативних, зрівняльних відносин для таких аспектів насильства, як експлуатація, гноблення і війни. Ненасильницька революція повинна бути проведена в значній мірі (на думку деяких) або повністю (на думку інших) без використання держави [157, с. 224].

Сучасною теорією та практикою впровадження технологій ненасильницького супротиву займається Інститут А. Ейнштейна в Бостоні, де Дж. Шарп розробив відповідну методичку у своїй праці «Від диктатури до демократії», в якій надає перелік конкретних рекомендацій щодо захоплення влади у країні з диктаторським режимом.

У теорії, за Дж. Шарпом, кожна операція, незалежно від країни і ситуативних характеристик, здійснюється в кілька етапів.

1. Оцінка та аналіз: аналізуються можливості і ресурси конкретної країни, могутність режиму і потенційних третіх сил, які можуть бути залучені до конфлікту. Здійснюється постановка головної мети та другорядних цілей;

2. Розробка стратегії: стратегія розробляється за принципами військового планування. Обирається концепція найкращого досягнення цілей в конфлікті. Визначається, яким чином і коли боротися, як досягти максимальної ефективності в досягненні своїх цілей. Розробляється своєрідний план адаптації та застосування наявних засобів.

3. Вибудовування можливостей: при конструюванні стратегії слід передусім визначити, на які сили спирається чинний режим, та виявити його найголовніші слабкі місця, на яких і буде сконцентровано увагу повстанської діяльності. Найуразливішими місцями диктатури є її джерела сили, що перебувають в основі владної піраміди. Проводиться оцінка статусу сторін, які прямо не залучені до конфлікту, а точніше – можливість надання допомоги з їх боку. Також важливо виявити слабкі місця протестного руху та мінімізувати можливості впливу на них.

4. Боротьба: під час боротьби основні зусилля спрямовані на блокування головного джерела сили режиму – його авторитет та легітимність. Для підриву легітимності влади Дж. Шарп написав практичний посібник «198 способів ненасильницьких дій», що містить в собі весь перелік протестів і страйків, починаючи від бойкоту виборів і

закінчуючи відмовою від сплати податків або загальним страйком. Їх актуальність пояснюється тим, що сила держави ґрунтується на співпраці з населенням. Тому якщо люди припиняють взаємодію з режимом, то останній втрачає джерела своєї сили, фундамент, на якому тримається [222]. Ще в середині ХХ століття К. Дойч зазначав: «Тоталітарна влада має силу лише тоді, коли її не потрібно занадто часто застосовувати. Якщо тоталітарну владу доводиться використовувати постійно проти всього населення, вона навряд чи залишиться сильною протягом тривалого часу. Оскільки тоталітарні режими вимагають більше влади для управління своїми підданими, ніж інші форми правління, таким режимам потрібно більш широка та надійна звичка до підпорядкування серед людей; більше того, їм доводиться за необхідності покладатися на активну підтримку, принаймні значної частини населення» [222, с. 34].

5. Завершення конфлікту: в більшості випадків конфлікт завершується вирішальними переговорами та проведенням демократичних виборів. Проте повалення диктатури автоматично не вирішує усіх проблем суспільства. Однак зводить до мінімуму страждання жертв гніту і відкриває шлях до перебудови суспільства на основі більш широкої політичної демократії, особистих свобод і соціальної справедливості.

Ю. Катунін повідомляє, що Дж. Шарп не тільки розробив методику «ненасильницького» повалення режимів та опублікував її у цілому ряді праць, але й виступав консультантом при їх реалізації у ряді країн світу, зокрема у Прибалтиці у 1990–1991 роках. Його методи використані при організації всіх відомих нам «кольорових революцій», зокрема, його вважають ідеологом «арабської весни». Відповідно до його методики відбувалися й українські події 2004–2005 років. За таким самим сценарієм було почато розвиток подій у Києві у грудні 2013 року. Аналогічні методи простежуються при організації протестних дій у Росії та Білорусі [69, с. 275].

Крім того, дослідник відзначає, що Дж. Шарп фінансував видання українського перекладу книги «От диктатуры к демократии», яка вийшла напередодні «Помаранчевої революції», а його спеціалісти консультували учасників молодіжного руху «Пора!», які стали згодом одними з основних учасників подій української революції 2004–2005 років. Дж. Шарп вважається ідейним натхненником рухів «Оптор» (Сербія), «Кмара» (Грузія), «КелКел» (Киргизія), «Зубр» (Білорусь), «Саюдіс» (Литва), які активно діяли в період підготовки у цих країнах «кольорових революцій» [69, с. 275].

З огляду на викладене вище, приходимо до висновку, що особливістю «кольорових революцій» є те, що вони відбувалися в глобалізованому світі, де переважають інформаційно-комунікаційні мережі. Можна навіть припустити, що це політичні революції без соціальної революції.

Висновки до розділу 2

Отже, поняття «революція» в історичній ретроспективі пройшло глибинний аналіз дослідження феномену. За період розвитку та практики самого поняття сутність його значно поглибилася. Досліджуючи феномен революції, слід зауважити, що сама сутність його не змінилася, змінилися лише засоби здійснення революцій, сценарій їх проведення, вплив на суспільство та на систему в цілому. Саме тому загальноприйняте визначення революції залишається актуальним і на сьогодні. Революція – це повалення старого режиму і здійснення докорінних змін життя суспільства. Досліджуючи саме визначення та концепції революцій, слід зауважити, що вплив на формування кожної з них здійснювався саме крізь призму бачення тих чи інших причин та цілей, через аналіз історичних подій, які і мали вплив на формування підходів різного періоду. Варто

зауважити, що дотеперішні типологізації не набули однієї загальноприйнятої норми, оскільки кожна з вищенаведених має свої риси та критерії. Отже, типологізувати революції за одним зразком неможливо, оскільки, аналізуючи ту чи іншу революцію, необхідно звернути увагу на її особливості.

Виходячи з вищенаведених фактів та досліджуючи в історичному аспекті феномен нового типу революцій (так званих «кольорових»), робимо висновок, що «кольорові революції» покликані вимогою часу. Дослідивши визначення, особливості та характерні риси «кольорових революцій», акцентуємо увагу, що вони суттєво відрізняються від раніше відомих класичних революцій. «Кольорові революції» мають деякі спільні риси з «оксамитовими революціями», але в своїй сутності та ідеях вони значно відрізняються: якщо завданням «оксамитових революцій» було повалення комуністичних режимів, тоталітарних систем та побудова нового демократичного суспільства, то «кольорові революції» відбуваються в напівдемократичних суспільствах, причиною їх зазвичай є фальсифікація виборів або прийняття якогось певного неправомірного рішення владою.

Отже, під час дослідження феномену революції основною залишається проблема з'ясування її природи, характерних рис, впливу нових технологій на здійснення революцій у суспільстві, а також їх місце в історії людства.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ТИПІВ РЕВОЛЮЦІЇ В УМОВАХ ТРАНЗИТУ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ

3.1. Об'єктивні та суб'єктивні умови здійснення «Помаранчевої революції»

Політичні революції трактувалися раніше як «ненасильницький спосіб зміни політичної системи, який здійснюється у ході збройної боротьби» [215, с. 424–425]. Але відзначимо, що в сучасному світі відбуваються революції й без застосування зброї, які дістали назву «оксамитових революцій». «Оксамитовими» називають революції, що спричинили повалення комуністичних режимів у 1989–1991 роках, особливістю яких було те, що вони відбувалися без застосування зброї.

Спільним для «оксамитових» (Чехословаччина, Болгарія, Східна Німеччина тощо) та «кольорових революцій» (Україна, Грузія, Киргизія тощо) є те, що владу було змінено не збройним шляхом, а через протестні дії, тобто за способом зміни влади «кольорові революції» можна віднести до «оксамитових». Однак «кольорові революції» вирізняються тим, що відбувалися в умовах посткомунізму та мали на меті демократизацію посткомуністичних систем, тоді як метою «оксамитових революцій» було повалення комуністичних режимів та детоталітаризація суспільства.

Крім того, революції в Грузії, Україні, Киргизстані можна виокремити в особливий тип посткомуністичних революцій, адже вони мали на меті інші завдання та були породжені іншими причинами.

Безумовно, якщо говорити про причини «кольорових революцій», то необхідним є врахування «демонстраційного ефекту». Його сутність пояснює С. Хантінгтон, який вважає, що успішна демократизація в одній країні підштовхує до демократизації й інші, адже досвід однієї держави продемонстрував опозиції інших можливість покінчити з попереднім

режимом, показав, як це можливо і, нарешті, виявив небезпеки, яких слід уникати, й труднощі, які потрібно буде подолати [215, с. 113–119].

Слід зазначити, що революція в Югославії надихнула на рішучі дії грузинську опозицію; досвід революції у Грузії використали під час «Помаранчевої революції» в Україні.

З огляду на викладене вище, приходимо до висновку, що особливістю «кольорових революцій» є те, що вони проходили в сучасному глобалізованому світі, в якому переважають інформаційно-комунікаційні мережі. Можна навіть припустити, що йдеться про політичні революції без соціальних революцій.

Серед основних причин виникнення протестного руху в Україні стали соціально-економічні чинники, адже після розпаду СРСР населення країни опинилося у становищі того, що найбільше програло із колишніх союзних республік. Україна втратила роль одного з економічних лідерів, яку мала у Радянському Союзі. Однак з 2000 року наша держава стала демонструвати деяке економічне зростання, що якісно змінило масові настрої, особливо у середовищі середнього класу, якого раніше не було.

В. Куценко наголошує, що на початку 2004 року середня заробітна плата в Україні становила 103 дол. США, тоді як в Білорусі – 139 дол., Казахстані – 192 дол., Росії – 249 дол., у Польщі та Чехії – понад 600 дол. [94, с. 78].

Слід зауважити, що Світовий банк для пострадянських держав встановив межу бідності – 4 дол. США на людину в день (для прикладу, 14 дол. США – встановлена межа у більш розвинених країнах).

Заслуговує на окрему увагу розмір мінімальної стипендії, який до липня 2004 року становив 34 грн. (відповідно 7 дол. США). З 1 липня 2004 року, згідно з Указом Президента України від 17 лютого 2004 року «Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти України», мінімальні розміри стипендій для вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації були встановлені на рівні 30 відсотків, для студентів вищих навчальних

закладів I-II рівнів акредитації – 25 %, для учнів професійно-технічних навчальних закладів – 20 % прожиткового мінімуму [167]. На червень 2004 року прожитковий мінімум становив 386,73 гривні на місяць (приблизно 76 дол. США). Доходимо висновку, що на офіційному рівні закріплювалося, що студент не може отримувати навіть прожитковий мінімум.

Особливістю передумов «Помаранчевої революції» було те, що, на відміну від Грузії та Киргизії, де соціально-економічне становище напередодні революції було гіршим, в Україні за 2-3 роки до «Помаранчевої революції» спостерігалось безпрецедентне економічне зростання, яке складало 12-14 % на рік. Це зростання сформував середній клас.

М. Погребинський зазначає, що напередодні президентських виборів 2004 року склалася унікальна соціально-психологічна ситуація в українському суспільстві. Найбільш яскраво її ілюструє динаміка параметру «економічного оптимізму». За один рік (з листопада 2003 року до жовтня 2004 року) число людей, які стверджували, що «економічна ситуація в Україні більш-менш покращиться», збільшилося в два рази – з 20 % у 2003 році до 40 % у 2004-му, відповідно скоротилася кількість «економічних песимістів» – із 70 % до 35 %. Такий високий рівень сподівань був характерний як для виборців лідера опозиції В. Ющенка, так і для виборців провладного кандидата В. Януковича. Дехто сподівався на покращення ситуації, пов'язуючи зміни «поваленням ненависного режиму», інші – з уже проявленою в умовах стабільності позитивної економічної та соціальної динаміки [153, с. 131].

Головною політичною причиною протестного руху, на нашу думку, слід вважати нестабільність політичної системи країни. Л. Кучма, перебуваючи на посаді Президента України, побудував систему, яка забезпечувала повний контроль над політичним життям у державі.

Досліджуючи внутрішні причини «Помаранчевої революції», варто зауважити, що зв'язок між політичною та економічною владою з

домінуванням «кланів» у політичному житті України ставав все більш очевидним, створюючи ґрунт для розвитку корупції на теренах України.

Великий сегмент негативної громадської думки щодо президента породила смерть відомого журналіста Георгія Гонгадзе, який, незалежно від видання «Українська правда», займався розслідуванням інформації про корупцію в органах державної влади та участь у ній вищих посадових осіб. Касетні стрічки, які були оприлюднені після смерті Г. Гонгадзе, стали доказом корупції та фактів причетності президента до смерті відомого журналіста, що і знизило рейтинг президента у державі. Крім того, прокотилася початкова серія демонстрацій, яка привела до краху режиму у 2004 році. Соратники президента у 2002 році, В. Ющенко та П. Порошенко створили нову політичну силу «Наша Україна», практично все керівництво «Помаранчевої коаліції», складалося з близьких у минулому союзників Л. Кучми. Так званий «касетний скандал», який викликав чималий резонанс і наклав відбиток відносинам між Україною та Заходом, дав поштовх Україні для розвитку орієнтирів проросійської зовнішньої політики.

Отже, процес передачі влади обернувся серйозною проблемою для всієї системи, яка, виявилося, не була стабільною, а вибори, які проходили з використанням електоральних маніпуляцій, та низька популярність лідера України привели до суспільного вибуху.

Т. Виговська відзначає, що відчуття глибокої безвиході, повної відсутності соціального оптимізму, «законсервований» стан образи громадян на владу відображав ситуацію в українському суспільстві протягом останнього десятиріччя. Влада ж, що переживала не найкращі свої часи, «вкидала» у громадську свідомість тези на зразок: «в Україні немає підстав для виникнення масових акцій протесту», «громадяни не підтримують опозицію». Владі допомагали іноземні політтехнологи [25, с. 389]. Московський політолог Г. Павловський констатував наявність «мовчазної, власне кажучи, економічно задоволеної в цілому більшості українського народу» [25, с. 390].

Відсутність ідеології в Україні та регіоналізм слід також віднести до важливих причин, які привели до «Помаранчевої революції».

Крім того, як слушно зауважує В. Газін, характерною особливістю української еліти є те, що вона розколота за внутрішніми та зовнішніми уподобаннями, відображає наявні відмінності в рівні суспільного усвідомлення реалій і цінностей загальнонаціонального порядку на Заході й Сході України, які у певних питаннях суперечливі та відмінні, що не може бути ліквідовано хірургічно, а потребує тривалої терапевтичної профілактики всього суспільства, а особливо влади в усіх сферах життя. На Сході і на Заході в умовах незалежності спостерігаються різні рівні визрівання суспільної свідомості. Для Заходу демократична Європа не тільки географічно ближча. Там інша історія, в тому числі й героїка УПА. На Сході на час незалежності євразійство, помножене на національний та соціальний склад населення, що склався історично, було уже далеко просунутим. Ця ситуація найбільш яскраво відбита в парламенті, де поділ на «наших» і «не наших» став альфою й омегою всієї діяльності Верховної Ради, глибокої політичної кризи, яка, починаючи від центральних органів державної влади та управління, охопила всю країну і стала хронічною [32, с. 10–11].

«Помаранчева революція» є соціальним явищем, яке стало закономірним і пояснюється причинами, які існували в Україні до листопада 2004 року. І. Танчин стверджує, що саме на 13-му році незалежності в Україні визріли передумови для політичних змін у бік демократизації й побудови відкритого суспільства, тобто т. зв. «європейського вибору». На його думку, одним із головних чинників змін стало те, що громадяни України, для яких національна ідентичність була пріоритетною, перетворилися на виборчу більшість [199, с. 368–369].

Нова українська держава не виправдала очікувань своїх громадян і успадкувала від своєї радянської попередниці бюрократизм, утвердження пріоритету інтересів держави над інтересами людини, масове використання можливостей влади для особистого збагачення державних чиновників,

невиправдані соціальні пільги для бюрократії. Але, як слушно зауважує Ю. Якименко, при цьому було проголошений курс на побудову в країні демократичного соціуму, що передбачало формування, розбудову інституцій громадянського суспільства [235, с. 31].

Говорячи про причини «Помаранчевої революції», також варто звернути увагу на геополітичний вибір України. Л. Кучма за часи свого правління намагався здійснювати «багатовекторну» зовнішню політику, прагнучи зберегти добрі відносини як із Заходом, так і з Росією. Проте позитивна риторика Л. Кучми та процес європейської інтеграції став більш ізольованим до кінця другого терміну його президенства.

Російська націоналістична позиція щодо геополітичного положення України є і залишається доволі ясною. Росія має власний континентальний простір, і Україна – його частина [272, р. 298]. Відповідно Україна є частиною російської національності і саме тому не може існувати незалежно. Постійний вплив Росії дає наслідки в сучасному контексті для внутрішньої та зовнішньої політики України.

Наприкінці 2003 року Національний інститут стратегічних досліджень провів соціальне опитування, згідно з яким було зафіксовано розкол суспільства. Респонденти могли виокремити декілька напрямів інтеграції. Зокрема, за інтеграцію до ЄП висловилося 52,3% опитаних, до ЄС – 51,6 %, до СОР – 51,4% [45].

Вважаємо за необхідне звернути увагу і на проблему корупції у владних структурах, адже в Україні ця проблема є однією з найгостріших. Крім того, Україну на міжнародному рівні сприймають як надзвичайно корумповану державу. За дослідженням «Transparency International», «індекс сприйняття корупції» у 2002 році був 2,4; у 2003-му – 2,3. Рейтингова оцінка може коливатися від 0 до 10, де 0 – дуже поширена корупція, а 10 – відсутність корупції. Країни, в яких індекс сприйняття корупції менше 3, – мають небезпечний рівень поширеності корупції [81, с. 1–2]. Отже, можна підсумувати, що в Україні корупція просочилася у всі сфери життя.

Олігархічні системи, які діяли на території України, сформувалися за період президенства Л. Кучми. Саме в цей час були сформовані три найпотужніші олігархічні клани:

- System Capital Management (Ріната Ахметова);
- Interpipe (Віктора Пінчука);
- Київський клан на чолі з Г. Суркісом та В. Медведчуком.

Саме в тому політичному та економічному становищі, в якому перебувала Україна в умовах її трансформації, засновані олігархічні клани були доволі стійкими, в таких умовах вони мали найбільшу силу задля ведення агресивної політики та накопичення владних ресурсів.

Щоб охарактеризувати явище олігархії в політичному аспекті варто зауважити, що вона базується на гібридній моделі державного урядування, яка є достатньо поширеною у сучасному світі і дістала назву конкурентного авторитаризму [271].

На думку Ф. Медвідя та М. Гордієнка, про системний характер української політичної кризи, яка сягла апогею в листопаді – грудні 2004 року, свідчать такі обставини:

- неформованість ефективної демократичної політичної системи, адекватної вимогам сучасного соціально-економічного розвитку;
- застарілі технології в промисловості, розвал сільського господарства та маніпуляції із власністю на землю;
- деградація системи освіти й науки, що призводить до зниження культурного рівня населення, втрати духовних і етнічних цінностей;
- неефективне соціальне забезпечення, суцільна корупція, бюрократична сваволя, що породжує соціальну апатію і політичну байдужість;
- ігнорування владою потреб української спільноти в артикуляції своїх інтересів у формі громадянського суспільства;
- брак повноцінної інформації в умовах заангажованості ЗМІ;

- спроба певних фінансово-промислових груп, яким колишній режим надавав необґрунтовані преференції, приватизувати державну владу;
- несформованість середнього класу як основи стабільного і сталого розвитку та функціонування суспільства [123, с. 45].

В. Баранівський визначив такі головні причини «Помаранчевої революції»: злочинність попереднього режиму, свавілля влади, грубі порушення принципів справедливості та законності, ігнорування глибинних інтересів корінної української нації та інтересів деяких інших націй і народностей, що проживають в Україні (цю проблему найбільше ігнорувала кучмівська влада). Титульна українська нація, маючи прадавню та велику історію, століттями терпіла гніт, приниження в силу незалежних від неї конкретно-історичних обставин. За останні 13 років українська нація стала ще більш знедоленою (мільйони людей померли, мільйони не народилися, мільйони емігрували за кордон, мільйони українців не знають рідної мови, не мають можливості знайти потрібну книгу, прочитати газету, часопис, прослухати теле- та радіопередачу рідною мовою) [6, с. 243–244].

На нашу думку, необхідно згадати про акцію, проведену 2003 року В. Ющенком «Запали свічку», яка була присвячена пам'яті жертв голодомору 1932–1933 роках в Україні. Тоді передвиборча кампанія була в розпалі і багато українців були в захваті від звернення В. Ющенка, в якому він закликав народ не забувати про свою історію. Його опонент, прем'єр-міністр В. Янукович отримував фінансову допомогу від олігархів, підтримуваний легітимним на той час президентом Л. Кучмою, мав необмежений доступ до телеефіру. У В. Ющенка такої можливості не було, однак він намагався зустрічатися з виборцями особисто, відповідав на телевізійні напади, їздив по селах і безпосередньо спілкувався з людьми.

В. Рубцов повідомляє, що ще за два тижні до Майдану соціологи фіксували дуже слабкий рівень готовності громадян до участі в масових

акціях протесту: лише 1,5 % українців були готові до цього. Люди страхалися таких заходів, оскільки ще добре пам'ятали практику тоталітарного комуністичного режиму. Та й режим Кучми теж дав свіжі приклади силового розгону акції «Україна без Кучми» і репресій аж до ув'язнення її учасників [182, с. 38].

За декілька тижнів до виборів В. Ющенко був отруєний діоксином. Перші симптоми з'явилися після вечері зі старшими офіцерами державної безпеки, хоча цей зв'язок так і не був встановлений. Обличчя В. Ющенка стало майже повністю спотвореним. Телевізійні канали за інструкцією адміністрації Л. Кучми оцінювали твердження про умисне отруєння як «навмисну брехню» та передвиборчий трюк.

Незважаючи на всі ці перешкоди, В. Ющенко здобув більшість голосів у першому турі президентських виборів, які відбулися 31 жовтня 2004 року. Під час другого туру 21 листопада режим Л. Кучми скоординував кампанію з фальсифікації результатів голосування.

В. Рубцов зазначає, що безпосереднім приводом до народного протесту стало нахабне й brutальне порушення гідності й прав громадян із боку влади фальсифікацією виборів Президента України [182, с. 38].

«Помаранчева революція» почалася 22 листопада 2004 року, коли стало відомо, що попередній режим сфальсифікував результати волевиявлення.

Д. Арель відзначає, що для спотворення результатів виборів в умовах особливої конкуренції потрібна особлива майстерність, але у фальсифікації результатів у Донецьку, а це був основний плацдарм В. Януковича, не було нічого вправного. Донецьк просто повідомив про переважну перевагу В. Януковича (96%), що не було зовсім неправдоподібним, оскільки у деяких районах Західної України спостерігалася майже така ж підтримка В. Ющенка. Але Донецьк перебільшив у тому, що повідомив про неймовірно високу явку виборців – 97 %, що на 10 % більше, ніж у будь-якій іншій області за межами Донецької, на 16 % вище від середнього значення по

країні, та на 19 % вище за явку у тій же Донецькій області всього трьома тижнями раніше під час першого туру [3, с. 40].

Восени 2004 року Україна вперше вчинила великий вплив на політичну свідомість світового суспільства. Під час «Помаранчевої революції» величезні маси людей у помаранчевих шарфах зібралися на площі Незалежності, незважаючи на мороз, вимагаючи справедливих виборів Президента України.

О. Рар пише, що «Помаранчева революція» вкорінилася у свідомості Заходу як спонтанний протест більшої частини українського населення проти фальсифікації результатів президентських виборів у другому турі. Демонстрації перетворилися у яскравий протест проти «олігархічного режиму» Л. Кучми, «бандита» В. Януковича, «імперського втручання» Росії у виборчу кампанію [174, с. 163].

С. Кульчицький пише, що якщо дивитися на «Помаранчеву революцію» з перспективи століття, то видно, що це – подія, якою завершився посткомуністичний період в житті українського суспільства [92, с. 336].

До причин успішності «Помаранчевої революції» слід віднести такі: домінування та нарощення окремих олігархічних кланів, які намагалися монополізувати середній та великий бізнес, а, крім цього, ще й усі гілки влади (законодавчу, виконавчу та судову); низький рівень життя населення; зростання безробіття; всеохоплююча корупція; обмеження свободи слова (особливо у ЗМІ); намагання фальсифікації результатів виборів; довіра «помаранчевій» опозиції; низький рівень довіри громадян панівному режиму Л. Кучми. На нашу думку, цих передумов було більш ніж достатньо, щоб посприяти успіху «Помаранчевої революції».

3.2. Логіка та принципи здійснення революційних подій 2004 року в Україні

Заслуговує на увагу думка М. Поповича про те, що «Помаранчева революція» засвідчила величезну роль політичного ідеалізму та його перевагу над політичним цинізмом, який ніколи не зміг би вивести на вулиці мільйонні маси людей [163, с. 4].

Слід зауважити, що український народ під час «Помаранчевої революції» змусив з повагою ставитися до себе, зруйнувавши стереотипи про те, що він є соціально пасивним.

С. Марков стверджує, що «Помаранчева революція» – конгломерат кількох важливих подій, які склалися так, як склалися. Могли і по-іншому. У рамках революції одночасно відбулося п'ять політичних процесів:

- 1) масовий протест проти кримінально-олігархічного режиму;
- 2) політтехнологічний проект сучасної революції – революції неурядових організацій;
- 3) геополітичний проект;
- 4) молодіжна революція, «помаранчевий фестиваль», самовизначення нового покоління;
- 5) політична консолідація половини української нації [109, с. 66–67].

А. Іщенко пропонує таку схему періодизації «Помаранчевої революції»:

- 1-й період – з 31 жовтня (день голосування в I турі виборів) до 21 листопада (дня завершення голосування у II турі виборів) 2004 року – період визрівання революційної ситуації;

- 2-й період – з 22 листопада (початок масових акцій протесту в Києві) до 3 грудня 2004 року (рішення Верховного суду України) – період революційної ситуації;

- 3-й період – з 3 грудня (рішення Верховного суду України) 2004 року до 23 січня (інавгурація Президента України В. Ющенка)

2005 року – період штучного переривання (абортів) революційної ситуації та утихомирювання і розвитку громадських протестів і рухів [64, с. 113].

Вважаємо, що в другому періоді (з 22 листопада до 3 грудня 2004 року) в Україні справді була революційна ситуація, яку першим описав В. Ленін. Слід зауважити, що всі науковці, які після нього досліджували положення революції, або підганяли всі факти під нього, або намагалися спростувати його положення, однак у останніх ці намагання так і не втілилися у життя.

За В. Леніном, революційна ситуація виникає за наявності трьох головних ознак:

– неможливість для панівних класів зберегти в незмінному вигляді своє панування; та чи інша криза «верхів», криза політики панівного класу, що створює тріщину, в яку проривається невдоволення й обурення пригноблених класів. Для настання революції зазвичай буває недостатньо, щоб «низи не хотіли», а потрібно ще, щоб «верхи не могли» жити по-старому;

– загострення, вище від звичайного, нестатків і бід пригноблених класів;

– начне підвищення, в силу зазначених причин, активності мас, що в «мирну» епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи залучаються, як всією обстановкою кризи, так і самими «верхами», до самостійного історичного виступу [98, с. 218].

На нашу думку, в Україні 22 листопада 2004 року уже склалися чинники, які описував В. Ленін.

Щодо першого чинника, то в Україні відбувся розкол українських верхів, тобто панівний клас уже не міг «жити по-старому», не маючи змоги своє панування зберегти в незмінному вигляді. Хоча тріщина цього розколу визріла раніше, після гучної «справи Гонгадзе», відставки Ю. Тимошенко та В. Ющенка з керівних посад. Цікавим є те, що до «Помаранчевої революції» опоненти (В. Ющенко та В. Янукович) поводитися «по-джентельменськи».

Л. Кучма навіть висловлювався, що жалкує про те, що їх команда розпалася. На підтвердження цього можна навести слова Ю. Шахіна, який писав, що з двох боків використовувалися технології компромату, але при цьому конкуренти дотримувалися й табу. Правда розповідь про те, хто і яку частку вніс у безпрецедентне знущення над народом України, його фактичне пограбування в перше десятиріччя незалежності, – це просто невичерпне джерело інформації для очорнення супротивника. Однак ні В. Ющенко, ні В. Янукович з цього джерела чомусь не черпали [223].

Щодо другого чинника, то напередодні «Помаранчевої революції» «низи не хотіли жити по-старому», хоча в українській економіці тоді була позитивна динаміка в порівнянні з 1990-ми роками. Інші чинники ми вже проаналізували в попередньому підрозділі.

Щодо третього чинника, значного підвищення активності мас, їхня готовність до самостійної революційної творчості.

Детальніше зупинимося на аналізі подій революції. 21 листопада 2004 року українські соціологи за даними своїх екзит-полів першими оприлюднили попередні результати, за якими перемагав В. Ющенко. Однак уночі деякі телеканали почали поширювати інформацію, що лідером виборчих перегонів став В. Янукович.

«Помаранчева революція», окрім наметового містечка, надзвичайної моди на помаранчеві речі, фольклорного вибуху, сприяла появі значної кількості друкованої продукції, яка безкоштовно розповсюджувалася серед учасників революції. Почалося все зі спецвипуску газети «Експрес», яка повідомляла з першої сторінки про початок Всеукраїнського страйку. Вже за кілька днів до неї долучилися «Сільські вісті», «Хрещатик», «Високий замок», «Україна молода», «Вечірній Київ», «Слово Просвіти», бюлетень «Так!» та інші. На окрему увагу заслуговують самвидави, створені натхненними революцією громадянами, здебільшого членами журналістських і громадських об'єднань: агітаційні листівки, «революційні

додатки до друкованих ЗМІ» та новітні, оперативно зареєстровані видання, такі як, наприклад, газета «Майдан». Заслужують на увагу самвидав «Іжак» Інституту журналістики КНУ ім. Т. Шевченка, дайжест «Галактичний коледж» сайту www.galactic.org.ua та бюлетень «Життя Майдану», створений групою випускників НаУКМА, та інші. Велику популярність у читачів мали добірки новин «Революція», «Правда переможе», «Твоя Свобода» та «Гарячий вісник» УНІАН. Львівська газета «Поступ» уже 27 листопада розповсюдила спецвипуск для львів'ян у Києві, а київський молодіжний журнал «Торба» з того ж дня почав випуск таборового листка «Помаранчик» за підтримки ВМГО «Молода Просвіта», який за кілька тижнів став найпопулярнішим у наметовому містечку [16, с. 15].

Спеціальний координатор ОБСЄ Брюс Джордж заявив, що другий тур виборів Президента України не відповідав значній кількості зобов'язань ОБСЄ, стандартам Ради Європи та іншим демократичним вимогам європейських виборів. З цією думкою повністю погодилися спостерігачі Парламентської асамблеї Ради Європи і Європейського парламенту, Парламентської асамблеї НАТО [127, с. 36].

Провідні газети Англії «Таймс», «Файненшл Таймс», «Дейлі Телеграф», «Гардіан» 22 листопада опублікували матеріали про широкомасштабні фальсифікації під час виборів, свідками яких були кореспонденти названих видань.

Стає очевидним, що прихильники В. Ющенко заздалегідь підготувалися до акцій протесту. Уже зранку 22 листопада на київській площі Незалежності почали встановлювати намети та трибуни для виступів опозиції, на майдані Незалежності зарясніли помаранчеві кольори. Так розпочалася «Помаранчева революція».

Без сумніву, що «Помаранчева революція» була за своїм змістом «революцією духу», загальнонаціональними протестами, мітингами, страйками, акціями громадянської непокорності мільйонів людей проти

антидемократичного режиму, який намагався сфальсифікувати вибори та нав'язати на найвищу в державі посаду свого кандидата. Тобто це була реакція народу, який, за Конституцією України, є джерелом влади.

Зауважимо, що головною рушійною силою «Помаранчевої революції» була молодь (студенти), інтелігенція ж стала ідеологом революції, а середній клас виступав соціальною базою. Крім того, «Помаранчеву революцію» підтримали фермери та селяни. Так, В. Баранівський пише, що рушійною силою революції був український народ, найбільш свідома його частина – інтелігенція, молодь, чесні та незаангажовані трудівники села, міста, всіх верств та прошарків населення України [6, с. 243]. Однак дослідник звертає увагу і на те, що в середовищі інтелігенції, наукової та мистецької еліти були й такі, хто підтримував стару владу, по суті виступивши проти інтересів свого народу [6, с. 243].

Молодь, як одна з цільових груп усього суспільства, повинна відігравати значну роль у соціально-політичному житті. Все залежить від рівня громадської свідомості, розвитку громадянського суспільства. Крім того, події Майдану довели і той факт, що громадянське суспільство у своєму розвитку в Україні зробило великий крок уперед. Що більше організацій будуть займатися просвітницькою діяльністю серед молоді у сфері права, громадської, політичної активності, то менше різні політичні сили будуть використовувати молодь як «гарматне м'ясо». Крім того, особливо потрібно всілякими способами пропагувати, розповідати, доносити до молоді факти про вдалі приклади лобіювання/відстоювання молоддю своїх інтересів. Чим більше таких прикладів буде, тим швидше підуть зміни. Л. Кудіна не виключає, що у зв'язку із складною економічною ситуацією молоді люди і надалі будуть брати участь у різних акціях за гроші, але робитимуть свій вибір на виборчих дільницях, або під час вирішення проблем, які торкаються їх особистого життя, молоді люди чинитимуть чесно щодо себе [91].

К. Гольцман пише, що громадська діяльність «Пори» під час «Помаранчевої революції» була побудована на широкому використанні

американських брендингових та маркетингових технологій у листівках, гаслах, акціях, різноманітних логотипах тощо [46, с. 158]. Окрім цього, громадський активізм зумів суттєво капіталізувати на використанні мобільних та інтернет-технологій у висміюванні «провладного» кандидата (інтернет-ігри за його участю), на координації діяльності «офлайн», консолідації протестного середовища «онлайн». Риси «постмодерного путчу» та філософії «ненасильницької дії» в діяльності «помаранчевих активістів» також можна простежити в демонстративних проявах «гуманності» до органів правопорядку (роздача квітів співробітникам міліції), організація «культурної» програми протесту – концерти тощо.

Погоджуємося з М. Гордієнком, який вважає, що справжнім демократичним тестом на політичну зрілість для української молоді стала «Помаранчева революція». Йдучи в авангарді революційних подій, молодь студентського віку гідно склала цей іспит. Під час мирних протестів нове покоління засвідчило свою готовність до самопожертви, бути провідником соціально-політичних змін, проявило себе як перспективний чинник демократизації українського суспільства, показало спроможність уособлювати майбутнє нації [48, с. 75]. Дослідник відзначив ефективні дії молодіжних рухів під час «Помаранчевої революції», серед яких впливовими були «ПОРА!», «Чиста Україна», «Студентська хвиля» та ін. Вони започаткували безстрокову студентську акцію громадської непокори під назвою «Свободу не спинити». Найбільшу ініціативу демонструвала «ПОРА!», яка в своїх агітаційних матеріалах декларувала, що «...стала сірником, який запалює багаття спротиву злочинному режиму, активізує народ (молодь) на боротьбу, перетворює людей на свідомих громадян, які здатні замислитись над своїм буттям і взяти безпосередню участь у змінах на краще. Довгостроковою метою «ПОРИ!» є побудова в Україні громадянського суспільства, демократизація суспільних процесів, наближення влади до народу». Трансформувавшись у політичну партію, «ПОРА!» продовжила змагання за владу на виборах 2006 р. Однак достатньої

підтримки громадян для проходження в парламент не дістала, бо відокремилася від табору «помаранчевих сил». Загалом амбіційні устремління є природними для революційної молоді, яка виступає привабливим технологічним ресурсом під час будь-яких виборчих кампаній. Залучити молодіжні рухи на свій бік прагне кожна політична сила, що намагається успішно провести виборчі перегони. У «Помаранчевій революції» молоде покоління стало промотором і рушійною силою політичних акцій протесту, зробило істотний внесок у вирішення поставлених завдань революції. Це не лише свідчить про політичну активність молоді, а й уособлює глибокий державотворчий сенс, адже свідома підтримка молоді демократичних змін значною мірою гарантує їх незворотність [48, с. 75].

Для молоді завжди притаманний субкультурний потенціал, але в українських політичних реаліях він проявлявся не в стихійно-радикальних чи епатажно-протестних формах. Молодіжні рухи спрямували своє емоційне піднесення і революційну енергію в конструктивне русло, показавши новий вимір політичної свідомості – вільної від стереотипів минулого і налаштованої на жертвний захист суверенітету своєї держави. «Помаранчева революція» дала потужний національний імпульс. Вона показала старшим українцям абсурдність тієї ситуації, коли вони соромляться бути українцями. Вона явила нам прекрасних молодих людей, які пишаються тим, що вони українці. Для них не ритуальними деклараціями звучали Ющенкові слова про те, що бути українцем – це велика престижність і велика гордість [193, с. 59]. Українська молодь пройшла випробування «Помаранчевою революцією» та парламентськими виборами 2006 р., під час яких засвідчила не просто свою політичну активність, а продемонструвала високий рівень патріотизму, прагнення позбутися авторитарного режиму і жити у вільній, демократичній державі.

Майдан змінив усіх українців незалежно від того, за кого вони проголосували. Тоді всі громадяни побачили, що вони на щось спроможні і в

результаті стали ще більше себе поважати. Молоді люди, які брали участь у «Помаранчевій революції», після її закінчення стали більше цікавитися політикою, більшою мірою стали громадянами своєї країни.

Молодь – це не аморфна маса, серед неї є люди, які дбають про долю України, хоч є й такі, що мріють лише про те, як задовольнити свої приземлені потреби.

Слід зауважити, що у Росії не вірять у стихійність «Помаранчевої революції». Багато хто схильний бачити у подіях в Україні сплановану провокацію зарубіжних організацій, західних спецслужб з метою не допустити відходу України до Росії. «Помаранчева революція» з усіма її виступами, могутньою організацією, фінансовою, ідейною та політичною підтримкою пройшла, як кажуть у Росії, повністю за «сценаріями», які були випробувані у Югославії та Грузії. Російські спостерігачі, мабуть, вважають, що революцію в Україні організували могутні сили на Заході для того, щоб у цілому послабити позиції Росії на пострадянському просторі [174, с. 165].

Разом з тим у ряді інших міст України, зокрема західних та центральних регіонів, 23 листопада почалися мітинги на підтримку В. Ющенка. Щоправда, майдан Незалежності став головною ареною народного невдоволення, втім мітинги ще проходили біля Верховної Ради України, Кабінету Міністрів, Адміністрації Президента тощо.

24 листопада Центральна виборча комісія (далі – ЦВК) оголосила В. Януковича переможцем виборчих перегонів. Варто наголосити, що першим, хто привітав В. Януковича з перемогою, – був Президент Росії В. Путін.

Після того, як 24 листопада переговори між владою та опозицією зайшли в глухий кут, В. Ющенко створив Комітет національного порятунку, який оголосив Всеукраїнський політичний страйк та закликав людей блокувати громадські будівлі й почати «Помаранчеву революцію».

У своїй промові В. Ющенко переконував своїх прихильників, що шлях до компромісу через демонстрацію народної волі – єдиний шлях, що

допоможе нам знайти вихід із цього конфлікту. Комітет національного порятунку оголошує загальнонаціональний політичний страйк.

25 листопада Верховний Суд України заборонив друкувати офіційні результати виборів. У той же час Казахстан, Вірменія та Китай привітали В. Януковича з перемогою на виборах. Революціонери зайняли Будинок профспілок, Український дім та Київську міську державну адміністрацію.

В. Якушик відзначає, що наприкінці 2004 – на початку 2005 року здійснювався систематичний прями́й тиск широких революційних мас (і їх представників у різних органах влади і політичних організаціях) на Президента і його Адміністрацію, Верховну Раду і уряд, на Центральну виборчу комісію та органи установчої влади інших рівнів, на Верховний Суд і Генерального прокурора, на керівництво міністерств і відомств, регіональну та місцеву владу, на локальні адміністративно-виробничі й освітні структури (зокрема, на керівництво ВНЗ, шкіл і підприємств). Серед найважливіших форм прояву такого тиску були: блокування шляхів і захоплення будинків; система дій, спрямованих на виведення військових частин і підрозділів міліції з підпорядкування своєму командуванню; вихід з підпорядкування центральній владі низки регіональних і місцевих органів влади і деяких компонентів загальнодержавних органів влади, створення і функціонування вищого координаційного органу революції, що претендував на здійснення вищої законодавчої, виконавчої та установчої влади – Комітету національного порятунку, що почав видавати свої декрети; неконституційне «складання присяги Президента» кандидатом у Президенти тощо. Цю картину яскраво доповнював революційний наметовий табір, розгорнутий у центрі Києва з комплексом охоронних структур і системою масового ідеологічного та культурно-розважального забезпечення, насамперед з постійною трибуною для театралізованих мітингів на Майдані з відкритим прямим виходом в ефір через «5 канал» телебачення, що підтримував революціонерів [237, с. 24–25].

26 листопада з участю міжнародних посередників відбулися перші переговори влади та опозиції.

27 листопада відбулося засідання Верховної Ради України, на якому було ухвалено постанову про політичну кризу в Україні, визнано факт фальсифікації виборів та фактично анульовано рішення ЦВК. Парламент висловив недовіру ЦВК і назвав неприпустимим застосування сили проти учасників акції громадської непокори.

Ніч з 28 на 29 листопада – найкритичніший момент «Помаранчевої революції», коли 15 тисяч бійців внутрішніх військ мали штурмувати Майдан [210]. На нашу думку, штурму не сталося завдяки телевізійним трансляціям у всіх куточках світу, дуже великій кількості людей на Майдані та побоювання влади опинитися в міжнародній ізоляції.

Потребує окремої уваги з'їзд депутатів усіх рівнів у Сєверодонецьку, на якому був присутній і сам В. Янукович. На з'їзді обговорювалося питання можливості референдуму щодо федералізації України, а саме «створення федеративної Південно-Східної Автономної Республіки зі столицею у Харкові». Провідну роль у цьому процесі відігравали лідери Донецької, Луганської, Харківської та інших областей.

С. Тігіпко 29 листопада пішов з посади начальника виборчого штабу В. Януковича та голови Національного банку.

3 грудня Верховний Суд України визнав масові факти порушення Конституції та виборчих законів України під час виборів, а також частково задовольнив вимоги В. Ющенко, а саме: результати виборів другого туру визнали недійсними та призначили повторне голосування на 26 грудня.

8 грудня Верховна Рада України сформувала новий склад ЦВК та в результаті компромісу між владою та опозицією внесла зміни до виборчого законодавства, крім того, у цей день затвердили конституційну реформу, згідно з якою владу президента обмежили, розширивши повноваження парламенту та уряду. Внаслідок цих змін напруга в суспільстві знизилася.

26 грудня під час повторного голосування перемогу здобув В. Ющенко, який 23 січня 2005 року офіційно склав присягу Президента України.

Слушною є думка Н. Бусової, яка підкреслювала, що народ під час революції захищав свої права суверена, єдиного джерела влади усвідомлено, а не просто підтримував хорошого правителя й виступав проти продовження панування поганого [17].

О. Литвиненко відзначив такі сім характерних рис «Помаранчевої революції»:

– по-перше, протестні виступи в Києві та інших містах України являли собою широкий соціальний рух, направлений на захист громадянських прав. Принципово новим феноменом сучасної української історії став високий рівень політичної активності громадян, який був направлений не на підтримку конкретного кандидата, а на захист права вибору;

– по-друге, події листопада-грудня 2004 року були переважно міським рухом, який за своїми істотними характеристиками близький до муніципальних, міських повстань у європейських містах у Новий час;

– по-третє, у цілому достатньо обмежений буржуазно-демократичний рух за громадянські права здетонував з архетипами масової свідомості. Основним лозунгом Майдану стало гасло боротьби за Правду та Справедливість;

– четверте, суперечності між рівнем розвитку суспільства та політичної системи стало основною причиною кризи. Найважливішою характеристикою подій був високий рівень самоуправління, який характеризував протести;

– п'яте, суттєву роль у помаранчевих подіях зіграв фактор національно-визвольного руху;

– шосте, важливим фактором у виникненні Майдану став молодіжний рух, студентський бунт. Крім того, слід відзначити суттєві елементи карнавальної культури;

– сьоме, у здійсненні масових протестів вагому роль відіграла технологічна складова. До неї дослідник відносить протестні організації типу «Пори» тощо. Однак без стихійної складової масштаб акцій, за експертними оцінками, не перевищив би 40-70 тисяч протестантів, а формат відтворював би події, які б не привели до істотних політичних наслідків 99, с. 17–22].

Ще однією особливістю «Помаранчевої революції», яка заслуговує на виокремлення, була її доброзичливість, надзвичайна миролюбність. Незважаючи на великі маси людей, які виходили на Майдан, аура багатотисячних зібрань була заряджена позитивом, не було синдромів, які притаманні натовпу. «Помаранчева революція» не проявляла жорстокості, домагалася справедливості, головним фактором якої було не відкидання законів і Конституції України, а їхній захист.

Унікальність української революції зумовлюється безпрецедентною миролюбністю, навіть пацифізмом. Цей феномен потребує особливої уваги, бо український етнос, завдяки своєму унікальному архетипу шляхетності, продемонстрував новий формат соціальних трансформацій – гуманістичну, «елегантну» революцію. Українці на практиці реалізували принцип ненасильницьких дій у політиці, які сповідували Д. Торо, М. Ганді, М. Л. Кінг. Протест ненасиллям означає не покірність, а активну позицію в боротьбі за справедливість. Ненасильницький опір є виявом політичної активності «знизу», розуміння людини як найвищої цінності, гуманізацію суспільства, подолання несправедливості у свідомості та вчинках людей, прагнення з'ясувати коріння корупційної діяльності відповідних державних інституцій чи посадовців. Власне це й зумовило беззастережну підтримку «помаранчевих» подій всією демократичною світовою спільнотою 123, с. 46].

Вважаємо за потрібне розглянути також конституційну реформу 2004 року в державі, яка стала першою конституційною реформою. Зміни до Конституції України внесли відповідно до Закону України «Про внесення

змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, тобто 8 років Основний Закон України не зазнавав змін 166].

Головним завданням конституційної реформи 2004 року було унеможливити узурпацію влади одним із її центрів, зокрема Президентом України.

Повноваження Президента України – визначальний елемент інституту президентства, оскільки саме повноваження визначають правовий статус президента як глави держави.

Відповідно до ухвалених змін до Конституції України 8 грудня 2004 року, Президент України керує зовнішньою політикою країни, а також головами державних адміністрацій. Решту справ внутрішнього державного управління вирішує Кабінет Міністрів України та Рада національної безпеки та оборони [79].

С. Бостан зауважує, що, за новою юридичною конфігурацією, конституціоналізовану форму державного правління стали визначати як напівпрезидентську республіку, оскільки парламентські елементи стали домінувати над президентськими. Це проявилось насамперед у встановленні в Конституції України по суті суто парламентської процедури формування Кабінету Міністрів, де повноваження Президента щодо формування уряду були обмежені його правом подавати на затвердження в парламент запропонованої йому коаліцією депутатських фракцій кандидатури Прем'єр-міністра України, а також на власний розсуд кандидатур міністра оборони та міністра закордонних справ (ст. 114 Конституції 2004 р.) 15, с. 106–107].

Крім того, стосовно відповідальності Кабінету Міністрів норми чинної Конституції також були певним чином скориговані. Хоча нова редакція другої й третьої частин ст. 113 містила норму, що «Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією», Президент втратив право відправляти уряд (за винятком двох міністрів: міністра оборони та міністра закордонних

справ) у відставку. Оскільки відставка уряду стала прерогативою парламенту, то у взаємозв'язках Кабінет Міністрів – Верховна Рада встановилася характерна для парламентської форми правління залежність уряду від парламенту [15, с. 107].

Зміни, які внесли до Конституції України 8 грудня 2004 року, мали вирішити такі проблеми:

- система стримувань і противаг, яку запроваджувала реформа, повинна була вибудувати нову систему відносин між КМУ та ВРУ, яка привела б до відповідальності влади перед суспільством;

- децентралізація механізму ухвалення рішень, який би зробив політичний процес відкритим, прозорим та зрозумілим, тобто виборці голосують за партії, партії створюють більшість у парламенті, а більшість формує уряд.

Р. Мартинюк зауважив, що конструкція реформованої системи стримувань і противаг мала створити запобіжники від авторитарних тенденцій, головним ініціатором яких в умовах напівпрезидентської республіки був глава держави. Парламентсько-президентська форма правління, зокрема, мала запобігти можливості Президента України підпорядкувати собі виконавчу вертикаль, за результати діяльності якої він формально не відповідав. Важливим чинником запобігання авторитаризму мало стати розширення повноважень самої Верховної Ради України, яка, відповідно до канонів парламентаризму, мала відігравати роль основної інституційної гарантії демократичного державного режиму [119, с. 219].

Загалом нова організація механізму влади мала сприяти підвищенню ефективності влади, забезпечити її більшу відповідальність, зробити прозорою і контрольованою суспільством через персоніфікацію суб'єктів формування влади та застосування механізму їх відповідальності за результати діяльності влади перед суспільством. Реформована конструкція влади мала надати більш реального характеру реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами через створення безпосереднього

зв'язку між результатами їх волевиявлення на виборах і механізмом формування уряду та політикою, яку здійснюватиме Кабінет Міністрів України [119, с. 219–220].

Вважаємо, що перевагою конституційної реформи є те, що за стабільності розстановки партійно-політичних сил у ВРУ вона здатна була б забезпечити чітку, зрозумілу, прозору ідентифікацію політичної сили виборцями, яка в свою чергу могла би бути відповідальною за державну політику в країні. І під час виборів громадяни мали б можливість свідомого вибору між політичними партіями.

3.3. Застосування виборчих технологій під час виборів у ході революції

Найпоширенішими та відомими електорату серед політичних технологій є виборчі технології, що можна пояснити як актуальністю їх використання у суспільстві, що трансформується, так і тим, що політичний процес у період виборчих кампаній є певною послідовністю стадій організації діяльності, яка значною мірою піддається технологізації.

Л. Кочубей підкреслює, що розвитку виборчих технологій сприяє демократичний характер політичної системи, адже лише в ній з'являється можливість вибору [85, с. 155].

Як зазначає політичний технолог А. Максимов, «загострення боротьби за владу між кандидатами і різними партіями викликає необхідність знання механізмів, які дозволяють визначати оцінку кандидатів на виборах, їх виборчих програм і та ін.» [87, с. 57].

Поняття виборчих технологій останнім часом широко застосовують у своєму лексиконі журналісти, політики та політичні технологи. Однак слід зауважити, що єдиного визначення цього поняття не існує. Наприклад, Є. Юрченко пише, що виборчими подіями називають всі дії, які спрямовані

на досягнення поставленого результату під час виборчої кампанії. Однак дослідники дають різне визначення цьому поняттю [233, с. 725].

На думку М. Варія, виборчі технології – засіб практичного досягнення поставлених цілей, специфічний інструмент інновацій і творчості, організації різних видів впливу на електорат, соціальної, політичної, психологічної, економічної та інших видів діяльності та взаємодії у ході виборів. Їх особливістю є те, що з їхньою допомогою моделюються, стають феноменом соціальної реальності процеси впливу на електорат [22, с. 93].

М. Малишевський пише, що сучасні технології проведення виборчих кампаній – сукупність найбільш загальних заходів і дій, порядок і принципи застосування яких регламентуються умовами відповідної виборчої кампанії, вони завжди є унікальними, тому що залежать не тільки від специфіки та особливостей виборчого округу, а й від особистісних характеристик кандидатів та їхніх команд, які беруть участь у виборчому процесі [108, с. 21].

Деякі дослідники ототожнюють поняття «виборчі технології» з поняттям «виборче мистецтво». Однак, на нашу думку, це не зовсім правильно, правильніше, якщо мова буде йти про піднесення виборчих технологій до рівня мистецтва. Тобто йдеться про те, що кожна виборча кампанія є неповторною та унікальною, цей процес є творчим, протилежним шаблону та трафарету, у ході якого створюється нова реальність.

Незважаючи на те, що політичні консультанти часто використовують термін «виборчі технології», він ще не має достатньої розробленості. Зокрема, технологіями можуть називати телевізійні ролики, телефонні чи інші опитування, стратегічні плани виборчої кампанії, розповсюдження листівок тощо.

На думку В. Полторака, виборчою технологією є сукупність засобів, методів і прийомів спеціально формалізованого й організованого впливу на електорат, що уможливають вплив на його електоральну поведінку та спонукають віддати голоси за певного кандидата чи партію [156, с. 76].

Лаконічне визначення дає М. Лозовий, який під виборчими технологіями розуміє набір інструментів і каналів для трансляції повідомлень, що виходять від кандидата, його команди та спрямовані до виборців. Є. Малкін і Є. Сучков під виборчими технологіями розуміють методи організації виборчих кампаній кандидатів і (чи) партій, спрямованих на досягнення успіху на виборах. У цьому значенні всі дії кандидата і його команди від моменту ухвалення рішення про участь у виборах до підрахунку голосів можна зарахувати до виборчих технологій. На думку авторів, якщо розглядати виборчі технології як набір послідовних дій, що повинні привести до певного результату, то виборче мистецтво – підхід, котрий враховує індивідуальність кожної виборчої кампанії, електорату, кандидата, еліти, команди, засобів комунікації [84, с. 12].

М. Варій вважає, що виборчі технології – це певна сукупність політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських дій з метою приведення до влади окремого політика чи групи політиків, політичної організації, блоку, об'єднання, сили [22, с. 48].

Найбільш розгорнуте визначення виборчої технології, на нашу думку, подає Є. Юрченко, який під виборчими технологіями розуміє систему (сукупність) заздалегідь продуманих, намічених, тих, які використовуються (а також, які вводяться інтуїтивно, спонтанно), заходів, кроків, планів, засобів, процедур, технічних, інформаційних засобів для успішного висунення кандидатів та їх обрання» [233, с. 725–726].

На наше переконання, поняття «політичні технології» виборчих кампаній, яке трапляється в науковій літературі, можна використовувати як відповідник до поняття «виборчі технології». Оскільки виборчі технології використовуються під час передвиборчих кампаній, а останні стосуються політичної взаємодії між партіями чи кандидатами, способів ведення політики, то «виборчі технології» є одним з елементів «політичних технологій», які застосовуються під час виборчих кампаній.

Питання класифікації виборчих технологій залишається дискусійним при аналізі сутності виборчих технологій. За предметно-цільовими критеріями виборчі технології є різнорідними, а тому вирішення конкретних політичних завдань вимагає застосування окремого комплексу технологій. Наприклад, можна об'єднати виборчі технології у такі групи: аналітичні технології (політичний аналіз, політичне консультування); предметно-практичні («польові») технології (ухвалення рішень, управління конфліктами, управління переговорами, виборчі лобіювання); комунікативні технології (агітація і пропаганда, PR, політична реклама, інформаційні, інформаційно-мережеві).

Варто відзначити, що парламентські вибори 1998 року є початком технологізації виборчих кампаній в Україні.

Дослідження Центру Разумкова показало, що вибори 2004 року відбулися в умовах, далеких від демократичних, поле застосування адміністративного ресурсу та брудних політичних технологій розширилося, зокрема за такими напрямками: використання, як це вже засвідчили події в Донецьку в жовтні 2004-го та інших містах України, прямого тиску на виборців з боку влади; використання останньою навіть силових кримінальних структур у виборчій боротьбі; позбавлення опозиції можливості донести свою думку до виборців; розгортання карти протиставлення регіонів України та громадян як носіїв різних поглядів; прямі провокації проти опозиції [165, с. 6].

Вважаємо, що масштаби застосування брудних виборчих технологій під час президентських виборів 2004 року через ЗМІ були великими. Крім того, Росія безпрецедентно втручалася у виборчий процес. Зокрема, Інститут гуманітарних і прикладних досліджень подає такі висновки опитування експертів щодо використання маніпулятивних технологій:

– оприлюднення неправдивої, а також негативної непідтвердженої інформації про кандидата на пост Президента, політичну силу, до якої він

належить, представників найближчого оточення кандидата (90,2% респондентів);

- оприлюднення неправдивої інформації про перебіг подій у ході виборчої кампанії, що дає перевагу одному з кандидатів (86,3 %);

- застосування керівництвом або засновниками ЗМК методів політичної цензури (84 %);

- використання у ЗМК у ході виборчої кампанії т.зв. прихованої реклами (80 %);

- тиск державних органів на ЗМК, які є опозиційними до влади або дотримуються незалежної позиції, з метою блокування їх участі у виборчій кампанії (70 %);

- використання в ЗМК у ході виборчої кампанії т. зв. прихованої антиреклами (67,3 %);

- використання у ЗМК сатиричних матеріалів (фейлетонів, карикатур, коміксів, кліпів тощо), які принижують честь і гідність певних кандидатів (64,7 %);

- використання для дискредитації окремих кандидатів символіки, що негативно сприймається певними категоріями виборців (64,7 %);

- дискредитація кандидата на пост Президента через передвиборну агітацію на користь цього кандидата з навмисним порушенням відповідних норм закону про вибори Президента України (64,7 %);

- оприлюднення сфальсифікованих даних соціологічних досліджень (64 %);

- створення спеціальних інтернет-сайтів для поширення чуток і компромату проти певних кандидатів (58 %);

- дискредитація соціологічних служб і аналітичних центрів, що проводять об'єктивні соціологічні дослідження (52 %) [70, с. 88–89].

Президентські вибори 2004 року та «Помаранчева революція» стали переломним моментом у процесі розвитку виборчих технологій, які довели, що колишні підходи, які використовувалися при організації та веденні

виборчих кампаній, стали неефективними та змусили шукати політичну еліту нові методи та технології для боротьби за голоси виборців. Але між тим, у цей період відбулися грубі маніпуляції та зловживання «брудними» технологіями і українське суспільство побачило, до яких наслідків це призводить.

Українська дослідниця повідомляє, що ситуація, яка склалася навколо виборчого процесу в Україні 2004 року, досить неоднозначна. З одного боку, тотального впливу набуло використання адміністративного тиску й інших «чорних» методів, з іншого – відбувся кардинальний перелом (особливо після другого туру президентських виборів) у діяльності ЗМІ, які скинули ярмо темників [86, с. 246].

На президентських виборах 2004 року адміністративний ресурс і «брудні виборчі технології» застосовувалися як у традиційній (вплив на виборчий процес), так і в новітній формах – як цілеспрямоване моделювання суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації напередодні виборів з метою реалізації електоральних цілей нинішньої влади. Внаслідок цього сам адміністративний ресурс, «брудні виборчі технології» перетворилися на реальну загрозу життєдіяльності суспільства та держави загалом.

Проблема протидії використанню адміністративного ресурсу у виборчій кампанії 2004 року – одна з найбільш нагальних проблем, які необхідно було вирішити для забезпечення чесних, демократичних президентських виборів в Україні, гарантування вільного волевиявлення громадян та відповідних цьому волевиявленню результатів виборів. Кроком до цього було визнання Верховним Судом України другого туру виборів Президента України сфальсифікованими.

Виборча кампанія 2004 року відзначилася значним розігруванням поляризованих ціннісних суспільних установок: «за» чи «проти» надання російській мові статусу державної, схвалення чи засудження радянського періоду в історії України, вступ у Європейський Союз чи в Єдиний Економічний Простір, інтеграція в НАТО чи військовий союз з Росією. А

особливо гостро відбувалося розігрування так званого «розколу суспільства», який у регіональному вимірі проявився у розмежуванні «Схід – Захід», пов'язане з тим, що прихильність однієї частини суспільства до певного кандидата на посаду глави держави стала причиною розпалювання суперечностей, нагнітання нібито роз'єднання України на дві групи – «свій – чужий». Саме у президентській виборчій кампанії 2004 року домінантного значення набуває технологія розколу України на регіональні «зони». Ключовими елементами цієї технології є, по-перше, висунення на передній план виборчої кампанії «чутливих» тем, стосовно яких у жителів різних регіонів існують найбільші розбіжності; по-друге, чітка ідентифікація кожного «полюсу» з певним кандидатом; по-третє, формування образу «загрози» поглядам громадян кожної з частин України від перемоги носія протилежних уподобань. Тому основна мета нагнітання регіонального розколу в суспільстві полягала у забезпеченні локалізації електорального поля кандидатів на пост Президента України, тобто в обмеженні впливу В. Ющенко на Сході України, а В. Януковича – на Заході [102, с. 352–353].

Н. Ніколаєнко виділила такі характерні риси адміністративного ресурсу під час виборчої кампанії 2004 року: безпрецедентне втручання органів державної виконавчої влади в передвиборчі перегони, що в політичній термінології називається «використанням адмінресурсу»; надзвичайно широке застосування брудних технологій, які нерідко підпадають під визначення «кримінальні»; залежність від влади виборчих комісій усіх рівнів, починаючи з ЦВК [141].

Адміністративний тиск чинився на опозиційні ЗМІ. Наприклад, намагання зупинити трансляції «5 каналу»; друкованому виданню «Острів» відмовляли всі друкарні у випуску матеріалів [61, с. 6]. Крім того, ЗМІ, які належали до опозиційних, масово перевіряли податкова, санепідемстанція та пожежна служби.

Слід окремо зупинитися на проблемі міжрегіональних суперечностей, оскільки під час виборчої кампанії 2004 року В. Ющенко позиціонували як кандидата від Заходу, тоді як В. Януковича – від Сходу.

Варто погодитися з Т. Мадригою, що відмінності між регіонами України є закономірним явищем, адже українські землі тривалий час розвивалися у складі різних державних утворень, що не могло не відбитися на їх ідейних і політичних настроях та вподобаннях. Як наслідок, спостерігаються відмінності в голосуванні виборців різних областей України. На сучасному етапі саме регіони беруть участь у формуванні загальної системи уявлень про політичну карту України [102, с. 353].

О. Колесников стверджує, що спекуляції довкола регіональних відмінностей між Сходом і Заходом дійшли до крайньої форми, і у всій переконливості постав образ можливої громадянської війни чи то розколу України на дві держави. На щастя, українські громадяни виявилися мудрішими за політиків і не піддалися на подібні провокації [74, с. 59].

На загал президентські вибори 2004 року стали серйозним уроком для політиків і громадян, оскільки завдяки маніпуляціям, відмінності між регіонами вперше загострилися до рівня ворожнечі. Міжрегіональні відмінності в Україні мають об'єктивний характер, вони чітко проявлялися під час усіх виборчих кампаній, що, зокрема, підтверджують їх результати. Однак після жодної з них ці відмінності не сприймалися як «розкол» країни. У 2004 році відбулася трансформація соціально-культурних відмінностей між регіонами в ідейно-політичні, внаслідок чого вони набули антагоністичного характеру.

Не було меж і використанню «чорного PR-у», яке цього разу сягнуло масштабів справжньої інформаційної війни. Найбільш активно тут використовувалося навішування «ярликів» з метою залякування виборців наслідками приходу до влади того чи іншого кандидата. Негативна реклама фактично переросла у фактор залякування, вийшла за межі законних засобів агітації і мала би бути забороненою відповідними державними органами, оскільки провокувала протистояння між людьми і загрожувала стабільності і внутрішній безпеці держави [74, с. 59].

Цікавим є повідомлення Т. Величко про найдорожчу і найскладнішу з точки зору реалізації передвиборчу технологію, яка максимально

використовувалася у ході виборчого процесу 2004 року в Україні [23]. Команди обох кандидатів, окрім безпосередніх візитів політиків до населених пунктів країни, організували додаткові промо-тури музичних виконавців.

На підтримку В. Ющенка згуртувалися переважно українські рок-музиканти Олег Скрипка і «ВВ», «Плач Єремії», «Океан Ельзи», «Мандри», представники так званих неформатних музичних стилів – «Танок на майдані Конго», Росава, Тартак, а також виконавці інших стилів (Ніна Матвієнко, Оксана Білозір, Олександр Пономарьов, Марія Бурмака та ін). Усі артисти без винятку співали українською. Безперечно, кампанія опозиційного кандидата могла б і не бути настільки успішною, якби не участь у турі двох груп, що можуть зібрати повний стадіон у будь-якому місті України – «Океану Ельзи» та «ВВ», оскільки звичайні зустрічі кандидата із народом ніколи не мали популярності серед населення України. В. Ющенко брав участь у всіх масових акціях у рамках туру «Пісні свободи».

Кожна масова акція на підтримку В. Ющенка передбачала конвергенцію усіх засобів впливу на свідомість та підсвідомість глядача: зі сцени постійно лунали гасла, неодноразово повторювалося прізвище кандидата, на декораціях було зображено кандидата, його ім'я, а також фрази-ідентифікатори, публіці роздавали помаранчеві кульки, парасольки, канцтовари і сувеніри із символікою кампанії.

Акція масової непокори на майдані Незалежності (після оголошення результатів третього туру) – прототип концерту «Пісні свободи», що було організовано у кращих традиціях передвиборчого шоу. Єдиними відмінними рисами акції стали прямі включення на ТБ, висока зацікавленість відвідувачів, широкий часовий діапазон проведення (що у свою чергу змінює «формат» зустрічі), залучення рекордної кількості музичних виконавців, політичних та інших діячів України. Можливо, саме тому, «Помаранчева революція» мала значний успіх.

Концертні тури на підтримку В. Януковича були організовані також на високому рівні. До агітації на користь цього кандидата було залучено

набагато більше зірок естради – не лише українських, але і російських та білоруських. Українські виконавці (Алібі, Альона Вінницька, Наталія Могилевська, Ірина Білик, Ані Лорак, Каріна Плай, «Грін Грей», «Скрябін», Таїсія Повалій, Валентина Степова, Ян Табачник, «Друга ріка», Андрій Князь), а також улюблена група російського президента В. Путіна «Любе», відвідали всі обласні центри на території України в рамках туру «Молодь – Проти! Молодь – за!», російські виконавці (Йосип Кобзон, Філіп Кіркоров, Клара Новікова, Надія Бабкіна, Наташа Корольова, Лоліта, Олександр Морозов, Олександр Малінін, «Отпетые мошенники», Ірина Салтикова, «Балаган Лімітед», Валерій Меладзе, Діма Білан тощо) гастролювали іншим маршрутом і співали переважно у невеликих містах в рамках туру «Ми діти твої, Україно!» [23].

Головною помилкою організаторів турів на підтримку В. Януковича стала неправильна вікова політика, тобто відсутність чіткої цільової аудиторії туру «Ми діти твої, Україно!». Концерти проводилися за принципом: що більше співаків, то ліпше. Контингент артистів, що брали участь у кампанії «Молодь – Проти! Молодь – За!», також часто-густо не відповідав смакам сучасної молоді.

Вважаємо, що молодь легко піддається впливу, саме тому при використанні виборчих технологій значну увагу приділяють роботі з молодим поколінням від 18 до 35 років. Для цього і використовують шоу-бізнес. Необхідним, на нашу думку, є підвищення рівня політичної активності молоді, політичне виховання населення, запровадження широкої політичної освіти.

Отже, президентські вибори 2004 року стали переломним моментом у еволюції виборчих технологій, під час яких стало зрозуміло, що підходи до ведення та організації виборчих кампаній стали неефективними та змусили політичну еліту шукати нові методи боротьби за голоси виборців.

3.4. Наслідки «Помаранчевої революції»

С. Кульчицький відзначив, що якщо дивитися на «Помаранчеву революцію» з перспективи століття, то можна прийти до висновку, що це велика історична подія, якою завершився посткомуністичний період в житті українського суспільства [92, с. 336].

Після перемоги опозиції внаслідок «Помаранчевої революції» в Україні склалися унікальні умови для розбудови розвиненої правової держави та зрілого громадянського суспільства. Крім того, сформувалася надзвичайно висока суспільна довіра до нового державного керівництва.

«Помаранчева революція» надала надзвичайно високий кредит суспільної довіри новому державному керівництву. Це відкривало перед новою політичною елітою широкі перспективи суспільно-політичної модернізації, а отже, і надавало можливість переломити негативні тенденції вітчизняного політичного елітогенезу, закладені в попередні роки державного становлення.

М. Тимохін зазначає, що після подій «Помаранчевої революції» на початку 2005 року був зафіксований безпрецедентний рівень довіри до новообраного Президента – 49,2 %, ВРУ – 28,5 % та до новоствореного уряду – 36,6 % [200]. Дослідник повідомляє, що на хвилі демократичного піднесення зміцніла впевненість громадян у можливості використання партійної системи для захисту своїх інтересів. Рівень довіри до неї становив 10,4 %. Однак поступове наростання впродовж 2005 – початку 2008 року настроїв розчарування та соціального песимізму через брак позитивних результатів «Помаранчевої революції» в очікуваному обсязі, помилки та непослідовність у діях нової влади, невиконання низки передвиборних обіцянок призвели до зворотних процесів у масовій свідомості та, як наслідок, повернення наведених показників до рівня 2004 року [200].

За даними соціологічного моніторингу 2008 року, рівень довіри до Президента становив 23,3 %, тобто знизився на 25,9 %, до ВРУ – 12,2 % (знизився на 16,3 %), до уряду – 18,5 % (знизився на 18,1 %) [44, с. 24–25].

А. Колодій зазначає, що «Помаранчева революція» в Україні «випрямила» шлях суспільства до ринку й демократії, який був сильно викривлений в останній період кучмівського володарювання, і передала кермо в руки опозиції – порівняно нової політичної еліти [75, с. 15].

В. Рубцов підкреслює, що головним наслідком Майдану стала зміна свідомості людей. Люди відчули себе вільнішими, відчули силу своєї згуртованості. Громадяни стали менше боятися влади, а влада для себе взяла урок і настанови щодо настроїв суспільства, якими слід керуватися у розбудові держави [182, с. 39].

На думку М. Мінакова, перемога Майдану 2004 року пов'язана із двома факторами: громадянським активізмом протестувальників, що сприймали політичну дію як своє невід'ємне право на свободу, та радянським інстинктом українських лідерів у їхній реакції на публічні протести [128, с. 51]. Крім того, готовність підтримувати політичну комунікацію навіть у ситуації конфлікту уможливила уникнення крові й об'єднання нації після Майдану. Одночасно вона інституціоналізувала Майдан як значущу демократичну практику в межах української політичної культури.

Можна зробити висновок, що завдяки подіям листопада-грудня 2004 року відбулося повалення недемократичного режиму, яке пройшло з участю широких верств народу. Внаслідок цих подій до влади прийшла загартована перебуванням в опозиції еліта, що об'єдналася революцією та була підтримана народом і яка була готова змінити політичний курс та методи ведення політики.

Водночас, як зауважує С. Адамович, «Помаранчева революція» та постпомаранчевий період сприяли закріпленню в свідомості більшості громадян України зацікавленості в європейській перспективі. З початком президентства В. Ющенка була висунута ідея, що інтеграція в ЄС має стати загальнонаціональною ідеєю, яка об'єднає всі регіони України. З оцінкою, що європейська інтеграція є стратегічним курсом України і «наша

національна ідея – Україна європейська, з ліберальними цінностями, з людськими цінностями, з людськими свободами та правами», погодилося під час опитування центру Разумкова у березні 2007 року 62,5 % експертів. Не підтримувало цю позицію 25% опитаних [1, с. 47].

Н. Паніна вважає, що «Помаранчева революція» відкрила нову віху в історії українського народу, вона відзначила кардинальну зміну суспільної свідомості, але ці зміни були недостатньо глибокими і не принесли реальних результатів – нові цінності, цілі, норми. Події «Помаранчевої революції», які унеможливили адміністративний «сценарій» президентських виборів в Україні наприкінці 2004 року, на думку вченої, привели до істотних змін у масовій свідомості. Одні тенденції поміняли спрямованість, інші – різко підсилювалися. Значні зміни, що відбулися в суспільній свідомості під впливом революційних подій, пов'язаних з виборами президента, дозволяли робити висновки про те, що в процесі демократичного розвитку України настав перелом. У моніторинговому опитуванні початку 2005 року було зафіксовано значне підвищення рівня демократизації масової свідомості за цілим рядом показників, передусім, у політичній і морально-психологічній сферах.

Найбільш помітним було зростання демократичних настроїв на початку 2005 року за такими показниками, як довіра до Президента, уряду, Верховної Ради; довіра до інституту багатопартійної системи, партій і партійних лідерів; усвідомлення власної політичної ефективності – упевненості в тім, що «прості» люди можуть впливати на політичні процеси, які відбуваються в країні; підвищення соціального оптимізму – очікувань і впевненості в тому, що ситуація в країні буде поліпшуватися [148].

Однак невдовзі виявилось, що нова політична еліта неспроможна виправдати здобуту на Майдані високу суспільну підтримку. Декларуючи загальнодемократичні цінності, проголошуючи модернізаторські гасла, новий панівний клас так і не зумів запропонувати суспільству дійовий механізм реалізації актуальних для країни завдань, навіть не зміг запропонувати рамкові, але обов'язкові для всіх акторів правила гри, які б

стали базовими правовими нормами для утворення нових інституційних традицій «суспільного прогресу». Вже перші кроки «помаранчевої» еліти засвідчили суперечність її політики потребам суспільно-політичного розвитку країни. Так, розпочата на початку 2005 року фактична політична люстрація аполітичних за своєю природою держслужбовців, з одного боку, створила потужну базу для формування сильної, організаційно вишколеної, непримиренної опозиції, здатної повернутися до влади за допомогою демократичних механізмів. З іншого – призвела до формування низькопрофесійного корпусу управлінських кадрів. Далі стало зрозуміло, що Президент України В. Ющенко не мав стратегії реформування державної системи управління. Кадрова політика глави держави призвела до того, що в його оточенні сформувалося кілька груп впливу, представники яких досить часто мали свої, далеко не альтруїстичні цілі, ще й відверто протистояли одне одному.

У жовтні 2005 року Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, за результатами соціологічного опитування, до причин зниження довіри громадян до влади відніс такі: зниження рівня добробуту громадян (27 %), конфлікти серед вищого керівництва влади і пов'язані з ними скандали (26 %), зловживання, корупція у вищих ешелонах влади (21 %), зниження показників зростання української економіки (14 %), порушення владою демократичних норм (2 %) [56, с. 36].

Під час «Помаранчевої революції» основним гаслом стала боротьба з корупцією, але змін після революції не відбулося. Моніторинг УІСД / ЦСМ, який проводився у грудні 2005 року щодо оцінки громадянами роботи органів влади з подолання корупції, виявив: 21 % опитаних вважали, що боротьба у цьому напрямку поліпшилася, 24 % – ситуація погіршилася, а 49 % – вона не змінилася [5, с. 185].

Слід підкреслити, що демонстрантам вдалося домогтися обрання на пост Президента України В. Ющенка, але наступні політичні зміни виявилися мінімальними. Однак надалі була втрачена можливість почати реальні

реформи в усіх сферах суспільного життя. Головною причиною цієї втрати є глибока фрагментація еліт та недосягнення компромісу між головними політичними гравцями.

Наслідки «Помаранчевої революції» вселяли надії на позитивні зміни [176]. 21 лютого 2005 року був підписаний «План дій для України» (на 3 роки), за яким українська сторона зобов'язувалася демократизувати урядові структури, лібералізувати і юридично урегулювати господарчу сферу згідно зі стандартами ЄС, було запроваджено спеціальний проект Tacis, що продовжував європейську політику сусідства від 2003 року, та програму сусідства Interreg для Польщі, України і Білорусі. Україна дістала обіцянку щодо членства у ВТО і визнання її країною з ринковою економікою. Починаючи з квітня 2005 року, держава розпочала інтенсивний діалог з НАТО стосовно питання членства [192, с. 171].

Ю. Мацієвський визначив риси політичного режиму, які зазнали змін з обранням В. Ющенка:

- змінилася риторика влади (ідеологему стабільності замінила ідеологема проведення реформ);
- започатковано низку ініціатив з реформування структури органів управління та територіального устрою;
- змінилося ставлення влади до ЗМІ;
- відбуваються позитивні зміни у розвитку громадянського суспільства;
- відбуваються позитивні зміни у політичній культурі населення більшості регіонів України, що наближає її до громадянського типу;
- політичні інтриги в оточенні Президента вийшли на поверхню, що закінчилося урядовою кризою та відставкою уряду Ю. Тимошенко;
- з 1 січня 2006 року набули чинності доповнення до Конституції від 8 грудня 2004 року, які суттєво впливатимуть на суперництво між виконавчою та законодавчою владою в Україні [121, с. 27].

Крім того, дослідник виокремив перелік того, що проголосила нова влада, але не виконала:

- не було доведено до кінця жодного розслідування діяльності посадових осіб різного рангу під час президентської виборчої кампанії; не було притягнуто до відповідальності жодного високого чиновника за корупційні дії; не завершено слідства у справі вбивства Г. Гонгадзе;

- не було здійснено реформи правоохоронних органів та не завершено реформу судової системи; тому порушень прав громадян під час затримання та досудового слідства хоч і поменшало, проте вони тривають і далі;

- не було створено громадського телемовлення, про яке так багато говорили представники нової влади [121, с. 27].

О. Литвиненко до основних результатів «Помаранчевої революції» відносить:

- по-перше, вступ України до формування нового політичного режиму, кристалізації його основних характеристик;

- готовність основних політичних акторів до компромісу;

- різке розширення сфери публічності;

- шанс для подальшої консолідації України;

- формування в Україні міцних міських соціальних верств;

- реальна можливість впливати на зміст майбутньої політики, сформувавши новий політичний і соціальний порядок денний;

- істотно змінилося політико-психологічне вимірювання міжнародної ситуації, в якій перебувала Україна [99, с. 25–27].

Перший заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень серед основних результатів «Помаранчевої революції» виділяє такі:

- Україна вступила в період формування нового політичного режиму, кристалізації його основних характеристик, який мав продовжуватися як мінімум до середини 2006 року, коли після парламентських виборів березня 2006 року сформується нова конфігурація та баланс політичних сил.

Основними особливостями цього періоду, ймовірно, будуть половинчастість та суперечності;

- конституційні зміни 8 грудня 2004 року слід розглядати радше як символ готовності основних політичних акторів до компромісу, ніж як сам компроміс та згоду про законодавчі рамки політичного процесу. Ухвалене Верховною Радою України обмеження повноважень президента на користь уряду та парламенту означає не кінцевий результат, а тільки напрям розвитку політичного та державного режиму;

- справжній прорив у сфері публічності – Україна побачила, як багато цікавих та розумних людей є як у столиці, так і в регіонах;

- з'явився унікальний шанс для дальшої культурної консолідації України;

- «помаранчеві» протести засвідчили формування в Україні потужних міських соціальних верств. Саме їх політична активізація створює певні можливості та перспективи для наступного розвитку України в європейському напрямку;

- в Україні сформувалася реальна можливість впливати на утримання майбутньої політики, а унікальність ситуації в тому, що, перебуваючи при народженні нації, можна вплинути на весь її розвиток;

- змінився політико-психологічний вимір міжнародної ситуації, в якій перебувала Україна. З одного боку, активність громадян принципово покращила імідж України в Європі та США, створила певні позитивні передумови для активізації та успішного розвитку відносин із Заходом, насамперед, зі США та країнами «нової Європи». З іншого – українсько-російські відносини мали охолонути, оскільки російське суспільство сприймало українські події, як катастрофічну поразку Російської Федерації у її глобальній грі зі США, а також – побоювання відносно експорту ідей «Помаранчевої революції» [99, с. 25–27].

Б. Акерман пише, що досягнення «Помаранчевої революції» – це насамперед кардинальні зміни у політичній свідомості народу, поява Громадянина; створення ситуації підконтрольності державних органів влади народу; прихід до влади нових людей і зміна правил політичної гри. Теоретики ліберальних революцій наголошують, що в таких революціях «вирішальне значення має міра, до якої революція спонукає великі маси людей вкладати свою енергію і самосвідомість у колективний процес політичного переоблаштування (redefinition)» [245, р. 203].

Ф. Медвідь зауважує, що одним з найбільших досягнень «Помаранчевої революції» є те, що в Україні започатковується публічність політичних процесів. Зважаючи на відносну об'єктивність ЗМІ, важливим завданням постреволуційного державотворення є виховання політичної свідомості і правової культури громадян через пропаганду національних ідеалів, відродження державницьких цінностей, реалізації політики активного патріотичного дискурсу [124, с. 35].

Своєю чергою, в російських виданнях поширювалася думка, що в результаті президентських виборів 2004 року в Україні відбулася етнічна самоідентифікація та розкол населення на українців і росіян. Оригінальну концепцію розколу України було подано в лютому 2005 року Д. Юр'євим в російській «Літературній газеті». Зокрема, він стверджував, що за суспільною свідомістю Україна розколота на тих, хто зберігає «імперську свідомість», і тих, кому ближча «колоніальна свідомість» [1, с. 45].

Г. Лавриненко, аналізуючи особливості президенства В. Ющенка, зауважила, що він мав значний соціальний капітал. Але В. Ющенко після перемоги на виборах 2004 року обрав найпростіший шлях до об'єднання України як держави – культивування націоналістичних міфів про історію України разом зі звинуваченням попереднього уряду в односторонній тісній співпраці з Москвою, яка завдала збитків передусім українській економіці. Газові конфлікти, бажання вступити в НАТО, прибрати російський флот з Севастополя, примусова українізація, неоднозначна позиція української

сторони щодо конфлікту між Грузією та Південною Осетією і, нарешті, остання історія з героїзацією Бандери – ці та багато інших стратегічних моментів українське суспільство не пробачило президенту [96, с. 170].

В. Соловей стверджує, що феноменальне українське економічне піднесення закінчилося майже одразу після «Помаранчевої революції» [195, с. 38], причому внаслідок внутрішніх причин, а не зовнішніх факторів. Крім того, дослідник пише, що за демократію Україні довелося заплатити масштабними економічними та соціальними потрясіннями.

Погоджуємося з В. Малинковичем, що «конституційна реформа – хоч і незаконно народжена, але все-таки дитина цієї самої революції [107, с. 47].

Вважаємо за доцільне зауважити, що зі зміною Конституції України з'явилася значна кількість прогалин, неузгодженостей та суперечностей, неоднозначні за змістом формулювання, які перешкождали створенню підконтрольної, ефективної та здатної до відповідальності перед українським суспільством влади.

На думку А. Єпіфанова, запроваджена в грудні 2004 року парламентсько-президентська форма правління в Україні та зміна виборчої системи призвели до вкрай негативних наслідків. Фактично була зруйнована система стримувань і противаг, у результаті чого виник дисбаланс влади, були суттєво обмежені повноваження Президента України, а також необґрунтовано розширені повноваження Верховної Ради в питаннях формування органів виконавчої влади [57, с. 30].

Подібний погляд має Р. Мартинюк, який вважає, що процес формування та діяльності влади в нових конституційних умовах виявив ряд серйозних проблем, що перешкождали реалізації очікувань, пов'язаних із реформою. Головними причинами таких проблем стали: недостатня чіткість або визначеність окремих формулювань Конституції України; проблематичність статусу певних органів державної влади, яка виникла внаслідок внесення відповідних змін до Конституції України; концептуальні вади окремих конституційних конструкцій, що спричинили

суперечність чи неузгодженість нових конституційних положень із положеннями первинної редакції Конституції України, які реформа залишила в силі [119, с. 220].

Д. Сергатюк стверджує, що вибори у березні 2006 року стали поворотним пунктом у розвитку подій у країні. Післявиборча боротьба за владу призвела до краху в парламенті «демократичної коаліції» у складі НУ, БЮТ та СПУ й утворення нової «антикризової» коаліції у складі ПР, СПУ і КПУ, яка висунула кандидатуру В. Януковича на посаду Прем'єр-міністра України. Глава держави був вимушений подати на затвердження до ВРУ кандидатуру Прем'єра від парламентської більшості та узгоджувати правила взаємодії між основними політичними силами, що не було вписано у новій редакції Конституції України [189, с. 141].

3 серпня 2006 року основними політичними силами був підписаний Універсал національної єдності, який став спробою забезпечити функціональність нової системи організації влади засобом досягнення і формального закріплення політичної домовленості (угоди). Одне з положень Універсалу безпосередньо вказувало на те, що метою його укладення є, зокрема, «створення збалансованої системи «стримувань і противаг» між Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України». Універсал був концептуально ефективним способом подолання політичної кризи і через те, що він був укладений усіма основними політичними силами, представленими у структурах влади. Універсал підписали Президент України, Прем'єр-міністр України та лідери всіх парламентських фракцій. Очікувалося, що Універсал, у якому відбивалися домовленості, вироблені в результаті Загальнонаціонального круглого столу, стане програмною основою для «широкої коаліції». Однак Універсал був політичним документом, а не нормативним актом, а тому не мав імперативного характеру для суб'єктів, що його підписували. Універсал у цьому відношенні був, по суті, декларацією намірів, здійснення яких залежало винятково від доброї волі

його учасників. Відсутність у середовищі вітчизняної політичної еліти традицій відповідального ставлення до політичних домовленостей такого рівня стало додатковим чинником до тих, що суттєво знизили його (Універсалу) вагу та відкрили можливість для продовження конфліктів. Сумна доля Універсалу засвідчила, що питання погодження політичних позицій між вищими органами державної влади України в умовах змішаної парламентарно-президентської форми правління, запровадженої конституційною реформою 8 грудня 2004 року, визначальною мірою залежить від політичної волі цих владних інститутів, що за нинішніх умов є маловірогідним, а тому не гарантує суспільству проведення системою влади цілісної і відповідальної політики [119, с. 224–225].

Повернення В. Януковича на прем'єрську посаду привело до того, що кабмінівський «центр влади» почав грати проти Президента України – на його ослаблення.

Суттєвим каталізатором політичного протистояння Президента і Прем'єра, а отже, й значним чинником нереалізації положень Універсалу стало бажання витисненого в опозицію БЮТу не допустити картельної змови між антикризовою коаліцією і «Нашою Україною». Для досягнення своєї мети БЮТ обрав стратегію конфліктизації політичного простору. Тобто, за визначенням доктора політичних наук М. Розумного, перетворився на «політичного спонсора» конфлікту [179, с. 13], стратегія котрого будується на створенні конфлікту, його підтриманні та ескалації за будь-яких умов. Її яскравим прикладом виступило голосування фракції БЮТ 12 січня 2007 року за проект Закону «Про Кабінет Міністрів України» у редакції Партії регіонів. Адже блокування такого законопроекту зупинило б процес силового перерозподілу повноважень між Президентом і Кабінетом Міністрів, що на той час уже стало головним джерелом конфліктності у вітчизняній політичній системі. Сторони цього конфлікту зупинилися б на певних позиціях, обумовлених рамками

чинного законодавства, і змушені були б узгоджувати умови мирного співіснування.

Ознаки кризи влади виявилися не лише в ігноруванні коаліцією більшості у Верховній Раді України п'ятого скликання та утвореним нею урядом «Універсалу національної єдності», але й у конфліктах навколо квот міністрів, що призначаються парламентом за поданням глави держави, у ситуації з подоланням вето Президента України, застосованого до неконституційного Закону «Про Кабінет Міністрів України» у грудні 2006 р., формуванні більшості засобом залучення депутатів з опозиційних фракцій, що у квітні 2007 року обернулося виданням Указу Президента України про достроковий розпуск Верховної Ради України, у неспроможності Конституційного Суду України у 2006–2007 роках упродовж дев'яти місяців ухвалити жодного рішення (дати висновку) тощо [119, с. 225].

Погоджуємося з С. Бостаном, що подальша політична практика показала, що новообраний Президент України В. Ющенко, як і його попередники, не змогли змиритися з таким станом речей. Характерна для усього періоду незалежності конфронтаційна обстановка між Президентом, з одного боку, та парламентом (також і урядом) – з іншого, при його «правлінні» ще більше загострилася. Це призвело, зокрема, до того, що на чергових президентських виборах у січні 2010 року В. Ющенко програв своєму колишньому опонентові В. Януковичу. Останній, вступивши на посаду, почав уживати заходів щодо зміцнення своєї влади відносно уряду та парламенту. Апогеєм цього стало рішення Конституційного Суду України № 20-рп/2010 від 30 вересня 2010 року, згідно з яким Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV було визнано неконституційним, таким, що втрачає чинність, а всі нормативно-правові акти мали бути увідповіднені з Конституцією України від 28 червня 1996 року [15, с. 107].

С. Віднянський та М. Мартинов зазначили, що після «Помаранчевої революції» Україну почали більше поважати у світі, що є необхідною умовою для того, щоб відстоювати національні інтереси держави [29, с. 41]. Крім того, дослідники дійшли висновку, що зі зміною влади в Україні за результатами цих доленосних подій почався новий етап у розвитку зовнішньої політики Української держави, наприклад, сформульовано нове завдання підвищення не лише кількісної активності, а і якісних характеристик зовнішньополітичного курсу України [29, с. 41].

До зовнішньополітичних пріоритетів України після «Помаранчевої революції» увійшли: вступ до ЄС та НАТО; інтеграція України до світового економічного простору та розвиток якісно нових відносин з США та РФ.

Слід зауважити, що після «Помаранчевої революції» новий зовнішньополітичний курс нової української влади, який був спрямований на участь у європейській політиці, роздратував РФ, оскільки йшлося про часткову відмову від стосунків із Росією. Без сумніву, Кремль був невдоволений тим, що втрачав регіональне домінування. До причин, які створювали проблеми для реалізації російського домінування та створення Єдиного Економічного Простору, передусім необхідно віднести: заяву Президента України В. Ющенка про готовність України приєднатися до плану дій щодо членства в НАТО; запровадження масового вживання української мови та звуження російського інформаційного впливу; підтримка українською владою нового керівництва Грузії; демонстраційна участь української влади як активного посередника у врегулюванні придністровського конфлікту за євроатлантичним сценарієм; створення Спільноти демократичного вибору як «регіонального форуму забезпечення демократії, безпеки, стабільності й процвітання в Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні».

Відзначимо, що наслідки вибору такого зовнішньополітичного курсу не забарилися. Уже навесні 2005 року з РФ почали лунаати заяви про те, що

Росія не збирається субсидіювати дешевим газом інтеграцію України до ЄС. Всі ці події привели до «газової війни», яка спалахнула наприкінці 2005 – на початку 2006 років.

В. Кобильник до стратегічних помилок «помаранчевої» влади також відносить те, що не було доведено до кінця жодного розслідування діяльності посадових осіб різного рангу під час президентської виборчої кампанії; не було притягнуто до відповідальності жодного високого чиновника за корупційні дії; не завершено слідства у справах убивства Г. Гонгадзе та отруєння кандидата у Президенти В. Ющенка. Не було втілено реформи правоохоронних органів та не завершено реформу судової системи. Тому порушень прав громадян під час затримання та досудового слідства хоч і поменшало, проте вони тривають і далі. Не було створено громадського телемовлення, про яке так багато говорили представники нової влади [73, с. 15].

Отже, «Помаранчева революція» за характером є політичною революцією, оскільки вона закінчилася відстороненням від влади політичного угруповання колишнього Президента України Л. Кучми, якого звинувачували у фальсифікації виборів 2004 року, зловживаннях і корупції, а також приходом до влади В. Ющенка, котрий привів нову політичну команду, що обіцяла притягти до відповідальності осіб, причетних до фальсифікацій, зловживань та корупції, а також покращити рівень життя людей у країні.

Події листопада – грудня 2004 року стали великим потрясінням як для України, так і для світу (Європи). Завдяки ненасильницькому вирішенню політичного конфлікту, політична система оновилася, частково була змінена еліта, яка сповідувала інші цінності, зазнали змін представники виконавчої влади у масштабах усієї країни.

Однак Україна переживала політичні потрясіння, до головних ознак яких належали урядова криза вересня 2005 року, парламентсько-урядова криза січня 2006 року, парламентська криза липня 2006 року, загострення

відносин з Росією через проблему постачання газу, а також контролю об'єктів на південному узбережжі Криму.

Загострення стосунків з Росією можна пояснити зміною політичного керівництва в країні. «Помаранчева революція» порушила геополітичний стан у Євразії, який до подій 2004 року характеризувався домінуванням Росії. Вважаємо, що Кремль сприйняв зміну влади в Україні як загрозу для реалізації його планів. Адже Росія головний постачальник енергоресурсів до пострадянських та європейських країн.

Тобто, «Помаранчева революція» не була класичною революцією. Слід погодитися з тими дослідниками, які вважають, що це була революція постмодерну, яка мала принциповий зв'язок з класичними революціями, зокрема з буржуазною. Наприклад, Т. Парсонс описував Велику Французьку буржуазну революцію, як революцію, яка вимагала свободи та рівності, проголошувала права людини, рівність перед законом та загальне виборче право [150, с. 111–113].

Вважаємо, що «Помаранчева революція» має спорідненість з класичними революціями, адже вона відобразила всі ці аспекти, поставивши в центр уваги питання про вибори, була націлена на ідеї справедливості та рівності всіх перед законом.

Отже, «Помаранчева революція» виявилася успішною, але слід вважати, що вона не завершена, оскільки політична еліта, яка прийшла до влади, не реалізувала революційних завдань, лозунгів і вимог революційних мас.

Висновки до розділу 3

«Помаранчева революція» є закономірним соціальним явищем і результатом низки факторів, які існували в Україні до 2004 року, таких як: економічна напруга, намагання приватизації державної влади певними

фінансово-промисловими групами; бюрократизм, особисте збагачення державних чиновників та їх невинуваті соціальні пільги, утвердження пріоритетів держави над інтересами людини; повна відсутність соціального оптимізму внаслідок неефективного соціального забезпечення; заангажованість ЗМІ; несформованість середнього класу як основи стабільного розвитку; всеохопна корупція; низький рівень доходів та життя населення; зростання безробіття; олігархічний режим, який намагався монополізувати середній та великий бізнес; деградація системи освіти і науки; ігнорування інтересів корінної української нації та інтересів національних меншин на території України; грубі порушення принципів справедливості та законності; сваволля влади та злочинність попереднього режиму; фальсифікація результатів президентських виборів у другому турі; низький рівень довіри громадян до панівного режиму Л. Кучми та довіра «помаранчевій» опозиції.

Проаналізувавши особливості «Помаранчевої революції» приходимо до висновку, що вони повністю відповідають рисам «кольорових революцій», а саме: ключовим моментом для здійснення «Помаранчевої революції» стали вибори, які були сфальсифікованими; мали місце масові демонстрації та мітинги, які відбувалися не лише в столиці, але й в інших містах України, що були направлені не на підтримку конкретного кандидата, а на захист права вибору; «Помаранчева революція» організувалася не контрелітою, а старою елітою, яка в попередні періоди обіймала владні позиції в державі; молодіжні організації «Пора», «Студентська хвиля», «Чиста Україна» та інші сформували так звані «польові загони революції», які започаткували студентську акцію громадської непокори «Свободу не спинити»; ненасильницький характер; лозунги під час революції мали антикорупційний та демократичний характер; головною політичною силою під час революції була не партія, а широка коаліція; в ході «Помаранчевої революції» були застосовані інформаційні технології, які мали безпосередній вплив на хід подій, а також на їх висвітлення у

медіапросторі; політичними наслідками «Помаранчевої революції» стала зміна геополітичної орієнтації, у бік країн, які безпосередньо легітимізували та підтримували революцію в Україні.

Виборча кампанія 2004 року – яскравий приклад того, до яких наслідків призводить зловживання грубими маніпуляціями та використання брудних виборчих технологій, серед яких: прямий тиск на виборців з боку влади; позбавлення опозиції можливості донести свою думку до виборців та прями провокації проти неї; оприлюднення неправдивої інформації у ході виборчої кампанії; прихована реклама та антиреклама; фальсифікація соціологічних досліджень; використання адміністративного ресурсу; чорний піар; промо-тури музичних виконавців тощо.

Варто зауважити, що «Помаранчева революція» та постпомаранчевий синдром, який відбувався за період президентства В. Ющенка, закарбували у свідомості українського населення курс на європейський розвиток (євроінтеграцію) та зміну життя українців за новими європейськими стандартами. Однак можемо констатувати той факт, що «Помаранчева революція» була незавершеною. За час правління В. Ющенка довіра до України була підірвана, країна становила реальну гуманітарну небезпеку для Європейського Союзу. Після відмови В. Ющенка на саміті у Брюсселі наприкінці 2009 року, під час якого він погодився виключити питання підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС з порядку денного, постало питання про будівництво віртуальної, але фактично реальної «Берлінської стіни» з боку ЄС, щоб зберегти свій спосіб життя та відокремитися від держави, що розпадається, адже Україна, для держав, що піднімалися, почала нести реальну загрозу.

Після «Помаранчевої революції» юридично російсько-українські відносини нормалізувалися, але фактично Росія, як і раніше, утримувала жорсткий контроль над Україною та втручалася у її внутрішні справи.

РОЗДІЛ 4

«РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ» ТА ЇЇ МІСЦЕ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

4.1. Причини та нові умови здійснення «революції Гідності»

Події в Україні кінця 2013 – початку 2014 року стали важливими у світовому медіапросторі. Неоднозначність розуміння причин Майдану породили різноманітні погляди щодо нього.

Без перебільшення можна стверджувати, що Євромайдан – наймасштабніший протест за всі роки незалежності України, який ніхто не міг спрогнозувати чи передбачити. Протягом останніх років у державі панували протестні настрої, однак має спрацювати механізм, який запуститься завдяки якійсь події. Такою подією, яка сформувала Євромайдан, став розгін студентської демонстрації на підтримку євроінтеграційного курсу України у ніч на 30 листопада 2013 року.

Приставку «євро», на нашу думку, доцільніше вживати щодо подій до 30 листопада, адже після цієї дати протест уже набув форми супротиву.

Що ж таке «революція Гідності»? «Революція Гідності» – період в історії України, який тривав з 21 листопада 2013 року до 22 лютого 2014 року.

Як стверджує А. Шеховцов, Майдан – національна та європейська революція, завдяки якій громадянське суспільство хоче вибудувати дійсно незалежну українську та європейську націю. Українці розуміють, що для досягнення цієї незалежності їм необхідно провести повне переформатування політичної системи [227].

Для характеристики причин «революції Гідності», вважаємо, необхідним є аналіз чинників, які заклали фундамент для неї за останні роки, щоб цей протест став можливим.

Першою причиною «революції Гідності» вважаємо політичну кризу.

До причин протистояння в Україні варто віднести також мету діяльності В. Януковича, яка передбачала побудову пострадянської «суперпрезидентської республіки». Як слушно зауважує Ф. Рудич, для цього режиму характерною є концентрація у глави держави владних повноважень і маргіналізація політичної опозиції, у якої під час виборів майже не було можливості здобути перемогу [254, с. 242–245].

Поверненням у 2010 році до Конституції 1996 року в Україні відновили президентсько-парламентську республіку, тобто сконцентрували владу у глави держави. Хоч і в сумнівний спосіб, однак можна говорити, що це було потрібно для забезпечення керованості процесів в Україні та для проведення необхідних реформ. Адже всі пам'ятають, які виникли конфлікти після ухвалення змін до Конституції України у 2004 році, які набули чинності у 2006 році, між главою держави та прем'єрами часів президентства В. Ющенка, знизивши дієздатність української держави та призвівши до політичної кризи.

За цифровими показниками після України в Європі була лише Молдова [188, с. 78–80], тобто ми були однією з найбільш бідніших країн, тому відхід від демократії позначався ще й на поступовому погіршенні соціально-економічної ситуації.

Крім того, в Україні відбувалися процеси, що порушували стабільність життя середнього класу та зсували на межу виживання громадян, які були менш забезпеченими. До таких процесів можна віднести: корупційний і фіскальний тиск з боку органів державної влади, який ускладнював громадянам вирішувати свої проблеми; такі послуги, як соціальне медичне забезпечення, охорона порядку, надання освіти, які були в Україні формально гарантовані державою, поступово почали ставати менш доступними.

Україна 2013 року посіла 144-те місце зі 177 країн світу за рівнем сприйняття корупції в державному секторі [246]. Україну експерти відносять до держав з так званим «кумівським капіталізмом», для яких

характерними є хабарництво, наявність корупційних зв'язків між державним та приватним секторами, відсутність конкуренції та механізмів регулювання, а також передача за заниженими цінами державних активів у власність приватному сектору [266]. Корупційні схеми в державному управлінні можуть призвести до таких негативних наслідків, як: погіршення інвестиційного клімату; посилення тиску на національну валюту; розрив у доходах різних верств населення; неефективність витрачання бюджетних коштів; дестимулювання підприємницької діяльності; недоотримання коштів Державним бюджетом; розвиток тіньової економіки; підвищення цін на продукцію й послуги за рахунок корупційної складової, закладеної у їхню вартість; надмірне втручання контролюючих органів у роботу підприємств приватного сектору.

Погоджуємося з О. Валевським, який вважає, що корупція зводила нанівець усі реформаторські імпульси. Олігархічний капітал був зацікавлений провести вигідні для нього рішення, на шляху до яких жодних перешкод не існувало. Під впливом корупції відбувалася приватизація державних органів влади, їх розподіл між регіональними та сімейними кланами [20].

І. Антонович зазначає, що українська корупція сягла за короткий час правління В. Януковича максимальних показників. Не лише його резиденції, але й маєтки його близьких помічників майже затьмарили особисті хорони імператора Миколи II. Вся його найближча рідня була зайнята в бізнесі та сколотила собі колосальні статки. Вищий керівний склад української влади зайняли його спільники. Тоді й дав про себе знати великий стратегічний парадокс української влади та українського бізнесу: великі статки чиновники робили за рахунок грабування українського народу, а олігархи – за рахунок вигідного для них бізнесу з Москвою. Однак свої капітали вони розміщували на Заході та в офшорах [2, с. 27].

Крім того, дослідник приходять до висновку, що це зумовило ту суперечливість, яка повною мірою дала про себе знати в поведінці

В. Януковича. Олігархи та корумповані чиновники розуміли, що без Росії їх бізнес швидко зійде до нуля. Промислово розвинуті області Півдня та Сходу України, які фактично годували всю країну, вели вигідний для себе бізнес з відповідними установами та бізнес-структурами Російської Федерації. Вони розуміли, що приєднання до Євросоюзу в будь-якому статусі як першу вимогу викличе приватизацію, а потім і банкрутування цих видів промисловості з таких причин: з одного боку, з метою уникнення конкуренції з західними виробництвами, а з іншого – для того, щоб порушити виробничі ланцюги, які в суттєвому ступені забезпечували промислову та оборонну потреби Росії [2, с. 27]. Слід погодитися з науковцем, що українські олігархи давно вже тримають українську владу у залізному кулаці. В Україні вже жартують, що без волі олігархів навіть ворон не каркне, адже кожен крок українського президента ретельно узгоджувався та відпрацьовувався з олігархами.

Ю. Шведа відзначає, що серйозне загострення ситуації, тотальна корупція, планомірне згортання демократичних прав і свобод, неможливість розв'язання наявних проблем законними методами та демократичними процедурами – чинники, які підштовхнули людей до революційних виступів [224].

Міжнародна неурядова організація «Freedom House», яка займається дослідженням показника індексу свободи, враховуючи при цьому виборчий процес, громадянське суспільство, свободу ЗМІ, державне та місцеве управління, незалежність судової системи, верховенство права та корупцію, з результатами дослідження у 2010 році, виключила Україну з категорії вільних держав [208]. Це пов'язано з централізацією влади, придушенням свободи слова в Україні, залякуванням неурядових організацій, нехтуванням засадами верховенства права, поширенням корупції, невірним судочинством, політичними репресіями та спотворенням і фальшуванням виборів.

Дослідницька організація «The Economist Intelligence Unit» встановлює рейтинг індексу демократії, який ґрунтується на таких чинниках: виборчий процес і плюралізм, громадянські права та свободи, функціонування уряду, участь у політичному житті громадян і їхня політична культура та залежить від показників економічного розвитку країни, соціальної забезпеченості, рівня корупції, соціальної нерівності, політичної культури та політичних відносин, загального показника вільного користування Інтернетом, демографії (середнього віку). Є чотири режими індексу демократії: 1) повна демократія (8-10 балів); 2) дефектна демократія (6-7,9 бала); 3) гібридні режими (4-5,9 бала); 4) авторитарні режими – 4 бали і нижче.

У 2011 році Україна мала «гібридний режим», опустившись із 67-го на 79-те місце; у 2010-му Україну вважали країною з «проблемною демократією» [209].

Міжнародна організація «Reporters Without Borders» визначає індекс свободи преси, позиція країни в рейтингу залежить від таких показників, як свобода журналістів та ЗМІ, законодавство у сфері ЗМІ, ступінь фінансової залежності ЗМІ від урядових та неурядових організацій, заходи влади щодо створення комфортних умов для роботи преси тощо.

Наприклад, за рік правління В. Януковича (2010 р.) рівень свободи преси оцінили 131-м місцем, тоді як ще 2009 року Україна в рейтингу посідала 89-те місце [211].

Все це свідчить про те, що Україна втратила показники, які мала до 2010 року.

Варто зауважити, що в Україні ще з 2011 року спостерігалось зростання політичної напруги, оскільки індекси конфліктного потенціалу суспільства перебували на рівні 4,2 за 5-бальною шкалою. Наприклад, під час «Помаранчевої революції» цей показник становив 4,4–4,5, а масові протести починаються, коли він сягає 4,6. Тож політологи та соціологи відзначали, що Україна давно була на межі.

Я. Кобзава та Б. Ярабiк зауважують, що подiї в Україні 2013–2014 рокiв визначаються насамперед поколiнням громадян, яким набридли корупцiя та кумiвство у владi, i вони проти цього протестують [72].

Отож, 2013 року концентрацiя влади в руках В. Януковича та пiдконтрольних йому груп стали тенденцiєю полiтичного життя України.

Зокрема, характерними рисами ВРУ у 2013 році були:

- ПУ та КМУ фактично вручну здiйснювали керування бiльшiстю;
- мiграцiя депутатiв iз фракцiй, за списками яких вони були обранi;
- боротьба з опонентами (наприклад, через позбавлення депутатського мандата П. Балогу, О. Домбровського, С. Власенка).

Слiд зауважити, що Євромайдан хоч i виник спонтанно, однак не можна стверджувати, що неочiкувано, адже у країнi зростала соцiальна напруженiсть, яка рано чи пiзно мала виявитися. Крім того, сталося це неочiкувано для всiх: для влади, для опозицiї та для самих громадян.

Р. Пасiчний зазначає, що велику роль для виникнення Євромайдану вiдiграли соцiальнi мережi як засiб комунiкацiї, що вже стало характерною рисою ХХI столiття (наприклад, пiд час «арабської весни») [151, с. 83].

Прийшовши до влади на пост Президента України у 2010 році, В. Янукович швидкими темпами вибудував єдину вертикаль влади. Так, М. Мiнаков вважає, що В. Янукович зробив крок, який призупинив полiтичну комунiкацiю в Україні. Протягом чотирирiчного правлiння вiн сприяв пониженню як своєї легiтимностi, так i легiтимностi Української Республiки. В. Янукович змiнив Конституцiю України й надмiрно збiльшив президентську владу; впровадив в Україні путiнську модель «владної вертикалi» та контролював усi гiлки влади, так само, як i мiсцевi ради [128, с. 52].

Судовi процеси над опозицiйними лiдерами Ю. Тимошенко та Ю. Луценком є не чим iншим, як демонстрацiєю українському полiтичному класу спроможностi застосовувати репресiї до опозицiйних

сил, незалежно від їх статусу в країні та від того, якою буде реакція зовнішніх політиків.

Отже, В. Янукович показав свою непокору та небажання бачити в політиці Ю. Тимошенко і порушив негласне правило, за яким ще ніколи в історії незалежності Української держави ніхто з політиків не притягався до відповідальності. Хоча і сам В. Янукович ризикував, адже у разі його відсторонення з посади також міг бути притягнутим до відповідальності.

Слід наголосити, що В. Янукович тривалий період постійно декларував прихильність України до Євроінтеграційного курсу. Відзначимо, що для українців вибір євроінтеграції держави вселяв надії, що в Україні дійсно почнеться розбудова демократичних інституцій та демонтаж олігархічно-кланової моделі політичних відносин. ЄС, своєю чергою, для українців асоціюється з верховенством права, прозорими правилами функціонування політичної системи, повагою до особистості тощо.

21 листопада 2013 року Голова Кабінету Міністрів України всього за тиждень до запланованого підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом оголосив, що підписання не буде, принаймні не протягом тижня на майбутньому саміті у Вільнюсі. Після цього відбувся спонтанний народний протест по всій Україні, який розгорнувся в добре організовану національну революцію, що в кінцевому рахунку зосередилася в столиці України. Цю революцію було названо Євромайданом.

Оскільки для початку «кольорової революції» необхідною умовою є «спірна подія», зауважимо, що для «революції Гідності» таких подій було дві: ув'язнення лідерів опозиції (Ю. Тимошенко та В. Луценка) і відмова від підписання нормативно-правового акту (Угоди про асоціацію з ЄС).

Крім того, за результатами соціологічних досліджень, проведених наприкінці 2013 року, був виявлений високий рівень недовіри до головних інститутів політичної системи. Найбільше населення не довіряє Верховній

Раді України (45,1 %), Президенту України (45 %) та судам (44,9 %). Найбільші показники недовіри до міліції (70 %) [221, с. 49].

На майдан Незалежності першими вийшли студенти Києво-Могилянської академії та Київського національного університету ім. Т. Шевченка, яких підтримали студенти з різних вищих навчальних закладів. Основними їх гаслами були: «Молодь нації за Євроінтеграцію», «Україно, вставай, Європу вимагай», «Україна – це Європа». Студенти озброїлися барабанами, відрами, дерев'яними палицями, національною та європейською символікою та пообіцяли не розходитися аж до 29 листопада [198].

Так, Я. Грицак пише, що, на відміну від 2004 р., у 2013 році на Євромайдан вийшли люди мобільні, люди з соцмереж, молодь, яка на 90 % має вищу освіту, але не має майбутнього [201].

24 та 29 листопада відбулися мітинги, у яких взяли участь близько 150 тис. осіб, де висувалися такі вимоги до влади: відставка уряду М. Азарова, проведення 27 листопада сесії за шлях до євроінтеграції; звільнення Ю. Тимошенко, а також підписання Угоди про асоціацію України та Євросоюзу, при непідписанні якої – імпічмент В. Януковичу. При невиконанні першочергових вимог – розпуск ВРУ та перевибори.

Євромайдан підтримали й інші міста України: Львів, Тернопіль, Івано-Франківськ, Хмельницький, Луцьк, Рівне, Вінниця, Ужгород та інші міста України.

Крім того, у багатьох державах світу українська діаспора вийшла на вулиці, щоб підтримати Україну, зокрема у Чехії, Італії, Латвії, Литві, США, Канаді, Угорщині, Німеччині, Франції, Великій Британії, Австрії, Грузії, Польщі, Швеції, Норвегії [142].

29 листопада 2013 року В. Янукович не підписав Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. О. Кучер пише, що причиною Євромайдану була навіть не відмова В. Януковича (це лише остання крапля), а відчуття більшості українців меншовартості у своїй

країні. Мільйони громадян не могли і не хотіли змиритися з тим, що режим не чує їхніх голосів і не враховує їхню волю [95, с. 2].

Хотілося б зауважити, що начальник ГУМВС України в Києві В. Коряк у ніч проти 30 листопада 2013 року віддав наказ на силовий розгін студентів у Києві [138]. Так, близько 4 години ранку 300 бійців «Беркуту», які були озброєні спецзасобами, застосувавши силу, витіснили осіб з Майдану, внаслідок чого 35 людей звернулися до лікарень [177]. Таким чином, кривавий розгін студентів на Майдані змінив першочергову вимогу мітингувальників про підписання Асоціації з ЄС на боротьбу проти влади В. Януковича.

Вдень 30 листопада на Михайлівській площі в Києві зібрались тисячі людей, оскільки нічні події обурили громадськість. Після цього активісти подали заявку на проведення мітингів у центрі Києва. Саме ця подія є початком «революції Гідності».

4.2. Особливості реалізації революційного руху подій в Україні у 2013–2014 рр

Особливістю революційних подій кінця 2013 – початку 2014 року є те, що одразу після побиття студентів чимало священнослужителів стали на бік мітингувальників і брали активну участь у протестах.

Церква засуджувала застосування сили проти мітингувальників. Слід зазначити, що, окрім словесного засудження, монастирі та церкви столиці надавали допомогу, захист, притулок для протестувальників, духовні особи стояли живим щитом між мітингувальниками та силовими структурами, вимагаючи не застосовувати зброю проти населення та не виконувати злочинних наказів. Але окремі ієрархи все-таки стали на підтримку В. Януковича та влади.

«Революція Гідності» згуртувала увесь національний конфесійний простір у боротьбі проти застосування будь-яких проявів насильства, тотальної наруги над правами та свободами людини. Упродовж революції активна позиція релігійних організацій стала значним внеском у перемогу над владним режимом, адже саме завдяки Всеукраїнській раді церков та релігійних організацій, яка зробила все можливе для врегулювання конфлікту, відбулися переговори між представниками опозиції та В. Януковичем, внаслідок яких 21 лютого 2014 року підписали угоду про врегулювання суспільно-політичної кризи в Україні.

У ніч на 30 листопада під час першого розгону мітингувальників першими, хто допоміг потерпілим, були ченці Свято-Михайлівського монастиря [183].

Цікавою є думка президента України В. Януковича з приводу силового розгону та побиття студентів 30 листопада. Президент відзначив, що, зі слів секретаря РНБО України А. Ключова, метою розгону була стабілізація ситуації [238].

Традицією «революції Гідності» стало «народне віче», наприклад, 8 грудня на майдані Незалежності відбувся «Марш мільйону» [28].

А. Окара після не підписання Угоди про асоціацію у Вільнюсі закликав до перетворення громадянського мітингу в політичний протест проти режиму В. Януковича. Зокрема, він рекомендував, що необхідними є такі революційні дії, як: утворення Тимчасового комітету – з народних депутатів та політичних і громадських активістів; обрання на Майдані Тимчасового уряду народної довіри; проголошення на сцені Майдану «Народного імпічменту» Президенту України та оголошення його і всієї виконавчої влади поза законом тощо. На його думку, 400 і більше тисяч людей на майдані Незалежності – це вже революція, це сила, яка здатна на дії історичного масштабу [144].

Серед мотивів, що спонукали людей вийти на вулиці, трьома найбільш поширеними виявилися: жорстоке побиття демонстрантів на

Майдані у ніч на 30 листопада, репресії (70 %), відмова В. Януковича підписати Угоду про асоціацію з Євросоюзом (53,5 %) та прагнення змінити життя в Україні (50 %). Достатньо вираженими виявилися також прагнення змінити владу в Україні (39 %). Заклики опозиції були стимулом для 5% учасників і стільки ж вийшло на Майдан, прагнучи помститися владі за все, що вона коїть [103].

Серед основних вимог, що висувалися на Майдані, найбільшу підтримку (більше половини) серед опитаних учасників Майдану мали такі: звільнення заарештованих учасників Майдану, припинення репресій (82 %), відставка уряду (80%), відставка В. Януковича і проведення дострокових президентських виборів (75 %), підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом (71 %), порушення кримінальних справ на винних у побитті демонстрантів на Майдані (58 %), розпуск Верховної Ради і призначення дострокових парламентських виборів (56 %). Окрім того, значна частина учасників Майдану висловила за порушення кримінальних справ на всіх, хто був задіяний у корупції (50%), загальне підвищення рівня життя людей (47 %), звільнення Юлії Тимошенко (38 %) та зміну Конституції, повернення до конституційної реформи 2004 року, яка обмежувала владу президента (38 %) [10, с. 57–58].

Цікавою є думка В. Тригуба, який відзначив, що «Майдан підняв якусь феноменальну мистецьку хвилю, яку ніхто не може пояснити. Революція затягується. Значить будуть нові шедеври! Митці виходять на Майдан» [204].

Євромайдан, на думку А. Колодій, виник як мирна, довготривала акція масового протесту з метою дотримання курсу на євроінтеграцію України, збереження і зміцнення її незалежності та спрямування на шлях правової демократичної держави [76, с. 23]. З точки зору дослідниці, він є актом утвердження суверенітету української нації та її консолідації через взаємодію громадян на Майдані, їхню солідарність у протистоянні з

владою, їхнє наполягання на необхідності повної трансформації суспільно-політичного життя в країні. Крім того, Майдан довів, що джерелом влади в Україні є народ і керівники держави не можуть вести політику задля досягнення власних цілей у боротьбі за владу та збагачення [76, с. 23].

Рушійною силою протесту були громадяни найрізноманітніших соціальних прошарків і географії. За результатами соціологічних опитувань, проведених Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у грудні 2013 року (у цей час Майдан ще не був структурованим і не професіоналізувався), протестувальники були представлені мешканцями Києва і приїжджими у співвідношенні 50:50. Абсолютна більшість приїжджих учасників (92%) заявили, що приїхали самотужки, і тільки приїзд 6% був організований якоюсь громадською організацією або громадським рухом та 2% – однією з партій. Абсолютна більшість учасників Майдану (92%) не належала ані до якоїсь з партій, ані до громадських організацій та рухів. Членами партій було 4%, 3,5% належало до громадських організацій, 1% – до громадських рухів. Середній вік учасника Майдану – 36 років (38% – віком від 15 до 29 років, 49% – 30–54 роки, 13% – 55 років і старше. За освітнім рівнем на Майдані явно переважали люди з вищою освітою (64%), з середньою та середньою спеціальною – 22%, незакінченою вищою – 13%, неповною середньою – менше 1%. За родом занять серед учасників Майдану найбільшу групу – 40% – становили спеціалісти з вищою освітою, 12% – студенти, 9% – підприємці, 9% – пенсіонери, 8% – керівники, 7% – робітники [9]. Соціальна і політична структура протестувальників також свідчить про те, що цей конфлікт не був конфліктом влади та опозиції, а був конфліктом суспільства та політичного класу, що й пояснює низьку підтримку учасниками Майдану лідерів опозиції.

Н. Мусієнко пише, що Євроялинка чи «Йолка» стала головним символом Майдану – вкритий різноманітними плакатами величезний каркас для новорічної ялинки, встановлення якої послуговувало офіційним

приводом для розгону студентів на Майдані в кінці листопада 2013 року. Плакати на ній мінялися і доповнювалися залежно від ситуації. В епоху цифрових технологій до художників доєдналися майстри мем-плакату та інші: такої кількості плакатів, фотожаб, демотиваторів, малюнків ніхто не очікував [129, с. 54].

В. Радзівський, аналізуючи події в Україні 2013 року, вказав на історичний відтінок буття (за образом Запорізької Січі була створена Майданна Січ з різними культурними «наповнювачами» – сотнями, куренями, шароварами, вишиванками, вінками, папахами, «козацьким» настроєм і ладом, табу тощо) та героїчний характер Євромайданівців. Спроба надати барикадам Євромайдану у 2013 році естетичних форм (романтика та максималізм передавалися молодіжною субкультурою) захоплювала щирим поривом, безкорисливістю, народністю, самовідданістю та патріотизмом. Навіть діди морози придбали символіку Євромайдану (стрічки, прапори тощо), перетворюючись в євродідів та в санта клаусів [172, с. 8]. Крім того, дослідник зауважує, що мільйонами рухає щирий патріотизм, бажання жити краще, прагнення до боротьби з корупцією, з хабарництвом і здирництвом. Це протест проти перегинів «узурпаторів» і несправедливості. Багато мирних громадян, виступаючи проти Януковича та його сім'ї (як старший син Президента зі стоматолога став скоростиглим мільярдером?), справедливо та щиро хочуть більше економічних свобод і розширення культурних прав. Одночасно деякі особи дискредитують своїми словами та діями багато благородних ідей та сподівань [172, с. 8].

О. Арестович описав «стратегію теплому океану», яка стала червоною ниткою Євромайдану [4]. Ідея цієї концепції полягає в тому, що людина є краплею в теплому океані, хоч сама вона змінити нічого не може, однак її сила – у спільності.

Н. Мусієнко стверджує, що політичні акції на Майдані так чи інакше перетворювалися на перформанси. Силовиків закидали м'якими

іграшками, активісти ставали перед ними з дзеркалами замість плакатів[129, с. 56].

Відзначимо, що під час «революції Гідності» постійно проявляли креатив і творчість студенти, влаштовуючи цікаві акції. Прикладами таких акцій були:

– перформанс «Не мовчи!»: кількатисячна колона молодих людей, які заклеїли собі роти чорними стрічками під барабанний дріб пройшла містом із плакатами «Не мовчи!»;

– створення довжелезного плаката-банера на 130 метрів з малюнками та написами, на якому студенти виклали свої думки та звернення до всього українського народу та влади.

Ще однією особливістю Майдану була жива музика. Так, Н. Мусієнко зауважила, що музика лунала зі сцени, де виступали професійні артисти, вона народжувалася біля бочок, де грілися протестувальники, навіть на перших лініях барикад. Музиканти грали велику об'єднавчу та мотивуючу роль, в той же час вважали для себе честю виступити перед протестувальниками. Особливо хочеться звернути увагу на виконання на Майдані Гімну України. Його співали багато разів на добу, але особливим було його виконання в Новорічну ніч. Тоді Гімн заспівали близько 500 тисяч українців і навіть установили в такий спосіб новий світовий рекорд. Під час масового виконання Гімну України всі присутні запалили ліхтарики та підняли їх догори. Це був мегаперформанс Майдану [129, с. 55].

Слід вказати, що під час «революції Гідності» з'явилося ноу-хау – Автомайдан, який пікетував маєтки можновладців, блокував певні об'єкти, захищав активістів та об'єкти від нападів «тітушок». До Автомайдану приєдналася велика кількість автомобілістів, велосипедистів та людей без будь-яких транспортних засобів, котрих брали до себе власники автомобілів. Т. Денисюк визначає Автомайдан як мобільний підрозділ Євромайдану, акції якого збирали сотні автомобілів зі всієї України [53].

Автомайдан виник стихійно у першу добу після розгону силовиками «студентського Майдану» в ніч на 30 листопада [134, с. 13]. Найбільш масовими стали автопробіги до заміських маєтків представників влади (Межигір'я, Конча-Заспа, Пуща-Водиця), пікетування ДАІ. Зауважмо, що активісти Автомайдану піддавалися жорсткому переслідуванню з боку «тітушок» і силовиків, аж до знищення автомобілів та викрадення людей.

Р. Пасічний зауважує, що для досягнення мети антимайданівські «сили» застосовували низку тактичних прийомів і технік, таких як:

- технологія заміни важливого ще важливішим (заміщення Євромайдану на святкування Нового року та Різдва);

- залякування (наприклад, силовий розгін мітингувальників 30 листопада; висвітлення розгону у мас-медіа як необхідний, навіть вимушений захід; інформація про небезпеку для власного здоров'я перебувати на Майдані (як після смерті жителя Львівської області внаслідок відкритої форми туберкульозу);

- організація Антимайдану, щоб показати, що відмова від євроінтеграції йде знизу, з ініціативи народу України, який не дав бажаного результату;

- «мінування» – блокування стратегічно важливих будівель чи транспортних точок під приводом замінування, що створювало незручності або взагалі перекривало доступ до «замінованих» об'єктів на невизначний час (наприклад, «мінування» станції метро «Хрещатик», «Майдан Незалежності», «Театральна», «Золоті ворота», Центрального та Південного залізничних вокзалів та аеропортів у Борисполі та Жулянах). Передбачалося, що блокування транспортних шляхів утруднить добирання нових протестувальників, відлякає якусь частину та внаслідок закриття центральної частини міста створить незручності для киян, які через це спрямують своє незадоволення та агресію на мітингувальників;

– дискредитація революції (наприклад, в інформаційний простір закидували замовні статті про те, що майданівці стоять за гроші) [151, с. 84–85].

Слід відзначити, що особливістю революції була залежність між бажанням влади зупинити протести та опором населення, адже чим жорсткішою була реакція влади на протестувальників, тим більш численним та організованішим ставав спротив.

Варто зауважити, що у Росії особлива увага приділялася змалюванню майданівців як екстремістів. Зокрема, значні зусилля спрямовувалися на дискредитацію лідера «Правого сектора» Д. Яроша. Ця кампанія особливо посилилася після самоусунення В. Януковича від виконання обов'язків Президента України. Ще одним з елементів дискредитації є відкриття кримінальної справи в РФ проти Д. Яроша за «публічні заклики до терористичної та екстремістської діяльності, здійснені з використанням ЗМІ» [181].

Причинами протистояння, яке вийшло за межі мирного, стало ухвалення без дотримання належної процедури нормативно-правових актів ВРУ. 16 січня 2014 року парламент прийняв Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» [143], де відзначимо такі основні репресивні витяги:

1. Обмеження руху у колоні транспортних засобів, яке призводить до перешкод.
2. Обмеження умов проведення масових акцій.
3. Заборона обігу і використання екстремістських матеріалів.
4. Встановлення відповідальності за наклеп.
5. Відповідальність за блокування будівель та споруд.
6. Заходи щодо захисту державних службовців та працівників правоохоронних органів.

7. Відповідальність за втручання у роботу державних електронних інформаційних ресурсів.

8. Заходи щодо захисту суддів, їх родичів, членів сім'ї.

9. Громадське об'єднання як іноземний агент.

10. Інформаційні агентства в мережі Інтернет.

11. Ліцензування операторів та провайдерів, що надають послуги доступу до мережі Інтернет.

12. Право на обмеження доступу абонентів до сайтів у мережі Інтернет.

13. Укладення договорів на використання sim-карток операторів мобільного зв'язку.

Диктаторські закони, які сумнівним способом були ухвалені ВРУ 16 січня 2014 року, стали фатальним кроком В. Януковича. Такі авторитарні норми В. Путін впровадив у Росії поступово, а Президент України вирішив їх запровадити водночас під час політичної кризи. Цей крок призупинив мирний протест і започаткував насилля в Україні, якого ще не було за роки її незалежності. Демонстративне побиття студентів, яке висвітлили всі мас-медіа, викликало масову реакцію. Громадяни вийшли з вимогами дотримання тих самих прав, які озвучували ще у 1991 та 2004 роках. Серед причин виступів були: неповага до конституційних норм, зведення свобод до мінімуму порівняно з 1991 роком, зниження економічних свобод майже до нуля, а поштовхом стали скривавлені обличчя студентів.

М. Розов пише, що режим у січні 2014 року явно розраховував дістати підкріплення зі східних регіонів та/або з Росії, пустити в хід резерви для «вирішального бою», сподіваючись на швидку перемогу» [178, с. 163].

Частково ці сподівання виправдалися, але явно недостатньо для рішучої психологічної переваги, яка привела б до поступок та мирної

здачі Майдану, піти ж на відверте насилля та велику кров режим не був готовий.

19 січня 2014 року після «Віча» на Майдані на вулиці Грушевського відбулися численні зіткнення протестувальників та силовиків. Силовики застосовували гумові кулі, кийки, водомети, світло-шумові гранати, каміння, коктейлі Молотова. Протестувальники, в свою чергу, використовували рогатки, каміння, петарди.

О. Нагорний зазначає, що після 19 січня 2014 року, коли було вбито перших протестувальників, зрозуміло стало, що незалежно від форми в Україні вбивають і калічать як учасників насильницьких, так і мирних протестів. Для багатьох силові дії не мали альтернативи, бо ненасильницькі виявилися неідеальними. Тому такі методи, як захоплення приміщень, погроми, нищення майна, застосовували або пробували використати майже та всій території країни [130].

В. Кличко цього дня зустрічався з В. Януковичем, у результаті чого була досягнена домовленість про черговий «круглий стіл», який не відбувся 20 січня, як було заплановано. Однак протистояння не втихали. З 20 на 21 січня під ранок розпочалася атака спецпідрозділів на барикади протестувальників. Зранку між силовиками та протестувальниками встали священники, завдяки яким перемир'я тривало майже добу.

22 січня 2014 року назвали «Кривавим Днем Соборності». Близько восьмої години ранку «Беркут» несподівано перейшов у наступ, внаслідок якого з'явилися перші жертви Сергій Нігоян, Михайло Жизневський та Юрій Вербицький [27].

Відзначимо, що мітинги на підтримку «революції Гідності» проходили у всіх областях, крім Донецької та АР Крим.

22–27 січня були захоплені 10 облдержадміністрацій – переважно всі західноукраїнські. Черкаську ОДА міліція відбила у протестувальників. Окремо зазначимо, що двері Закарпатської ОДА влада відчинила для протестувальників без штурму.

Головними закликами на майданах були гасла: «Зека геть!», «Молодь нації за Євроінтеграцію!» тощо. Також звучали лозунги національного характеру, зокрема: «Україна – понад усе!», «Слава Україні! – Героям Слава!», «Слава нації – Смерть ворогам!». Зазначимо, що Україну підтримував весь світ за винятком Росії.

22 січня зустріч опозиції з В. Януковичем виявилася безрезультатною, опозиція дала Президенту України добу на роздуми, після чого пригрозила вести Майдан на штурм.

25 січня після переговорів В. Януковича та опозиції, влада заявила про таке:

- лідери опозиції мають забезпечити повний відхід людей з вулиці Грушевського та припинення будь-яких протиправних дій;
- ВРУ – ухвалити закон про амністію – за умови повного звільнення всіх захоплених будівель в Україні;
- погодити політичне рішення щодо повернення Конституції України 2004 року;
- змінити закони, які були ухвалені 16 січня 2014 року [60].

Але зауважмо, що озвучені опозицією результати переговорів на Майдані протестувальники зустріли сміхом та вигуками «Зека геть!» та «Банду геть!» [131]. Пропозиції від влади опозиціонери не прийняли, протестувальники ствердилися в рішенні про розширення Майдану та продовження боротьби.

З 27 січня по 17 лютого тривало перемир'я. За цей час влада вирішила збільшити чисельність спецпідрозділів «Беркут» та «Грифон» в 6 разів – до 30 тисяч чоловік.

28 січня 2014 року Прем'єр-міністр України М. Азаров та його уряд пішов у відставку, щоб створити додаткові можливості для суспільно-політичного компромісу, мирного врегулювання конфлікту та збереження єдності та цілісності України [125].

29 січня 2014 року позачергово зібрана ВРУ ухвалила Закон України «Про амністію», згідно з яким, амністія пошириться лише на мирних мітингувальників при умові звільнення ними захоплених адміністративних будівель [240].

16 лютого 2014 року згідно із Законом «Про усунення негативних наслідків та недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань» протестувальники звільнили адміністративні будівлі, блокуючи їх ззовні та частково розібрали барикади на вулиці Грушевського. Генпрокурор пообіцяв, що закрий 108 справ та протягом місяця звільнять 268 осіб [170].

18–20 лютого в центрі Києва протистояння знову поновилося (на вулиці Грушевського, Європейській площі, майдані Незалежності та Маріїнському парку), сталися найкривавіші події за всю історію незалежності України. Все почалося з того, що мітингувальники прийшли до ВРУ, де мала відбутися сесія стосовно розгляду змін до Конституції України. Протестувальники пройшли мирною ходою без традиційної для Майдану зброї (каміння, коктейлів Молотова, палиць, кийків, тощо). Спецпідрозділи, у свою чергу, використали проти протестувальників водомети, газ, вогнепальну зброю. Всі ці дії призвели до нового силового протистояння між повстанцями та силовиками. Уже вдень було відомо, що під час протистоянь було вбито трьох осіб, семеро при смерті та поранено близько ста чоловік [205]. Крім цього, ввечері був відключений опозиційний «5 канал» по всій Україні [239], а о 20-й годині спецпідрозділи почали штурмувати Майдан з боку Європейської площі на вулиці Інститутській з використанням бронетехніки [190].

Внаслідок сутичок протестувальників із силовиками в Києві загинуло понад 100 людей, поранено близько 1500 та близько 100 зникло безвісти.

Було зупинено метро, виставлені пости навколо Києва, почалася широка пропагандистська кампанія з підтримки «антитерористичної

операції». С. Лещенко повідомив, що чиновників одного з держбанків попередили в КМУ, щоб ті не виходили в середу на роботу, оскільки на ранок середи готувалися до «жорсткої зачистки» Євромайдану.

Підписана угода між Президентом України В. Януковичем та політичною опозицією 21 лютого 2014 року декларувала повернення до системи стримувань і противаг, що притаманна парламентсько-президентській формі державного правління [79], та передбачала проведення виборів Президента України у 2014 році.

22 лютого 2014 року В. Янукович самоусунувся з посади Президента та покинув територію України, внаслідок чого виникла конституційна криза, розв'язання якої лягло на ВРУ. Цей найвищий легітимний орган ухвалив низку рішень та актів для подолання кризи, серед яких:

- відновлення Конституції України в редакції 2004 року, рішення від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 Конституційного Суду України вийшло за межі своїх повноважень при його ухваленні, внаслідок чого було надмірно сконцентровано владу у руках Президента України. Цим рішенням КСУ визнав ЗУ «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222–IV неконституційним. Але в результативній частині рішення не має жодної вказівки на повноваження положень Конституції України від 28 червня 1996 року, тобто вона є невизначеною, що суперечить принципу верховенства права. Окрім того, відповідно до ст. 147-153 Конституції України в редакції 2004 року, КСУ не мав права перевіряти на конституційність окремі частини чи положення КУ чи вносити зміни до неї;

- 22 лютого 2014 року, відповідно до вимог Конституції України, було призначено Голову Верховної Ради України;

- ВРУ визнала, що В. Янукович як Президент України самоусунувся від виконання своїх обов'язків, та поклала обов'язки Президента на Голову ВРУ. Так, 22 лютого 2014 року ВРУ прийняла Постанову «Про самоусунення Президента України від виконання

конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України», а наступного дня – Постанову «Про покладення на Голову ВРУ виконання обов'язків Президента України, згідно із статтею 112 Конституції України». Тому покладення на Голову ВРУ О. Турчинова обов'язків Президента України є конституційним та легітимним. Підтвердженням цього стало оголошення про вибори Президента України, призначені на 25 травня 2014 року.

Відзначимо, що безперервність влади в Україні, завдяки рішенням, які вчасно ухвалила ВРУ є надзвичайно важливою. Саме завдяки ВРУ було зупинено кровопролиття на Майдані. КМУ продовжував свою роботу та склав свої повноваження 27 лютого 2014 року, тобто в Україні не було збройного захоплення влади.

Таким чином, можна переконливо казати, що безпідставними були заяви посадовців з Росії про те, що В. Янукович є легітимним Президентом України, що владу в Україні захопили збройним шляхом (наприклад фашисти, нацисти, бандерівці тощо), що в Україні взагалі немає легітимної влади.

Тобто, в результаті продуктивної роботи вищого законодавчого органу в ті дні було зупинено кровопролиття, держава не залишилася без керівних органів та почалося перезавантаження влади, якого вимагали маси на Майдані.

Вважаємо, що Президент України В. Янукович втратив владу з таких причин:

1) під час протистоянь на Майдані з нього велася постійна трансляція наживо, яку забезпечували ТВ та інтернет-канали. Крім того, підтримувалася постійна суспільна комунікація завдяки Інтернету та мобільному зв'язку. Отож, політичний режим програв інформаційну війну;

2) в Україні виникло двовладдя, що, в свою чергу, є ознакою революційної ситуації, оскільки 11 областей вийшли з-під контролю, внаслідок ухвалення «законів про диктатуру» 16 січня 2011 року;

3) 19–20 лютого 2014 року після третьої невдалої спроби розгону мітингувальників похитнулася вся владна вертикаль, а саме: член Партії регіонів В. Макеєнко (новопризначений голова КМДА) заявив про підтримку протестувальників, далі – завдяки тому, що фракція Партії регіонів у ВРУ почала руйнуватися, це дало змогу сформувати нову більшість у парламенті, яка ухвалила рішення про зупинення АТО та повернення у місця постійної дислокації спецпідрозділів МВС;

4) спецпідрозділи «Беркут» і внутрішні війська були менш дієздатними, ніж люди, які оборонялися на Майдані;

5) підтримка президента Російської Федерації В. Путіна та органи, що забезпечували безпеку режиму, зазнали поразки, оскільки сила духу людей, які стояли на Майдані та їх наполегливість була вищою.

4.3. Місце та роль інформаційної війни під час «революції Гідності» та в постреволюційних подіях

У тій чи іншій мірі інформаційні війни як явище існували з давніх часів. Ще за Київської Русі на теренах України літописцями було зафіксовані впливи з використанням інформаційної зброї, як-от: приховування інформації, подача її частково, у певному ракурсі, перебільшення наслідків тощо. Загальновідомим є факт поїздки княгині Ольги до Константинополя, проте ні візантійські, ні руські джерела не висвітлюють причину та мету подолання такого довгого шляху. Войовничий князь Святослав заздалегідь повідомляв противника про свій похід, проте залишалися таємницею напрям та сили, котрі планувалося задіяти. Це давало можливість навести паніку у стані військ та швидко розгромити противника [52, с. 18].

Одним з перших, хто написав про феномен інформаційних воєн, був М. Маклюєн у 1960-х роках. Уже тоді було відомо, що «холодна війна»

ведеться за допомогою інформаційних технологій, оскільки всі часи війни велися з допомогою передових розробок. Дослідник зауважив, що якщо «гарячі» війни минулого використовували зброю, знищуючи ворогів одного за іншим, то інформаційна зброя за допомогою телебачення та кіно, навпаки, занурює все населення у певний світ уяви: «земна куля тепер – не більше, ніж село» [105, с. 7].

Інформаційна війна є тотальним явищем, де неможливим є визначення його початку та кінця. Зокрема, на думку С. Расторгуєва, інформаційна війна – це наявність боротьби між державами за допомогою інформаційної зброї, тобто це відкриті та приховані цілеспрямовані інформаційні впливи систем (держав) одна на одну з метою здобуття переваги в матеріальній сфері, де інформаційні впливи – це впливи з допомогою таких засобів, використання яких дозволяє досягати задуманих цілей [175, с. 455–456].

Українські дослідники Д. Богуш та О. Юдін зазначають, що проведення інформаційної війни можна говорити лише в тому разі, коли здійснюється комплексний вплив на інформаційну сферу противника, який передбачає створення умов для ведення бойових дій або виступає як самостійний чинник, який змушує конфронтуючу державу відмовитися від намічених політичних, економічних чи інших цілей [13, с. 85]. При цьому особливостями інформаційної війни в будь-якому випадку є ризик і невизначеність її результатів.

Р. Чирва стверджує, що головне завдання інформаційних воєн полягає в маніпулюванні масами, дезорієнтації та дезінформації громадян, залякуванні супротивника своєю могутністю [220, с. 9].

П. Шпиґа та Р. Рудник [228, с. 328–330] повідомляють, що нині є 4 підходи до визначення цього поняття:

- перший підхід трактує їх як сукупність політико-правових, соціально-економічних, психологічних дій, що передбачають захоплення інформаційного простору, витіснення ворога з інформаційної сфери,

знищення його комунікацій, позбавлення засобів передачі повідомлень, а також інші подібні цілі;

- за другим підходом, інформаційна війна – це найгостріша форма протистояння в інформаційному просторі, де першочергового значення набувають такі якості взаємодії, як безкомпромісність, висока інтенсивність суперечки та короткотривалість гострого суперництва;

- за третім підходом, інформаційна війна інтерпретується як форма забезпечення та ведення військово-силових дій за допомогою найсучасніших електронних засобів (цифрових випромінювачів, супутникових передавачів та інших аналогічних засобів, які застосовуються для виконання військових завдань);

- четвертий підхід ототожнює інформаційні війни з кібернетичними війнами (протистояння між технічними системами).

Дослідники зауважують, що історія інформаційних воєн охоплює війни, які завершувалися зазвичай або революцією, або переворотом:

– холодна війна між країнами соцтабору на чолі з СРСР і західним блоком, очолюваним США;

– «оксамитові революції» в країнах Східної Європи наприкінці 80-х років;

– «революція троянд» у Грузії (2003 р.);

– «Помаранчева революція» в Україні (2004 р.);

– російсько-грузинська війна (2008 р.);

– український Євромайдан (2013 р.) і російська окупація Криму (2014 р.) [228].

Якщо розглядати нові інформаційні технології як зброю, то приходимо до висновку, що вони здатні обернутися для людства катастрофою, адже як інструмент політики інформаційна війна означає панування одного суспільства шляхом обдурення народу іншої країни.

Ми погоджуємося з думкою О. Цуканова, який стверджує, що в останні роки Україна стала об'єктом інформаційних атак як з боку Заходу, так і Росії. Серед найбільш яскравих прикладів таких війн, зокрема з боку Росії, слід відзначити нав'язування ідей федералізації, надання російській мові статусу другої державної. В різні часи змінювався перелік провідних тем, як-от проблеми Чорноморського флоту, проблематика паливно-енергетичного комплексу, проблеми Криму і кримських татар, а також діяльність екстремістських політичних організацій на зразок УНА-УНСО [217].

В інформаційному просторі України йде безперервна боротьба за управління ресурсами, контроль та вплив на території нашої країни.

Вперше Україну перемогли в цій війні, коли поширювали та спотворювали інформацію про те, що наша держава не здатна утримувати й обслуговувати ядерну зброю, внаслідок чого Україна добровільно позбавилася ядерного статусу, втративши свій вплив на міжнародній арені.

Далі був «касетний скандал», газові війни України з Росією, звинувачення у продажі зброї у російсько-грузинській війні. Є. Магда вважає, що інформаційна війна проти України спрямована не лише на розхитування ситуації всередині держави, а й на створення негативного іміджу України в світі. Стартував цей процес ще 2005 року під час першої газової війни. Тоді Україну успішно представили як нечесного чи щонайменше сумнівного транзитера газу, незважаючи на те, що протягом десятиліть держава ніколи не допускала зриву поставок природного газу до Європи через свою територію. Показово, що одночасно з цими звинуваченнями Росія наголошувала на необхідності будівництва газопроводів, альтернативних українській системі (Північноєвропейський газопровід у Балтійському морі, друга нитка «Блакитного потоку» в Чорному морі та розширення газотранспортної системи в Білорусі, що

тепер належить Газпрому). До того ж звинувачення у крадіжках газу не підкріплювалися конкретними фактами [101, с. 140].

Слід відзначити, що впродовж останніх років дії російських медіатехнологів на теренах Криму, Півдня і Сходу України, у столиці та інших регіонах держави, часто не розглядали, як загрозу національній безпеці, а попит частини населення України на російські теле- та радіопрограми не викликав побоювань української влади у тому, що їх перегляд (прослуховування) з часом призведе до деструктивного і дестабілізуючого впливу на свідомість громадян, а через їхню свідомість – до зміни ставлення до самої України.

При цьому варто вказати на особливість, що за роки незалежності Україна ніколи не спрацювала на випередження, не обрала активну позицію, а завжди лише оборонялася від інформаційних атак.

За словами Р. Чирви, політичний бомонд Росії добре засвоїв уроки Геббельса: той, хто контролює інформаційне поле, має владу [220, с. 8]. Крім того, автор переконана, що інформаційна навала почалася задовго до Євромайдану, адже Кремль вважав, що доля України – це винятково Митний Союз та інтеграція до Росії. Дехто навіть відверто натякав, що губернія у складі Росії – це перспектива для України, а інакше буде беззаконня, розруха, кінець незалежності та крах держави [220, с. 8].

І справді помітно, що Росія не шкодує фінансів на інформаційну війну, подає інформацію, що держава розвалюється, що Україною керують радикали, фашисти, бандерівці, нацисти, хунта, які чинять масовий безлад, вандалізм, найстрашніше – вбивають людей на вулицях, спалюють будинки комуністів, «регіоналів» та російськомовних громадян.

Зокрема, канал «Россия 24» подавав відомості про те, як понад 140 тис. біженців покидали Україну та шукали притулку в Росії, показуючи при цьому картинки з українсько-польського кордону [126]. І хоча перший свій план Москва провалила і Євромайдан переміг, однак це

лише розлютило агресора – інформаційна війна набрала шалених обертів, яку Україна поки що програє.

І. Костюк має рацію, що сьогодні російсько-українська інформаційна війна ведеться відкрито [82, с. 58]. Крім того, дослідниця вказує на те, що в Україні краща ситуація з погляду плюралізму в медіа і доступу громадян до інформації. У Росії практично не існує широко відомих опозиційних каналів інформації (окрім телеканалу «Дождь», існував також інтернет-портал «Lenta.ru», але зі зміною головного редактора – Галини Тимченко – цей ЗМІ втратив рівень довіри серед населення).

Поділяємо думку О. Саприкіна, який підкреслює, що інформаційна експансія є технологією набагато місткішою, ніж «інформаційна війна» або «інформаційна атака». Ці терміни можна вважати складовими інформаційної експансії. Інформаційна експансія – система, що склалася в засобах інформації розвинених держав, і методи, використані для пропагандистського забезпечення певних геополітичних цілей [185, с. 40].

Український учений В. Карпенко впевнений, що Росія проводить щодо України інформаційну експансію [66]. Науковець говорить, зокрема, про те, що українське телебачення і радіо та російське часто одну й ту саму подію висвітлюють по-різному. Він зауважує, що не потрібно дивуватися та обурюватися, адже чужоземний інформатор використовує наш національний простір в інтересах своєї держави [66].

Проте інший дослідник Р. Халілов ще 2010 року стверджував, що негативними матеріалами про Крим ЗМІ закладають міну уповільненої дії в успішність курортного сезону на півострові [213, с. 12–13]... На сьогодні ця міна спрацювала в іншому напрямку для України, а саме: Росія анексувала Крим.

Цікавою є думка, що Україна не може оговтатись, що вчорашній брат перетворився на агресора. Відтак тривалий час журналісти майже соромилися називати речі своїми іменами. Регулярні російські війська в українській редакції звучали, як «активісти самооборони», «люди у

військовій формі», «невідомі військові», «представники козацьких організацій», «війська спецназу», «військові з автоматами», «зелені чоловічки» тощо. Навіть коли російська армія вдерлася на територію Криму, українське суспільство інформували, як одну за одною здають позиції військові Збройних сил України. Журналісти дещо захопилися пошуком «смажених» фактів: захоплення, перестрілка, поранення, полон [220, с. 9].

Однією з форм використання інформації є технології створення іміджів. Так, звісно, переважають негативні риси іміджу України, а саме: наявність бюрократії, корумпованість, корупційні скандали, відсталий сервіс, конфлікти в газовій сфері тощо; до позитивних слід віднести: орієнтацію України на демократичні зміни, ментальні та поведінкові характеристики суспільства. Останні в цьому списку – Євромайдан та війна з Росією.

Провокація є важливим елементом під час ведення інформаційної війни. Так, російські дослідники стверджують, що провокація – це спеціальна інформаційна операція, яка примушує суперника використовувати програшну для себе стратегію. Спровокувати суперника – це досягти того, щоб він внаслідок цілеспрямованих інформаційних впливів скористався не вигідною для себе стратегією [18, с. 199].

П. Шевчук відзначає, що основними напрямками та способами маніпулятивних психоінформаційних технологій РФ відносно України були (та й залишаються надалі):

- поступове зниження міжнародного іміджу України з метою послаблення її геополітичного значення;
- відповідне дозування та спотворення інформації з метою дестабілізації ситуації в державі та впровадження власної політики «керованого хаосу»;
- формування стереотипу меншовартості та вторинності українців, а також відповідне руйнування почуття нації та народу;

- домінування російської мови, культури та традицій для утвердження самоідентифікації при одночасному витісненні української мови та культури [225].

Кандидат військових наук Ю. Радковець після аналізу розвитку ситуації навколо України стверджує, що є всі підстави стверджувати, що сьогодні наша держава зіткнулася саме з «гібридною» формою ведення воєнних дій. Це підтверджується особливостями розвитку воєнного конфлікту, відмінною ознакою якого є відсутність прямих бойових зіткнень регулярних військ та існування змови держави-агресора з недержавними формуваннями, котрі діють на території України: загонами бойовиків, «козацтва», місцевого криміналітету, групами місцевого населення сепаратистського спрямування (колабораціоністами), зв'язок з якими формально цілковито заперечується. Використовуються нові, а точніше брудні, методи та способи ведення цієї війни: підкуп, шантаж, залякування, викрадення людей, захоплення державних об'єктів, органів місцевої влади та об'єктів критичної інфраструктури, організація та проведення терористичних актів. Усе це супроводжується резонансними акціями насильства до непокірних та проявами мародерства. Соціально-політична та безпекова ситуація в Україні загалом та в її окремих регіонах штучно «розхитується» такого роду виконавцями до небезпечного рівня повного безвладдя. Водночас Росія, як держава-агресор, перекладає всю відповідальність за «брудну роботу» на недержавні формування (у тому числі збройні) [173, с. 37–38].

Подання інформації у вітчизняних ЗМІ значно програє російській стороні. Так, при висвітленні подій, пов'язаних з АТО на сході країни, не варто було на початках операції повідомляти дані про кількість та дислокацію українських військових підрозділів, перелік та якість озброєння, номерні знаки, що нанесені на військову техніку, кількість убитих і поранених, виведення з ладу озброєння (наявність такої інформації дає змогу аналітикам терористів зіставити та обґрунтувати

наведені цифри). Необхідно досить делікатно підходити до показів на телеекрані похоронів загиблих. Неперевірена чи сенсаційна інформація аж ніяк не слугує піднесенню бойового духу в сучасних умовах ведення антитерористичної операції на Сході України та може провокувати нові інформаційні загрози. Недопустимо, щоб випуски новин виглядали ніби повідомлення з фронту, в них повинна бути більше присутньою влада, яка може не лише щось коментувати, а й вдаватися до конкретних дій. Суспільству важливо почути не лише про наші поточні негаразди, але й довідатися про шляхи і напрями реформування державного будівництва, формування України як нової політичної нації, прояви солідарності на сході та заході держави. Тобто, достатніх меседжів від влади про те, що робиться або що планується робити [225].

На нашу думку, наша держава повинна не лише оборонятися в інформаційній війні, а й вести наступальні дії щодо агресора.

Вважаємо, що для захисту інформаційного простору та національної безпеки України необхідним є:

- зміна інформаційної політики (як зовнішньої так і внутрішньої) з доповненням законодавчої та нормативно-правової бази, яка відповідала б нормам міжнародного права;
- захист національної інформаційної сфери;
- просування української інформації на територію агресора з використанням сучасних технологій;
- проведення люстрації серед власників українських медіаресурсів;
- зменшення впливу олігархів на ЗМІ;
- формування та захист сприятливого образу України за допомогою сучасних технологій;
- створення та підтримка національного бренду, розвиток конкурентоспроможності на міжнародній арені;

- здійснення політики щодо збереження єдиної української політичної нації, на зближення політичних поглядів населення Сходу та Заходу України;
- обмеження російської інформації, яка впливає на населення Півдня та Сходу України;
- контроль іноземних ЗМІ, які акредитовані та функціонують на території України;
- сприяння розвитку вітчизняних інтернет-ресурсів, які просувають іномовлення;
- збільшення якості та кількості українського продукту (цікаві телепрограми, друкована продукція тощо);
- діяльність в інформаційному та віртуальному просторі у національних інтересах нашої держави, поширення позитивної інформації про Україну;
- участь у світових інформаційних процесах;
- організація та проведення розвідувальної діяльності, пов'язаної з проникненням в органи влади інших країн з метою просування наших національних інтересів;
- контроль донесення правдивої інформації до споживача;
- заклики «вироблено в Росії», «не купуй російське» тощо доцільніше було б замінити на «купуй українське», адже воно рідне, якісне та перевірене;
- блокування інтернет-ресурсів, які є загрозовими для інформаційної безпеки держави;
- стимулювання наукових досліджень щодо державної інформаційної політики та безпеки;
- вдосконалення рівня підготовки фахівців у галузі інформаційної безпеки.

Беззаперечно, що аксіомою у XXI столітті стала відома всім істина: «Той, хто володіє інформацією, – володіє світом». Отже, щодо України

ведеться неймовірно потужна інформаційна експансія, але українська влада ніколи не вдається до контрнаступальних дій, а обмежується лише обороною. Вироблення стратегії і тактики ведення боротьби в інформаційному полі, а також створення структури, яка буде збирати та аналізувати необхідну інформацію для боротьби на «випередження супротивника», – першочергове завдання, яке стоїть перед Україною для захисту її національної безпеки.

4.4. Характеристика політичних змін після «революції Гідності»

З. Масний приходять до висновку, що «перемога Майдану – це квиток на війну з несправедливістю, корупцією, здиством задля очищення суспільства і держави. Справа не в тому, щоб постійно стояти на площах – треба бути внутрішньо готовим виходити на них в разі потреби. Майдан повинен у кожного з нас трансформуватися в «...дух, що тіло рве до бою, рве за поступ, щастя й волю!..» [120, с. 1].

Цікавою є думка Я. Калакури, який вважає, що еволюція, яку українське суспільство переживає після відновлення державної незалежності 1991 року і яка підживлюється революційними спалахами на зразок «Помаранчевої революції» та «революції Гідності», дає підстави для досить серйозних висновків і пропозицій [65, с. 236]. Погоджуємося з науковцем, що рухатися далі за інерцією, розвиватися шляхом політики виживання, здійснювати модернізацію на основі наздоганяючої моделі – малоперспективна схема, яка націлена на маргінальність [65, с. 236].

Заслуговує на увагу думка С. Висоцького, який до досягнень «революції Гідності» відносить:

1. Відбулося потужне національне зрушення. Український народ вкотре продемонстрував свою нескореність і волю. Які б події не спіткали

країну далі, ясно одне – у стійло українців уже не загнати. Це вже зрозуміло всім, окрім Путіна та московських держиморд, але ті й помираючи будуть марити «великою Росією».

2. Європейський Союз, при всій специфіці його зовнішньої політики, фізично не може залишити Україну поза увагою. Навіть незважаючи на те, що підписання Євроугоди не відбулося, керівництво європейських держав прагне підписання асоціації, і це відбудеться у відносно короткій перспективі. Відомо, що «шлюби укладаються на небесах...». І політичні – не виняток.

3. Майдан став платформою, на якій за короткий час сформувалася нова когорта молодих лідерів, що невдовзі будуть задавати тон українській політиці. Характерно, що у критичний момент саме національні сили продемонстрували свою міць. Тут немає нічого дивного. А от несподіванкою стало те, що міцними виявилися структури, які вже списували у річище позапарламентської дійсності, називаючи «радикалами» та «пережитками». Найбільш дієздатними та готовими до дій, блискавично застосовуючи власні сили у формуванні революції, стали МНК, УНА-УНСО та інші. Навіть у «Батьківщині» тон задають праві політики – Олег Медуніця, Андрій Парубій.

4. Революція скинула маски з української влади. Янукович нарешті «відкрився», припинивши свою неоднозначну діяльність, намагаючись працювати на два полюси. Схиляючи голову перед Москвою і водночас розправляючись з протестувальниками, він позбавив себе будь-яких шансів легітимними методами бути переобраним на другий термін президентства.

5. Витіснення «совка» відродило історичну українську форму державотворення – козацьке народовладдя. Відбувається фактично становлення нового козацтва з усіма українськими атрибутами та колоритом. Очевидно, місія козацтва як у минулому, так і на сьогодні – не прислугувати тиранам, а руйнувати імперії та тюрми.

Виявляється, російська цариця Катерина II не зруйнувала Запорізьку Січ остаточно, адже в XXI столітті спостерігаємо її відновлення. За двадцять років суверенітету України виникла нова Київська Січ, заснована на традиціях старої, Запорізької. Різниця хіба що в назві. Новітня Січ – Майдан. Усе інше – ідентичне. Народне віче – козацька форма народовладдя. Загони Самооборони – козацьке військо добровольців. Щоправда, явище «Майдан» досі на стадії свого утвердження. Це – не «задвірки Європи», як пишуть російські ЗМІ, а велика Україна зі своїми унікальними традиціями. Та і для лібералізованої бабусі Європи – це так само дещо цілковито нове [26, с. 3].

Як зазначає С. Конончук, вибори 25 травня покликані були забезпечити повноту системи влади й утвердити легітимність рішень української держави, до ухвалення, яких відповідно до Конституції України, має залучатися президент держави [78, с. 15].

25 травня 2014 року в Україні відбулися президентські вибори, на яких з результатом 54,7 % голосів переміг П. Порошенко – бізнесмен-мільярдер. Показник найближчого конкурента – Ю. Тимошенко – набагато скромніший – 12,8 % [14, с. 15]. На доленосних для України позачергових виборах Президента України, що відбулися 25 травня 2014 року, реальна явка склала 60 %.

Як пише Л. Пономаренко, порівняно низька, на перший погляд, активність на останніх виборах пояснюється анексією Криму та напруженою щодо безпеки ситуацією у двох східних регіонах держави, де проживає близько 20 % виборців України. Зокрема, голосування не відбулося в 10 з 12 виборчих округів у Луганській області та в 14 з 22 округів Донецької області [162, с. 84]. Президентські вибори відбулися в один тур саме тому, що лідери партій Майдану відмовилися від балотування.

Вибори Президента України 2014 року засвідчили, що народ України більшістю підтвердив курс на євроінтеграцію.

У грудні 2014 року голова МЗС РФ С. Лавров назвав Петра Порошенка – «найкращим шансом України».

Вибори до парламенту 26 жовтня 2014 року започаткували радикальне оновлення покоління політиків. На зміну депутатам, які були у ВРУ з часів незалежності України, прийшли представники молодого покоління, частина з яких ніколи не була в депутатському корпусі.

Основу ВРУ VIII скликання утворили: «Блок Петра Порошенка», «Народний фронт», «Опозиційний блок», «Об'єднання «Самопоміч», «Радикальна партія», «Батьківщина». Всеукраїнському об'єднанню «Свобода» не вистачило 0,29 %, щоб подолати виборчий бар'єр, тому від цієї партії є лише 7 представників, які здобули перемогу у мажоритарних округах [149].

Найбільшою несподіванкою виборів до ВРУ 2014 року став результат «Об'єднання «Самопоміч» – єдиної партії, яка ще за роки незалежності України не мала своїх представників у законодавчому органі.

«Блок Петра Порошенка» програв пропорційну складову виборів «Народному фронту» (21,82 % проти 22,14 %). На нашу думку, ця перемога зумовлена такими факторами:

- вчасні та влучні слова про те, що народ має обирати не ВРУ, а Прем'єр-міністра України;

- А. Яценюк, на відміну від П. Порошенка, висловлювався проти В. Путіна та Росії.

«Опозиційний блок» утворили представники колишньої влади В. Януковича.

Слід зауважити, що «Радикальна партія» О. Ляшка мала зайняти місце «Об'єднання «Самопоміч», однак завдяки телебаченню рейтинги цієї політсили перед виборами сильно впали. Н. Шуфрич, С. Шустер підтвердили інформацію про те, що при владі В. Януковича О. Ляшко ходив на ефіри до С. Шустера за квотою Партії регіонів. Також до списку

«Радикальної партії» потрапила О. Кошелєва, яка має компрометуючі факти у біографії.

Дуже низький та несподіваний результат здобула «Батьківщина», котрій не допомогло навіть те, що першим номером у її списку була Н. Савченко, яку викрала та незаконно утримує влада РФ.

Приходимо до висновку, що вибори 2014 року до парламенту беззаперечно є величезним кроком у історії парламентаризму, оскільки:

- дійсно відбулося перезавантаження, вперше в історії незалежної України Комуністична партія не потрапила до парламенту;
- Партія регіонів втратила гегемонію, яка належала їй з 2006 року;
- Україна здобула шанс вийти з-під впливу Росії та обрати Європу з європейським рівнем життя та розвитку.

21 листопада п'ять із шести партій, обраних до парламенту, підписали коаліційну угоду, в якій були викладені плани щодо реформ. До основних реформ, здійснених 2014 року після «революції Гідності», слід віднести: Закон про люстрацію, пакет антикорупційних законів, оновлення законодавства про прокуратуру, новий закон про державні закупівлі.

Отже, внаслідок виборів Президента України та ВРУ відбулося перезавантаження влади, яку посилив закон про люстрацію. Зауважимо, що у ВРУ коаліція, яка створилася після виборів 26 жовтня 2015 року, є проєвропейською тому, що партії на виборах конкурували програмами, а не чорним піаром та популістськими заявами. Через рік після «революції Гідності» українська влада змогла показати єдність і порозуміння, тобто нинішнє покоління української влади виглядає розумнішим за своїх попередників.

Однак є й негативні фактори, оскільки постреволюційна Україна опинилася у стані війни з Росією. Крім цього, існує ризик призначення нових виборів до парламенту, оскільки мажоритарними мають можливість підривати стабільність у законодавчому органі, а депутати попереднього скликання не ухвалили нове виборче законодавство. Тому невідомим

залишається питання, як довго конституційна більшість у парламенті буде монолітною при ухваленні важливих рішень для нашої країни.

Негативним наслідком «революції Гідності» є безпрецедентна подія не лише для двосторонніх відносин України та Росії, а й для всього післявоєнного світу – анексія Криму Російською Федерацією. Вважаємо, що необхідно більш ґрунтовно проаналізувати її причини та наслідки даної події.

Серед причин, через які відбулося вторгнення, можна виокремити такі: політичні, економічні, військово-стратегічні, геополітичні та особисті причини Президента Російської Федерації.

До військово-стратегічних причин слід віднести:

- найважливіший стратегічний об'єкт Російської Федерації для переведення військових сил у Середземномор'я – військово-морська база у Севастополі – єдине місце у Чорному морі, яке не належить НАТО, і втративши цей об'єкт, Росія втратила б статус глобальної військової сили у світі;

- наявність військово-морської бази РФ у Севастополі – стримування євроатлантичної інтеграції України, а наявність третьої сторони на території України суперечить критеріям членства в НАТО, тобто Україна фактично через окуповану територію не зможе приєднатися до Північноатлантичного альянсу;

- Росія може використовувати Крим як територію для розміщення стратегічної авіації та ракетних установок, особливо біля кордонів Румунії та Болгарії.

До економічних причин можна віднести:

- Російська Федерація перестала платити Україні орендну плату за розташування Чорноморського флоту, яка становила приблизно 100 мільйонів доларів на рік;

- Україна втратила знижку 30 % за газ, яку мала внаслідок підписання Харківської угоди за пролонгацію терміну перебування Чорноморського флоту у Севастополі;

- недостатня кількість великих глибоководних портів Росії;

- від експлуатації шельфу Чорного моря та від корисних копалин (наприклад, нафти, газу, мінералів, у горах і в морі), які є в Криму, Росія отримає величезні прибутки;

- Росія має більш широкий вихід у Чорне та Азовське море до нафтогазоносних шельфів;

- бюджет РФ насамперед залежить від ціни на нафту, яка сильно знизилася внаслідок того, що було знято ембарго з Ірану;

- Російська Федерація має можливість прокласти газопровід «Південний потік» по наземній території Криму, а не по дну моря, зекономивши при цьому 5-6 млрд доларів. Крім того, при цьому є ще одна вигода: Туреччина за попередніми домовленостями з Росією, коли йшла мова про те, що газопровід буде проходити по її території, мала отримувати знижки від Росії, а тепер ціна на газ може бути комерційною;

- РФ має можливість контролю Керч-Єнікальським каналом, внаслідок чого зможе отримувати прибутки приблизно 100 млн. доларів у рік. Україна ж при цьому, позбувшись контролю над протокою, втратить частину транспортного зв'язку зі світом, не маючи можливості для експорту руди, металу, вугілля, зерна тощо;

- компанії США, згідно з проектами, мали почати видобуток сланцевого газу у 2015 році на території України, проте внаслідок нестабільної ситуації на сході держави можуть заморозити або відмовитися від цих проектів. Якщо цього буде досягнуто, то Росія за поставки газу в Україну отримає економічний вигравш у 12 млрд дол. за рік.

До геополітичних причин відносимо: намагання Росії знизити закріплення США в європейському регіоні, оскільки це суперечить

інтересам РФ, яка намагається змінити баланс сил на свій бік, де фактично Україна є воротами з Європи до Азії та навпаки. Крім того, Росія шукає шляхи до союзу з Німеччиною або Китаєм, а Німеччина, в свою чергу, більше тяжіє до США. Однак необхідно зазначити, що багато людей, завдяки зв'язкам з РФ, забезпечені роботою, і Німеччина це розуміє. Крім того, вона залежить від поставок газу та сировини з Росії.

Серед політичних причин заслуговують на увагу:

- намагання РФ залишити непохитним державний устрій. Внаслідок дестабілізації ситуації на території України та недопущення радикальних політичних змін, Росія виключає загрозу, яка могла б у майбутньому змінити російську владу;

- якщо Україна за підтримки ЄС та США не зможе в майбутньому повернути Крим до своїх територій, то Росія автоматично збільшить свій вплив на країни у світі;

- події на сході України затьмарюють внутрішні проблеми, які існують у Російській Федерації (наприклад, підвищення тарифів на комунальні послуги, корупція, відтік капіталів, тероризм на Кавказі тощо) та підвищують довіру до нинішньої влади Росії.

Намагання В. Путіна увійти до всесвітньої історії як людини, яка повернула Крим до складу російських земель, – особиста причина Президента РФ.

Відзначимо, що, крім добре опрацьованого плану дій, Росія ще й слушно вибрала час для його реалізації, зокрема:

- ослаблення центральної влади України та часткове «безвладдя» на тлі зміни влади;

- зростання суперечностей (а радше – актуалізація вже наявних) між Центром і регіонами;

- незадовільний психологічний і матеріально-технічний стан українських безпекових структур;

- антагонізм між різними силовими структурами;

- особливо активна інформаційно-пропагандистська робота Росії саме в Криму протягом усіх років незалежності України [47].

На нашу думку, анексія Криму може призвести до таких наслідків, як:

- зниження довіри до міжнародних домовленостей, особливо у галузі безпеки;

- загроза функціонуванню Ради Безпеки ООН, основним завдання якої є підтримка міжнародного миру та безпеки, та небезпечний приклад багатьом країнам, що гарантія безпеки країни визначається наявністю та володінням ядерною зброєю;

- загроза для світового співтовариства, особливо НАТО, оскільки практично всі причорноморські країни є членами Альянсу;

- конфронтація РФ та НАТО, що може призвести до відомої всім «холодної війни» та економічних криз у різних країнах світу;

- США може втратити лідерські позиції як країни «миротворця», адже її заяви та погрози не будуть сприйматися всерйоз;

- військову агресію можуть здійснити країни, відчувши вседозволеність та маючи територіальні претензії до сусідів;

- загроза для країн, які зважаться на розбудову демократичного суспільства.

Проаналізувавши ситуацію в Україні, приходимо до висновку, що є всі підстави стверджувати, що наша держава зіткнулася з «гібридною» формою ведення воєнних дій. Підтвердженням цього є відсутність прямих бойових зіткнень регулярних військ, змова Росії як країни-агресора з недержавними формуваннями, які діють на сході України (наприклад, групами місцевого населення сепаратистського спрямування, загонами бойовиків, так званого «козацтва», місцевого криміналітету, зв'язок з якими Росія заперечує. Крім того, в Україні застосовується російська диверсійна діяльність.

П. Шевчук стверджує, що «гібридна» війна Росії проти України є якісно новим підходом ведення воєнних кампаній, ключовим моментом

яких є психологічна та інформаційна обробка місцевого населення, застосування жорсткої сили, іміджевої сили іміджевої дипломатії на підготованому геопросторі держави, що дає змогу на сучасному етапі не лише проводити активну приховану інтервенцію на Сході України, обмежуючись заздалегідь добре підготовленими та нечисленними диверсійними групами (однак озброєними сучасною бронетехнікою та іншими ефективними засобами наступу і оборони), але й анексувати на свою користь окремі території, зокрема Крим [225].

Для Росії Україна є ідеальним полем бою для розгортання «гібридних» бойових дій. До передумов «гібридної» війни український дослідник відносить:

- наявність у Росії значного політичного прошарку, зацікавленого у реалізації власних імперських амбіцій;
- прагнення РФ повернути світ від багатопольярного стану до біпольярного;
- відсутність системних економічних реформ та політичних змін в Україні, які перетворили її на об'єкт здійснення агресивних дій з боку Росії;
- усвідомлення керівництвом Росії загрози, що матиме для неї успішна Україна;
- залежність значної частини ЄС від поставок російських енергоносіїв;
- очевидне бажання Кремля через підкорення України зламати волю до опору не лише країн СНД, але й республік Балтії та Польщі [101, с. 139].

Так, Є. Магда стверджує, що Росія використовує широкий спектр методів «гібридної війни», серед яких:

- «криве дзеркало» – перекручування та пересмикування фактів та дискурсів;

- «легітимний вигнанець» – можливість використання особи колишнього Президента В. Януковича для тиску та потенційно для піддання сумнівам легітимності нинішньої влади;
- «спекуляції на історії» – вочевидь, не новий інструмент, сутність якого полягає у педалюванні дискусійних моментів українсько-російської історії;
- «заперечення очевидного» має на меті зберігати обличчя, створювати видимість відсутності агресії;
- «килимове бомбардування дезінформацією» призводить до зростання панічних настроїв, зневіри, появи численних ліній розколу в українському суспільстві, що врешті має призвести до дестабілізації ситуації всередині країни;
- «перетягування Заходу» – намагання створити проросійську коаліцію помножуються на активне лобювання інтересів Росії теперішніми та колишніми європейськими політиками. До цього варто також додати активну інформаційну компанію, яка спрямована на формування позитивного образу Росії в Європі;
- «показна миротворчість» так само має на меті створити ілюзію Москви як мирно налаштованої та непричетної до конфлікту сторони. З іншого боку, має запевнити в наявності інтересів Росії на території України та права їх відстоювати;
- «гримаси демократії» використовуються для нагнітання внутрішньополітичного напруження в Україні. Марш «Барсу» та ВВ-шників на Київ – яскравий приклад використання такого методу;
- «економічні лещата» мали б підштовхнути Україну до економічного краху. Виснажена та об'єктивно залежна від російських ринків економіка й нині перебуває на межі, втім спостерігаються і позитивні тенденції;
- «фактор газу для Європи» – випробувана стратегія звинувачення України у минулих реальних та майбутніх потенційних проблемах із зимовими поставками газу [101, с. 140].

Майдан, який став «революцією Гідності», показав, що в Україні обурення корумпованим режимом В. Януковича поєдналося з рішучістю створювати нові, чесні інститути, будувати нову, демократичну державу, що пов'язується з ідеалом європейських цінностей. Однак формування чесних інститутів потребує значних зусиль, мистецтва і часу. Україна, як і будь-яка держава після революції, перебуває в суперечливому інституціональному стані: потрібно одночасно і забезпечувати керованість країною, тобто дотримуватися наступності ланцюжків управління, і оновлювати кадри за новими принципами, все почати з чистоти, як цього хотів Майдан, здійснювати люстрацію. Багатьом групам активістів, які були рушійною силою «революції Гідності», здається, що саме вони репрезентують це бачення майбутнього України, а старі партії скомпрометували себе співпрацею з корупційними інститутами колишньої влади [34, с. 14].

Політолог В. Кедик зазначає, що «революція Гідності» стала точкою біфуркації для України. Символічною у цьому плані виявилася загибель патріотів – «Небесної сотні». Пожертва цих життів не минула даремно. Ми зрозуміли, в якій країні ми хочемо жити. В. Янукович разом з помічниками були не здатні побудувати авторитарну модель путінського зразка [236]. На його думку, ця модель мала б ще гірші наслідки на фоні прогресуючого економічного занепаду та російського ярма.

На думку інформаційного аналітика та спеціального кореспондента телеканалу «Вікна» І. Ткача, «революція Гідності» ще навіть не почалася [236]. Він вважає, що події 2013–2015 рр. історики будуть описувати як передумови «революції Гідності». Ця революція ще попереду. Коли повернуться наші герої з фронтів, коли врешті постане питання про минулі криваві битви, про спонсорів війни, мародерів війни, адвокатів війни, ідеологів війни, лицемірів і перешиванців війни – коли основним питанням постане гідність, коли нація знатиме, що гідність вище за життя, а свобода не має ціни [236].

А. Корнієнко стверджує, що в сучасній історії України немає видатніших героїв, ніж Воїни «Небесної сотні». Хтось із них свідомо був готовий віддати життя за вільну Україну, хтось зробив це неочікувано як для себе, так і для своїх близьких – але вони це зробили. Вони віддали життя за свою державу, за її волю, за незалежність. Не кожен це може зробити, а ці змогли. Для нього «Небесна сотня» – це початок відліку становлення України як дійсно незалежної держави. Незалежність просто так не дається нікому – вона здобувається, винятково у важкій, кривавій і, як правило, несправедливій боротьбі [236].

На нашу думку, важливим є те, щоб «революція Гідності» завершилася створенням правильних інститутів, а не вибухами емоцій одних груп проти інших, що намагається втілити у життя російська влада.

Вважаємо за доцільне порівняти «Помаранчеву революцію» та «революцію Гідності». Відзначимо, що вони різнилися між собою в кількох аспектах, зокрема це:

- відсутність президентських виборів під час виникнення революційної ситуації наприкінці 2013 року;

- чіткість вимог і мета. У 2004 році мета була чіткою: не допустити фальсифікацію виборів на користь В. Януковича та відстояти перемогу на виборах В. Ющенка; 2013 року протестувальники виступали «за Європу», однак не була сформульована чітка мета, крім того, опозиція висувала масу вимог, де Угода про Асоціацію з ЄС була далеко не першою у списку;

- символіка. У 2004 році символом революції став помаранчевий колір; 2013 року фактично не було єдиної символіки: у столиці домінували різні партійні прапори, тоді як в окремих містах України – прапори України та ЄС, що, на нашу думку, є логічним та було б правильним, оскільки різні партійні прапори не можуть об'єднати всіх прихильників європейського вибору;

- єдність. У 2004 році громадські рухи «Пора», «Студентська хвиля», «Знаю!» тощо спільно координували свої дії з депутатами,

опозиційними партіями та штабом В. Ющенко. Шлях до перемоги відкрила взаємоповага громадських діячів з політиками, обговорення спірних питань та виконання ухвалених щодо них рішень; у 2013 році діяли два мітинги у столиці: перший – на майдані Незалежності, який був організований громадськими активістами, другий – на Європейській площі, який керувався парламентською опозицією;

– роздаткові матеріали. У 2004 році масово роздавалася помаранчева символіка (наприклад, листівки, газети, прапорці, стрічки тощо). Під час «революції Гідності» була гостра нестача навіть елементарних стрічок з символікою України та ЄС.

– залучення людей. Під час «Помаранчевої революції» залученню людей на акції приділялася значна увага, розгорнули широку роботу у навчальних закладах, установах, вулицях, транспорті. Організовувалися безкоштовні для всіх охочих рейси з різних куточків України до столиці для притоку протестувальників, яких забезпечували житлом (велася робота з киянами, які селили людей у своїх квартирах, офісах, кімнатах гуртожитків тощо). Під час «революції Гідності» головним способом залучення людей можна вважати заклики за допомогою гучномовців та Інтернету «йти на Майдан» та «залишатися тут», але вони не супроводжувалися організаційною роботою. Велика маса людей хотіла їхати до столиці, однак не всі мали змогу реалізувати це бажання, оскільки не мали коштів на дорогу, перебування у столиці та житло;

– роль Інтернету. У 2004 році Інтернет був рупором і платформою для інформування прихильників і противників протесту, однак не засобом згуртування величезної спільноти. Під час «революції Гідності» кіберпростір став не лише засобом миттєвого інформування, а й інструментом узгодження, координації дій між протестувальниками. Крім того, Інтернет став основою самоорганізації громадян, а соцмережі – найоперативнішим джерелом інформації про події на Майдані;

– робота з владою та правоохоронцями. Під час «Помаранчевої революції» приділялася увага залученню на свій бік правоохоронців. Міліціонерів постійно агітували, щоб забезпечити їхній нейтралітет. Крім того, з боку окремих службовців, депутатів, правоохоронців були заяви про відмову виконувати злочинні накази. З боку мітингувальників лунали гасла «Міліція з народом». Під час «революції Гідності» робота з міліцією майже не велася, демонстранти нерідко провокували сутички без особливої на те потреби, чим налаштовували правоохоронні органи проти себе.

Висновки до розділу 4

Відмова В. Януковича 29 листопада 2013 року у Вільнюсі підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом та спроба розігнати мирні демонстрації владою за допомогою збройної сили у ніч на 30 листопада 2013 року, побиття студентів спричинили «революцію Гідності» (Європейську революцію). Тобто виник великий розрив між очікуваннями громадян та політичним курсом України.

«Революція Гідності» – найбільш тривала революція за всі роки незалежності України – понад 90 днів.

Крім того, були й інші чинники, які заклали фундамент для того, щоб народ знову вийшов на Майдан: намагання В. Януковичем побудувати пострадянську «суперпрезидентську республіку»; судові процеси над опозиційними лідерами Ю. Тимошенко та Ю. Луценком; Україна стала однією з найбідніших країн Європи; тотальна корупція; великі та незрозумілі податки; непрозорість ведення бізнесу; централізація влади; придушення свободи слова в Україні; невільне судочинство та нехтування засадами верховенства права; значні порушення під час виборчого процесу; недостатній рівень соціального, медичного та освітнього

забезпечення; невдача реалізації широкої програми реформ і модернізації «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава».

Характерною особливістю Майдану була присутність священиків різних конфесій, яких об'єднувало бажання справедливості. У подіях Майдану Церква стала на бік українського суспільства. Монастирі та храми Києва надали притулок, допомогу та захист учасникам протестів. Під час силових дій священнослужителі стали живим щитом між сторонами протистояння. Саме завдяки їх зусиллям відбулися переговори між Президентом України та представниками опозиції, які привели до підписання 21 лютого 2014 року угоди про врегулювання суспільно-політичної кризи в Україні. Отже, церква під час «революції Гідності» проявила себе як потужний та цілісний інститут громадянського суспільства, який здатний захищати інтереси громадян проти свавілля влади.

Особливістю «революції Гідності» було те, що вона не змогла задовольнити поставлені цілі мирним шляхом. Влада під час революції застосовувала різні методи насильства, якими намагалася зупинити та змінити хід подій революції, але «кольорові революції» не завжди здійснюються мирним шляхом, отже, цей факт не дає підстави стверджувати, що «революція Гідності» не була «кольоровою революцією». Ескалація зіткнень, що розпочалася з другої половини січня та завершилася розстрілом демонстрантів у кінці лютого. Протести за цей час переросли у силові протистояння із застосуванням запалювальних сумішей, світло-шумових гранат, армованих елементами ураження, побудови і постійних штурмів барикад, захоплення адміністративних приміщень із поступовим залученням у конфлікт вогнепальної зброї. Трагічною кульмінацією «революції Гідності» стали події 18–20 лютого 2014 року в Києві, коли жертвами протистояння стали більше сотні українських громадян.

ВИСНОВКИ

1. Кожна концепція, яка розглядає поняття революції, виникає з різного бачення причин і цілей революції. Першою найбільш відомою теорією революції вважається та, яку обґрунтував К. Маркс. Поняття «революції», за К. Марксом, ґрунтується на його інтерпретації теорії людства, обґрунтовує класову боротьбу, яка породжується суперечностями, джерело яких криється в економічних змінах.

Новітній етап дослідження «революції» почався у 20–30-х роках ХХ століття. Першою в цьому періоді є природна теорія революції (П. Сорокін, Л. Едвардс, Д. Петті, К. Брінтон), яка розробила базову інтерпретацію феномену, розглянувши революції як переломні точки в історії (на прикладі англійської, французької, російської, американської). Наступною є філософсько-історична інтерпретація (Х. Арендт та Дж. Ханна), яка розглядає революцію як шлях до свободи, невід’ємною компонентою якої є насилля. У 50–60-х роках сформувалися два основні теоретичні напрями: теорія системного консенсусу (Н. Смелзер, Ч. Джонсон) та агрегативно-психологічний підхід (Дж. Дейвіс, Т. Гарр). Дослідники теорії системного консенсусу мали різні погляди на категорію «політична революція». Н. Смелзер розглядав революцію в контексті системної теорії суспільства, тоді як Ч. Джонсон основну увагу приділяв причинам виникнення революційної ситуації. Агрегативно-психологічний підхід концентрується на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій, залишаючи поза увагою сферу поведінкових рефлексів. У 70–80-х роках з’явилася теорія модернізації С. Хантінгтона, який намагався об’єднати соціологічне та психологічне пояснення революції, вважаючи, що революції виникають в тих суспільствах, в яких політичний розвиток і модернізація відстають від процесу соціальних та економічних змін. Теорія ресурсної мобілізації Ч. Тіллі базувалася на мобілізаційній та політичній моделі (визначала політику як міжгрупову взаємодію). Наступною є структурна теорія революції Е. Трімбергера та

Т. Скокпол, яка характеризувала різні чинники, що впливають на стабільність держав. На сучасному етапі дослідження проблеми революції не втратили актуальності. Зокрема, це праці Ш. Ейзенштадта, який описував революцію через структурний функціоналізм. Дж. Голстоун (демографічно-структурна теорія) спробував систематизувати теоретичні підходи в революції на основі виникнення революційних змін, піддав критиці попередні дослідження революції, вважав, що за три покоління революційні теорії віджили свій вік, відтак, був певен, має з'явитися нове, четверте покоління теорії революції. Дослідник відстоював позицію, характерну для цілої низки вітчизняних та зарубіжних дослідників, згідно з якою посткомуністична трансформація трактується як революція.

Якщо підсумувати, то всі концепції причин появи революцій історично виокремлювалися за чотирма аспектами: 1) особистісний фактор (поява лідера); 2) економіка; 3) стан масової психології; 4) блок «соціальних причин».

Досліджуючи типологізацію революцій насамперед слід зауважити, що саме з її допомогою видається можливим класифікувати революції, які відбулися, охарактеризувати їх спільні та відмінні риси для системного аналізу вищенаведеного явища. Аналізуючи революції та типологізуючи їх, дослідники характеризували передусім особливості окремих історичних типів революцій, відстежуючи їхні риси та зводячи їх в одну типологію. Згодом типології певною мірою еволюціонували, набули більш змістовного, багатовимірного та багатоаспектного аналізу, що дозволяло застосовувати різні критерії до класифікації революцій (наприклад, почали класифікувати їх за сферою здійснення, за історичною значущістю, за класовою природою, за провідними силами та головними учасниками, за ступенем розгортання свого потенціалу, за наслідками, за темпами тощо). У класифікаціях сучасників революції заведено ділити на буржуазні, буржуазно-демократичні, «оксамитові» та «кольорові». Але ця класифікація також не є повною, оскільки не охоплює всіх революцій, які мали місце в історії. Отже,

досліджуючи типологізацію революцій, можемо прийти до висновку, що багато хто здійснював спробу класифікувати революції, але через особливості кожної з них прийти до однієї загальноприйнятої класифікації так і не вдалося.

2. Явище революції в сучасному світі виникло спонтанно і випадково, але перетворилося на один з основних елементів у посткомуністичному світі. У нетрадиційний спосіб вони кинули виклик авторитарним режимам (напівдемократичним). Більше підстав для демократичного оптимізму буде тоді, коли після «кольорових революцій» насправді втіляться в життя зміни і реформи, а не лише відбудеться ротація еліт.

«Кольорова революція» починається лише за наявності якоїсь «спірної події», наприклад: фальсифікація виборів; ув'язнення лідера опозиції; підписання (або відмова від підписання) нормативно-правового акта. До особливостей «кольорових революцій» варто віднести: можливість відбутися лише в тих суспільствах, які ще не розділені на класи; революція відбувається під антикорупційними та радикально-демократичними лозунгами; формою революції є масові мітинги і демонстрації; головна політична сила революції не партія, а широка коаліція неурядових організацій, своєю чергою, вони організовуються не контрелітою, а частиною старої, яка вже перебувала при владі; також простежується зміна геополітичного вектора на користь тієї країни, яка підтримувала проведення «кольорової революції».

Але, в свою чергу, очікування від «кольорових революцій» можуть бути доволі непередбачуваними: зміна еліти не завжди означає впровадження курсу на політичний та економічний розвиток; нездатність нової влади подолати корупцію у владних вертикалях; конфлікти, які виникають на міжнародній арені в ході послаблення держави в процесі революційних перетворень; відродження, або так званий рецидив нової революції.

Під час порівняння класичних революцій та революцій Нового часу («кольорові революції») наголошено, що сутність революції в її

традиційному сенсі полягає в особливості революційної ідеї та новій ідеологічній доктрині, натомість «кольорова революція» є безідейним процесом. До інших особливостей, які відрізняють «кольорові революції» від класичних, віднесено: відсутність принципово важливих умов для революції; зміна соціального устрою та форм власності не є найважливішою метою; спрямованість на додержання законності та чинних конституцій; «ненасильницьке» захоплення влади; експресивний і блискавичний характер «кольорових революцій»; створення з використанням технологій «мережевого маркетингу», «безлідерських рухів» і «рекламного менеджменту» гігантських «партій-големів».

3. «Помаранчева революція» мала дуже глибокі й об'єктивні причини для здійснення, головною мотивацією для її початку стала фальсифікація виборів. «Помаранчева революція» – закономірне соціальне явище та результат низки факторів, які існували в Україні до 2004 року, як-от: економічна напруга, намагання приватизації державної влади певними фінансово-промисловими групами; бюрократизм, особисте збагачення державних чиновників та їхні невинновдані соціальні пільги; утвердження пріоритетів держави над інтересами людини; повна відсутність соціального оптимізму, внаслідок неефективного соціального забезпечення; заангажованість ЗМІ; несформованість середнього класу як основи стабільного розвитку; всеохопна корупція; низький рівень доходів та життя населення; зростання безробіття; олігархічний режим, який намагався монополізувати середній та великий бізнес; деградація системи освіти і науки; ігнорування інтересів корінної української нації та інтересів національних меншин на території України; грубі порушення принципів справедливості та законності; свавілля влади і злочинність попереднього режиму; фальсифікація результатів президентських виборів у другому турі; низький рівень довіри громадян до панівного режиму Л. Кучми та довіра «помаранчевій» опозиції.

4. «Помаранчева революція» за характером є політичною, оскільки закінчилася відстороненням від влади політичного угруповання колишнього Президента України Л. Кучми, а також приходом до влади В. Ющенка, який привів нову політичну команду, члени котрої обіцяли притягти до відповідальності осіб, що були причетні до фальсифікацій, зловживань та корупції, а також покращити рівень життя людей у країні.

«Помаранчева революція» повністю відповідає рисам «кольорових революцій», серед яких назвемо такі: ключовим моментом для її здійснення стали вибори, які були сфальсифікованими; мали місце масові демонстрації та мітинги, які відбувалися не лише в столиці, але й в інших містах України і були направлені не на підтримку конкретного кандидата, а на захист права вибору; «Помаранчева революція» організувалася не контрелітою, а старою елітою, яка в попередні періоди займала владні позиції в державі; молодіжні організації «Пора», «Студентська хвиля», «Чиста Україна» та інші сформували так звані «польові загони революції», які започаткували студентську акцію громадської непокори «Свободу не спинити»; ненасильницький характер; лозунги під час революції мали антикорупційний та демократичний характер; головною політичною силою під час революції була не партія, а широка коаліція; в ході «Помаранчевої революції» були застосовані інформаційні технології, які мали безпосередній вплив на хід подій революції, а також на її висвітлення у медіапросторі; політичні наслідки «Помаранчевої революції» привели до зміни геополітичної орієнтації на країни, які безпосередньо легітимізували та підтримували революцію в Україні.

Загострення боротьби за владу між кандидатами тягне за собою застосування різних виборчих технологій. Ці виборчі технології застосовувалися як на виборчий процес, так і на цілеспрямоване моделювання ситуації в державі напередодні виборів. Виборча кампанія 2004 року – яскравий приклад того, до яких наслідків призводить зловживання грубими маніпуляціями та використання брудних виборчих

технологій, серед яких: прямий тиск на виборців з боку влади; позбавлення опозиції можливості донести свою думку до виборців та прямі провокації проти неї; оприлюднення неправдивої інформації у ході виборчої кампанії; прихована реклама та антиреклама; фальсифікація соціологічних досліджень; використання адміністративного ресурсу; чорний піар; промо-тури музичних виконавців тощо.

Саме під час президентських виборів 2004 року набула поширення технологія розколу України, оскільки основною метою в цьому питанні було забезпечення електорату для кандидатів, які позиціонували себе як прозахідного (В. Ющенко) та просхідного (В. Янукович). Саме використання таких виборчих технологій мали вплив на дальший розвиток української держави.

5. «Помаранчева революція» не була класичною революцією, її варто віднести до революції постмодерну, яка мала принциповий зв'язок з класичними революціями, зокрема з буржуазною, що вимагала свободи і рівності, проголошувала права людини, рівність перед законом та загальне виборче право. «Помаранчева революція» – подія вирішального значення для всього пострадянського простору, яка ставила перед собою цілі й ідеї, які мали бути втілені в життя новою владою. Вона привела до таких змін в Україні: на початку президентства В. Ющенка відбулися зміни у співпраці державних інститутів та інститутів громадянського суспільства; набули чинності зміни, які були внесені до Конституції України (так звана конституційна реформа), що послаблювали роль президента та посилювали важелі виконавчої гілки влади; покращилося становище ЗМІ в Україні; Україна почала рухатися в напрямку проведення реформ. Незмінними залишилися: корупція як системний дестабілізатор влади, яку не викоринили або принаймні не обмежили; не провели реформи правоохоронних органів та судової системи; не завершили розслідування фальсифікації результатів виборів; не розкрили справу щодо вбивства Г. Гонгадзе; рішення, які приймалися у владних колах, залишалися непрозорими і непублічними.

«Помаранчева революція» змінила геополітичну рівновагу в Євразії, яка до подій 2004 року забезпечувалася домінуванням Росії. Відносини з Російською Федерацією загострилися внаслідок зміни політичного керівництва в країні. Вважаємо, що Росія сприйняла зміну влади в Україні як загрозу для реалізації її планів, адже вона є головним постачальником енергоресурсів до пострадянських та європейських країн.

6. Причини політичної кризи в Україні 2013 року почали нагромаджуватися задовго до її початку. До чинників, які заклали фундамент наймасштабнішого та найтривалішого протесту, що відбувся в Україні за роки незалежності, віднесено: авторитаризм правління В. Януковича, який прагнув побудувати сильну президентську республіку за зразком Російської Федерації, повернувши Конституцію 1996 року, що передбачало збільшення повноважень Президента України та зменшення повноважень Верховної Ради; великий вплив олігархічних кланів (оточення президента) на українську владу; централізація влади; розвиток тіньової економіки; корупція, яка поширювалася в органах влади різних ієрархій; великі податки; непрозорість ведення бізнесу; Україна стала однією з найбідніших країн у Європі; низький рівень соціального, медичного та освітнього забезпечення; придушення свободи слова; нехтування засад верховенства права; порушення під час виборів виборчого законодавства; невдала реалізація реформ під назвою «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», судові процеси над колишніми лідерами «Помаранчевої революції», чого не було в демократичних і розвинених державах.

Зазначених вище причин, породжених владою В. Януковича, було більш ніж достатньо для нарощення революційної ситуації, оскільки Україна зробила «крок назад» у політичній, економічній, соціальній та інших сферах життя, повертаючись до проблем 90-х років.

Поштовхом до протесту стала відмова підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, а також намагання влади розігнати

мирні демонстрації силою у ніч на 30 листопада 2013 року. Тобто виник великий розрив між політичним курсом держави та очікуваннями громадян.

«Революція Гідності» майже повністю відрізнялася від «Помаранчевої революції» та містила такі характерні риси: поштовхом до революція стала не фальсифікація результатів виборів, а відмова від підписання Угоди про асоціацію з ЄС; формою революції були масові мітинги та демонстрації, які привели до силового захоплення будівель влади; підтримка та присутність священиків різних конфесій, яких об'єднало бажання справедливості; характерна особливість Майдану – «Народне віче» як традиція «революція Гідності»; жива музика на Майдані; головний символ Майдану – Євроялинка («Йолка»), вкритий різноманітними плакатами каркас для новорічної ялинки, встановлення якої було офіційними приводом для розгону студентів у листопаді 2013 року; Майданна Січ з різними історичними, культурними наповненнями (сотні, курені, вишиванки, шаровари, «козацький» лад тощо); проведення цікавих акцій (наприклад, перформанси «Не мовчи!», 130-метровий плакат-банер зі зверненнями до влади та народу тощо); застосування насильства з боку влади у ході революції; ноу-хау – створення Автомайдану; застосування владою низки тактичних прийомів і технік задля перемоги над Майданом, як-от: залякування, технологія заміни важливого ще важливішим, організація Антимайдану, «мінування», дискредитація революції, змалювання майданців як екстремістів; ескалація зіткнень, протистояння з використанням запалювальних сумішей, світло-шумових гранат, армованих елементами ураження, побудована і постійні штурми барикад, захоплення адміністративних приміщень, залучення вогнепальної зброї, жертвами чого стали більше сотні українських громадян.

7. Розглядаючи нові «інформаційні технології» та їх застосування на прикладі України, відзначено, що як інструмент політики «інформаційна війна» означає панування одного суспільства над іншим. На сучасному етапі в Україні триває безперервна інформаційна війна, яка впливає не лише на внутрішнє становище України, але й на її зовнішній імідж. У цій

інформаційній війні застосовується різний вплив на населення України через ЗМІ. Росія зайняла жорстку позицію щодо створення іміджу України не лише на українському, а й на всесвітньому просторі. Одним з основних впливів Росії в інформаційній війні проти України є побудова іміджу слабкої держави, в якій наявна корумпованість, бюрократія, конфлікти в газовій сфері тощо. Застосування інформаційної війни в нестабільний період для України мало наслідком анексію Криму та розв'язання війни на Сході.

8. Аналізуючи динаміку перетворень революційних подій наприкінці 2013 – на початку 2014 року, зауважено, що основною була перемога Майдану, яка стала квитком української нації в краще майбутнє. В. Янукович та більшість його соратників після провалу своєї політики з ганьбою залишили територію України. До основних позитивних змін після подій на Майдані віднесено: зародження справжньої української ідеї; під час Майдану сформувалася велика кількість нових облич, які продемонстрували небайдужість та відважність у такий критичний для держави момент; революція дала поштовх для відновлення історичних подій, які мали місце на Майдані, своєю чергою, відновлення народовладдя («народне віче»); основним сигналом закінчення революції стали вибори Президента України, у яких Петро Порошенко переміг у першому турі; наступним кроком до перезавантаження стали вибори до законодавчої гілки влади, які дали змогу населенню побачити нові обличчя у ВР України. Поряд з позитивними чинниками перетворень в Україні відбулися й негативні, які вплинули на весь український народ. Україна опинилася у стані війни з Росією, простежується спроба від'єднати частину території України (Луганську і Донецьку області). Ще одним негативним наслідком Майдану стала анексія Криму Російською Федерацією. Основними причинами цих подій було прагнення України до незалежності у виборі геополітичного орієнтиру. Також не можна не згадати про загибель людей, які доклали всіх зусиль для української незалежності та самостійності, – «Небесної сотні». Дослідивши події «революції Гідності» та її наслідки, можна впевнено твердити, що це

була революція нового типу, яка прагнула змінити політичну еліту, прийти до нових стандартів демократичного життя та побудувати країну європейського зразка.

9. Порівнюючи кризи в Україні 2004 та 2013 років за різними факторами, відзначено, що вони взагалі не мають спільних рис. Так, приводом до кризи 2004 року стали фальсифіковані вибори, у 2013–2014 рр. – рішення уряду призупинити процес підготовки до підписання Угоди про Асоціацію з ЄС; мобілізація людей у 2004 р. була організована опозицією, молодіжними громадськими організаціями та була політизована, тоді як у 2013–2014 рр. – спонтанна, неполітична, лише згодом стала політизованою; реакція влади у 2004 році ненасильницька, у 2013–2014 роках – насильницька; учасниками подій 2004-го був переважно середній клас, у 2013–2014 рр. – спочатку студенти, а потім різні верстви населення; провладна еліта 2004 року була розколота, а 2013–2014 рр. – цілісна; опозиційна еліта у 2004 р. – цілісна, у 2013–2014 рр. – немає; харизматичний конкурент у 2004 році був, у 2013–2014 рр. – немає; тривалість у 2004 році – 17 днів (з 22.11.2004 до 08.12.2004), у 2013–2014 роках – 90 діб (від 22.11.13 до 22.02.2014); вирішення кризи у 2004 році інституціоналізоване шляхом міжнародного посередництва та політичного компромісу, у 2013–2014 рр. – криза розв'язана переформатуванням парламенту і відстороненням керівництва країни від влади; посткризова ситуація у 2004 році – зміна влади, але збереження режиму, у 2013–2014 рр. – зміна влади з перспективою зміни режиму.

Крім того, «Помаранчева революція» та «революція Гідності» мали між собою відмінності за такими критеріями, як: чіткість вимог та мета (у 2004 році – не допустити фальсифікації та відстояти перемогу В. Ющенка; у 2013 р. – не було чіткої мети); символіка (у 2004 р. – помаранчевий колір, у 2013 р. – відсутня єдина символіка); роздаткові матеріали (у 2004 році масово роздавали помаранчеву символіку, у 2013 р. була гостра нестача роздаткових матеріалів); залучення людей (у 2004 р. розгорнули широку роботу із

залучення й організації притоку протестувальників і забезпечення їх усім необхідним; у 2013 р. головний спосіб залучення – заклики за допомогою гучномовців та Інтернету); Інтернет (у 2004 ор. виступав як джерело інформації для прихильників і противників протесту, у 2013 р. – засобом миттєвого інформування, інструментом узгодження, координації дій між протестувальниками, основою самоорганізації громадян та найоперативнішим джерелом інформації про події на Майдані); робота з владою і правоохоронцями (у 2004 році залучали правоохоронців на бік протестувальників, лунали заяви про відмову виконувати злочинні накази, у 2013 році робота з міліцією майже не проводилася, були постійні сутички між демонстрантами та правоохоронними органами).

Отже, обидві революції, які відбулися в Україні – 2004 та 2013 років – варто вважати революціями, а за характерними рисами їх можна віднести до «кольорових революцій», хоч і з певними відмінностями. Відзначено, що «Помаранчева революція» була незавершеною, оскільки вимоги, поставлені перед лідерами революції, так і не здійснилися повною мірою, що мало наслідком початок нової кризи. Після «революції Гідності» відбулося перезавантаження влади, було відновлено курс на євроінтеграцію, визначено реформи, які мають бути здійснені, але говорити про їх втілення в життя, наслідки для країни, а тому і про завершеність революції ще зарано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамович С. Помаранчева революція : розкол суспільства чи пошук національної ідеї / Сергій Адамович // Наукові записки. Серія «Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні : підсумки електорального циклу 2004 – 2007 рр.». – 2008. – Вип. 3. – С. 44–48.
2. Антонович И. И. Quo vadis, Украина? / Иван Иванович Антонович // Пространство и время. – 2014. – № 2 (16). – С. 25–33.
3. Арель Д. Украина выбирает запад, но без востока / Доминик Арель // Pro et Contra : Журнал российской внутренней и внешней политики. – 2005. – Т. 9, № 1. – С. 39–51.
4. Арестович О. Стратегія теплому океану [Електронний ресурс] / Олексій Арестович. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/12/6/7005097>.
5. Балакірева О. М. Моніторинг громадської думки населення: електоральні настрої та очікування населення наприкінці 2005 р. / О. М. Балакірева // Український соціум. – 2005. – № 5-6. – С. 169–188.
6. Баранівський В. Єдність суспільства як головна проблема нової влади в Україні / Василь Баранівський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2005. – Вип. 7. – С. 243–248.
7. Барсамов В. А. «Цветные революции» : теоретический и прикладной аспекты / Владимир Александрович Барсамов // Социс: Социологические исследования : ежемес. науч. и общ.-полит. журн. Рос. акад. наук. – 2006. – № 8. – С. 57–66.
8. Бевз Т. А. Феномен «революція» у дискурсах мислителів, політиків, науковців : монографія / Тетяна Анатоліївна Бевз ; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : ПіЕНД, 2012. – 176 с.
9. Бекешкіна І. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? [Електронний ресурс] / Ірина Бекешкіна. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/events/vid-ma-zminilosj.htm>.

10. Бекешкіна І. Прес-конференція «Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що? / Ірина Бекешкіна, Олексій Хмелько // ЄвроАтлантика. – № 3-4_2013 / № 1_2014. – С. 56–63.
11. Бобіна О. Про витоки революції / О. Бобіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2008. – Вип. 13. – С. 88–93.
12. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт : методологічні підходи до дослідження / С. В. Бобровник // Правова держава. – 2009. – Вип. 20. – С. 110–118.
13. Богуш В. М. Інформаційна безпека держави / В. М. Богуш, О. К. Юдін – К. : МК-Прес, 2005. – 432 с.
14. Борисенко І. Черный год / Ілья Борисенко, Елена Куриленко, Станислав Духанов // За рубежом: другой взгляд на мир. – 2015. – № 87 (2860). – С. 12–17.
15. Бостан С. К. Форма правління незалежної Української держави : етапи розвитку, проблеми, перспективи / С. К. Бостан // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 103–110.
16. Букет Є. Сторінками революційного самвидаву / Євген Букет // Слово Просвіти. – 2004. – № 50 (270). – С. 15–19.
17. Бусова Н. Виховання влади або Мораль, як нова цінність в українській політиці [Електронний ресурс] / Ніна Бусова // Українська правда. – 2005. – 31 січ. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/31/3006633>.
18. Бухарин Н. С. Методы и технологии информационных войн / Н. С. Бухарин, В. В. Цыганов. – М. : Академический проект, 2007. – 382 с.
19. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / П. Дж. Бьюкенен. – М. : АСТ ; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – 444 с.
20. Валевський О. Л. Аналіз причин невдач реалізації реформ в Україні [Електронний ресурс] / О. Л. Валевський. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Valevskiy.pdf>.

21. Ванчикова А. В. Революция как бифуркация в развитии социальных систем: синергетический анализ : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Агима Владимировна Ванчикова. – Улан-Удэ, 2007. – 169 с.
22. Варій М. Політико-психологічні передвиборні та виборчі технології : навч.-метод. посіб. / Мирон Варій. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
23. Величко Т. Виборчі технології та їх вплив на політичну свідомість сучасної молоді [Електронний ресурс] / Т. Величко. – Режим доступу : <http://int-konf.org/konf052014/789-velichko-t-a-viborch-tehnologyi-ta-yih-vpliv-na-poltichnu-svdomst-suchasnoyi-molod.html>.
24. Вердиханова З. В. Структурные и процессуальные характеристики феномена «цветных революций» / З. В. Вердиханова // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2014. – № 2 (30). – С. 64–73.
25. Виговська Т. «Помаранчева революція» та її вплив на громадянську зрілість українського суспільства / Т. Виговська // Університетські наукові записки. – 2005. – № 1-2 (13-14). – С. 388–394.
26. Висоцький С. Хіба Майдан – не Січ? / Сергій Висоцький // Терен Україна. – 2014. – Число 1 (38). – С. 3.
27. Відеосюжет «Еспресо ТВ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=5q3wEZ11wMY>.
28. Відеосюжет користувача [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=Auk91JOrU4c>.
29. Віднянський С. В. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / Степан Васильович Віднянський, Андрій Юрійович Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 32–51.
30. Воловик В. Еволюція і революції, класи і нації / В. Воловик // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпряни. – 2006. – Вип. 17. – С. 46–52.

31. Воронина Е. «Оранжевая революция» как проекция постмодерна в мире политики / Елена Воронина // Власть. – 2011. – № 7. – С. 52–55.
32. Газін В. Помаранчева революція: уроки та історичне значення / Володимир Газін // Збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – С. 7–11.
33. Гапич А. Э. Технологии «цветных революций»: моногр. / А. Э. Гапич, Д. А. Лушников. – М. : РИОР, 2010. – 132 с.
34. Гарін О. Емоційний фактор у політиці / Олександр Гарін // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 2 (31). – С. 11–16.
35. Гарр Т. Почему люди бунтуют / Тэд Гарр. – Спб. : Питер, 2005. – 461 с.
36. Гидденс Э. Социология / Энтони Гидденс. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
37. Гилев А. В. Политические трансформации на постсоветском пространстве: имеют ли значение «цветные революции» ? / Алексей Владимирович Гилев // Полития. – 2010. – № 2 (57). – С. 107–121.
38. Гиря Г. «Кольорові революції» : їх сутність та вплив на еволюцію політичних систем на прикладі України та Грузії / Ганна Гиря // Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія, Соціологія, Право. – 2013. – № 3 (19). – С. 21–26.
39. Гиря Г. Нові форми революцій в сучасному глобалізованому світі : суть та особливості вияву / Ганна Гиря // Вісник Львівського університету. Серія : філософсько-політологічні студії. – 2014. – Вип. 5. – С. 164–170.
40. Гиря Г. «Оксамитова революція» як приклад ліквідації комуністичного режиму та здійснення демократичних перетворень / Ганна Гиря // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. – 2010. – Вип. 15. – С. 22–24.
41. Гиря Г. Сутність політичних революцій: концептуальні підходи / Ганна Гиря // Вісник Львівського університету. Серія : філософсько-політологічні студії. – 2014. – Вип. 4. – С. 240–245.

42. Глотов Б. Реформування системи організації державної влади в умовах глибокої політичної кризи / Б. Глотов, Н. Сидоренко // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2014. – Вип. 2. – С. 3–12.
43. Голдстоун Д. К теорії революції четвертого покоління / Джек Голдстоун // Логос. – 2006. – № 5 (56). – С. 58–103.
44. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 24–25.
45. Голос України. – 2003. – 9 груд. – С. 2.
46. Гольцман К. О. Роль зовнішніх сил у «помаранчевій революції» 2004 року в Україні через призму концепції транснаціональної гегемонії / Кирило Олександрович Гольцман // Грані. – 2011. – № 1 (75). – С. 155–159.
47. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу [Електронний ресурс] / Володимир Горбулін. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/2015_book/012315_Gorbulyn.pdf.
48. Гордієнко М. Молодіжні рухи в Україні та їх базова типологізація / Михайло Гордієнко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2006. – № 18. – С. 70–76.
49. Грицюк О. Молодіжний рух в Україні: від Помаранчевої революції – 2004 до Майдану – 2013 / О. Грицюк // Студентський вісник НУВГП : зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 2 (2). – С. 141–144.
50. Громова А. В. Роль и место МАСС-Медиа в подготовке и проведении «цветных революций» : дис. ... канд. филолог. наук : 10.01.10 / Анастасия Викторовна Громова. – М., 2009. – 209 с.
51. Грязнова О. С. Теоретические подходы в социологии революции : сравнительный анализ концепций П. Сорокина, Л. Эдвардса и Т. Скокпол : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.01 / Ольга Станиславовна Грязнова. – М., 2009. – 186 с.
52. Гуз А. М. Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу : навч. посіб. / А. М. Гуз. – К. : КНТ, 2007. – 260 с.

53. Денисюк Т. Лінгвістика кризи: неологізми у засобах масової інформації у період подій Євромайдану [Електронний ресурс] / Тетяна Денисюк. – Режим доступу : <http://www.symposium.hol.es/gallery/denysiuk.pdf>.

54. Дорофеев Д. В. «Цветные революции» в центральноазиатском регионе в контексте внешнеполитической стратегии США / Д. В. Дорофеев // Культура народов Причерноморья. – 2008. – № 125. – С. 51–54.

55. Доцяк І. І. Політика і економіка в пострадянських країнах: інституційні моделі взаємодії / І. І. Доцяк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія Соціологія, Філософія. – 2011. – Вип. 14. – С. 160–165.

56. Економічна політика нової влади: перші кроки та їх результати // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 9. – С. 2–53.

57. Єпіфанов А. О. Окремі аспекти конституційної реформи в Україні / Анатолій Олександрович Єпіфанов // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2 (7). – С. 30–32.

58. Завалько Г. Социальная революция как явление мировой истории: социально-философский анализ идей и концепций : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Григорий Алексеевич Завалько. – М. : РГБ, 2004. – 366 с.

59. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

60. Заява учасників робочої групи з врегулювання політичної кризи Першого заступника Глави Адміністрації Президента України Андрія Портнова та Міністра юстиції Олени Лукаш щодо перебігу переговорів з лідерами опозиційних парламентських фракцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://archive.today/20140126121216/www.president.gov.ua/news/30008.html#selection-537.0-537.239>.

61. Звіт КВУ за підсумками моніторингу передвиборчої ситуації в Україні у липні 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.polit.com.ua/?cgid=5&PHPSESSID=d1b71d947caaa03f2a29bcfa65015568&mpid=9&regid=637&spoid=2&offs=50&poid=2&id=2463>.

62. Ильченков П. «Экспресс-революция» в Сербии / Петр Ильченков // Оранжевые сети: от Белграда до Бишкека. – СПб. : Алетейя, 2008. – С. 56–91.

63. Иррегулярные конфликты: «цветные революции». Анализ и оценка форм, приемов и способов ведения операций по смене режимов в суверенных государствах / под общ. ред. С. Н. Гриняева. – М. : АНО ЦСОиП, 2015. – 236 с.

64. Іщенко А. А. Соціально-політичний характер та періодизація «помаранчевої революції» 2004 року / А. А. Іщенко // Інтелігенція і влада. – 2012. – Вип. 26. – С. 101–116.

65. Калакура Я. Цивілізаційний вибір України: теоретико-методологічний, історичний та освітянський спекти / Ярослав Калакура // Україна у світовій історії. – 2014. – № 3 (52). – С. 224–241.

66. Карпенко В. Інформаційний простір як чинник національної безпеки України / В. Карпенко // Українознавство : науковий громадсько-політичний культурно-мистецький релігійно-філософський педагогічний журнал. – 2005. – № 3. – С. 182–192.

67. Карпович О. Г. Цветные революции: теория и практика демонтажа современных политических режимов : моногр. / Олег Геннадьевич Карпович, Андрей Викторович Манойло. – М. : Юнити-Дана, 2015. – 111 с.

68. Касюк Л. А. Механизмы политического влияния США на постсоветском пространстве и их воздействие на состояние российско-американских отношений : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Л. А. Касюк. – М., 2010.

69. Катунин Ю. А. «Цветные революции»: методология и методы организации / Ю. А. Катунин // Ученые записки Таврического национального

университета имени В. И. Вернадского. Сер. : Философия. Культурология. Политология. Социология. – 2014. – Т. 27 (66), № 1. – С. 270–279.

70. Квіт С. Масові комунікації / С. Квіт. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – 206 с.

71. Кіршенблат С. В. Досвід використання моделі «кольорових революцій» у посткомуністичних регіонах / Софія Володимирівна Кіршенблат // Політологічні та соціологічні студії : зб. наук. праць. – 2010. – Т. IX. – С. 463–474.

72. Кобзава Я. Паварот України на 180 градусаў [Электронный ресурс] / Я. Кобзава, Б. Ярабiк. – Режим доступа : <http://www.arche.by/by/page/ideas/17408>.

73. Кобильник В. Україна після «помаранчевої революції»: нові виклики владі та громадянському суспільству / Василь Кобильник // Збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – С. 12–18.

74. Колесников О. Еволюція виборчих технологій у контексті демократичного процесу в Україні / Олексій Колесников // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2011. – № 2 (21). – С. 56–64.

75. Колодiй А. Транзитологічна парадигма суспільних змін у світлі Помаранчевої революції / Антонiна Колодiй // Наукові записки. Серія «Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004–2007 рр.». – 2008. – Вип. 3. – С. 7–24.

76. Колодiй А. Феномен Майдану в контексті пошуку моделі врядування / Антонiна Колодiй // Агора. Революція відбулася: що далі? – 2014. – Вип. 13. – С. 22–36.

77. Колодяжний М. Чи була революція революцією? [Електронний ресурс] / Микола Колодяжний. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/12/3006084>.

78. Конончук С. Політичне середовище / Світлана Конончук // Вісник «Твій вибір-2014». – 2014. – № 1. Президентські вибори в Україні: запит на обмеження персональної влади. – С. 7–15.
79. Конституція України. – К. : Вид.-торг. фірма «Велес», 2009. – С. 19.
80. Концепт «Революция» в современном политическом дискурсе / под ред. Л. Е. Бляхера, Б. В. Межуева, А. В. Павлова. – СПб. : Алетейя, 2008. – 360 с.
81. Корупція в Україні – 2004 рік. Аналіз природи та причини проблеми: підсумковий звіт. – К. : Група міжнародного співробітництва, 2004. – 92 с.
82. Костюк І. А. Інформаційні війни в контексті революційних подій в Україні / Ірина Анатоліївна Костюк // Актуальні проблеми соціальних комунікацій: матер. студент. наук. конф., 22 травня 2014 року / М-ство освіти і науки України, Нац. авіац. ун-т. – К., 2014. – С. 57–60.
83. Костюк Т. О. Динаміка змін політичних інститутів і процесів в «післяпомаранчевій» Україні: співвідношення міжнародних та внутрішньополітичних аспектів: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Тетяна Олександрівна Костюк; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2013. – 180 с.
84. Кочубей Л. Виборчі технології: навч. посібник / Лариса Кочубей. – К. : Укр. центр політ. менедж., 2008. – 332 с.
85. Кочубей Л. Виборчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України): моногр. / Лариса Кочубей. – К. : Юрид. думка, 2006. – 280 с.
86. Кочубей Л. Виборчі технології у ході виборів Президента України 2004 року: уроки «помаранчевої революції» / Лариса Кочубей // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2005. – Вип. 7. – С. 244–251.

87. Кочубей Л. Виборчі технології як механізм досягнення політичного результату / Лариса Кочубей // Людина і політика. – 2003. – № 4. – С. 56–62.
88. Кравець Г. В. Революція як механізм зміни вектора політичного процесу : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ганна Василівна Кравець : ПНПУ імені К. Д. Ушинського. – Одеса, 2013. – 216 с.
89. Крапивенский С. Э. Социальная философия / Соломон Элиазарович Крапивенский. – М. : Гуманитарный изд. центр «Владос», 1998. – 416 с.
90. Кропоткин П. А. Речи бунтовщика / Петр Алексеевич Кропоткин. – М. : Изд-во Москов. федерации анархических групп, 1917. – 192 с.
91. Кудіна Л. Я бачила реальну політичну активність молоді лише в 2004 році [Електронний ресурс] / Людмила Кудіна. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page62-1082.html>.
92. Кульчицький С. Помаранчева революція / Станіслав Кульчицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.
93. Куц Г. Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід Майданів / Г. Куц // Сучасне суспільство. – 2014. – Вип. 1. – С. 82–94.
94. Куценко В. Социально-экономическая модификация в контексте построения социального государства в Украине / В. Куценко // Экономика Украины. – 2004. – № 11. – С. 77–85.
95. Кучер О. Рік боротьби за право бути вільними і сильними / Олександр Кучер // Вісті. – 2015. – 20 лютого. – № 6 (767). – С. 2.
96. Лавриненко Г. Польські ЗМІ про особливості президенства Віктора Ющенка / Г. Лавриненко // Вісник СевНТУ : зб. наук. праць. Сер. : Політологія. – 2012. – Вип. 136. – С. 168–173.

97. Лейн Д. «Цветная» революция как политический феномен / Дэвид Лейн // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 16–38.

98. Ленин В. И. Крах II Интернационала / Владимир Ильич Ленин. – Полное собрание сочинений. Издание 5. – Июль 1914 ~ август 1915. – Т. 26. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – С. 209–265.

99. Литвиненко А. «Оранжевая революция» : причины, характер и результаты \ Александр Литвиненко // «Оранжевая революция». Украинская версия : сб. – 2005. – С. 17–28.

100. Ломоносова М. В. Социология революции П. А. Сорокина : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.01 / Марина Васильевна Ломоносова. – М. ; СПб. : РГБ, 2007. – 162 с.

101. Магда Є. Виклики гібридної війни : інформаційний вимір / Євген Магда // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 5. – С. 138–142.

102. Мадрига Т. Регіональні відмінності ідентичностей громадян як інструмент політичної боротьби в контексті виборчих кампаній в Україні / Тетяна Мадрига // Наукові записки. Сер. «Культурологія». – 2010. – Вип. 5. – С. 349–359.

103. Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/mogjorjghoeoj.htm>.

104. Макаренко Б. «Цветные революции» в контексте демократического транзита [Электронный ресурс] / Б. Макаренко // Мир перемен. – 2005. – № 3. – Режим доступа : <http://www.politcom.ru/2025.html>.

105. Маклюен М. Понимание медиа: внешнее расширения человека / Маршалл Маклюен. – М. ; Жуковский : «Канон-пресс», «Кучково поле», 2003. – 464 с.

106. Максимов И. В. «Цветная» революция – социальный процесс или сетевая технология? [моногр.] / Илья Вадимович Максимов. – М. : Книга по Требованию, 2010. – 116 с.

107. Малинкович В. О причинах «Оранжевой революции» в Украине / Владимир Малинкович // «Оранжевая революция». Украинская версия : сб. / сост. М. Б. Погребинский. – М. : Изд-во «Европа», 2005. – С. 29–63.
108. Малишевский Н. Технология и организация выборов / Н. Малишевский. – Минск : Харвест, 2003. – 245 с.
109. Марков С. «Оранжевая революция» – пример революции глобального сообщества / Сергей Марков // «Оранжевая революция». Украинская версия : сб. / сост. М. Б. Погребинский. – М. : Изд-во «Европа», 2005. – С. 65–90.
110. Марков С. Цветная революция – это новый тип политических технологий по смене политической власти [Электронный ресурс] / Сергей Марков. – Режим доступа : <http://www.km.ru/glavnoe/2005/11/15/arkhiv/smarkov-tsvetnaya-revolyuetsiya-eto-novyi-tip-politicheskikh-tekhnologii-po>.
111. Маркс К. 18 брюмера Луи Бонапарта / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – Изд. 2. – М. : Политиздат, 1957. – Т. 8. – С. 115–217.
112. Маркс К. Буржуазия и контрреволюция / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – Изд. 2. – М. : Политиздат, 1957. – Т. 6. – С. 109–134.
113. Маркс К. Гражданская война во Франции / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – Изд. 2. – М. : Политиздат, 1960. – Т. 17. – С. 317–370.
114. Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – Изд. 2. – М. : Политиздат, 1956. – Т. 7. – С. 5–110.
115. Маркс К. Критические заметки к статье Пруссака «Король прусский и социальная реформа» / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – М. : Политиздат, 1995. – Т. 1. – С. 430–443.
116. Маркс К. Манифест коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – Изд. 2. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 4. – С. 419–459.

117. Маркс К. Революция и контрреволюция в Германии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – Изд. 2. – М. : Политиздат, 1957. – Т. 8. – С. 3–113.
118. Маркс К. Эльберфельдские речи / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – М. : Политиздат, 1995. – Т. 2. – С. 532–554.
119. Мартинюк Р. Функціонування змішаної форми правління в Україні на сучасному етапі: оцінка результатів / Роман Мартинюк // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. (Серія «Політичні науки»). – 2008. – Вип. 3. – С. 218–226.
120. Масний З. «...Нема у революції кінця!» / Зеновій Масний // Народне здоров'я. – 2014. – 12 червня. – № 6 (303). – С. 1–8.
121. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» / Юрій Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 18–32.
122. Медвідь Ф. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів / Федір Медвідь // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 35–43.
123. Медвідь Ф. Феномен «помаранчевої революції» в контексті розбудови громадянського суспільства / Федір Медвідь, Михайло Гордієнко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 44–55.
124. Медвідь Ф. Феномен Помаранчевої революції у контексті консолідації сучасної української нації / Федір Медвідь // Дні науки філософського факультету – 2005 : матер. доп. та вист. на Міжнар. наук. конф., 26–27 квітня 2005 р. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2005. – С. 63–65.
125. Микола Азаров подав у відставку з поста Прем'єр-міністра України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247006435&cat_id=244274130.
126. Мифы российской пропаганды. Часть 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://24tv.ua/ru/krupnym_planom/mify_rossijskoj_propagandy_chast_1/n528159.

127. Михайлюта А. Оранжевый репортаж / А. Михайлюта. – К. : «Журналист Украины», 2004. – 158 с.
128. Мінаков М. А. Модерн і революція в Україні: до питання про генеалогію Євромайдану / М. А. Мінаков // Наукові записки. – 2014. – Т. 154 : Філософія та релігієзнавство. – С. 45–53.
129. Мусієнко Н. Мистецтво і революція: київський Майдан 2013–2014 рр. / Наталія Мусієнко // Агора. Революція відбулася: що далі? – 2014. – Вип. 13. – С. 53–57.
130. Нагорний О. Кому потрібна євроінтеграція: пенсіонерам чи молоді? [Електронний ресурс] / О. Нагорний. – Режим доступу : <http://www.volyn.com.ua/?rub=4&article=0&arch=1609>.
131. На Грушевського вимогу звільнити вулицю зустріли сміхом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25242563.html>.
132. Назаров Ю. Н. Революция как предмет социально-философского исследования : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Юрий Николаевич Назаров. – Шуя, 2006. – 364 с.
133. Назаров Ю. Н. Революция (социально-философское исследование) : моногр. / Ю. Н. Назаров. – Шуя : Изд-во «Весть» ГОУ ВПО «ШГПУ», 2006. – 301 с.
134. Народжені революцією // Українська платформа собор : соціально-політичне видання. – 2014. – 10 квітня. – № 7 (66). – С. 13.
135. Наумкіна С. М. Реформи в системі влади країн Центральної та Східної Європи на шляху посткомуністичної трансформації / С. М. Наумкіна // Людина, суспільство, політика : актуальні виклики сучасності : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 13-14 лютого 2015 року) / За заг. ред. Д. В. Яковлева. – Одеса, 2015. – С. 128–130.

136. Наумкіна С. М. Сучасні «західні» та «східні» революції: класична складова і особливості здійснення / С. М. Наумкіна, Г. В. Кравець // Актуальні проблеми політики. – 2015. – Вип. 56. – С. 173–181.

137. Наумкіна С. М. Сучасний прояв інформаційно-психологічної війни як загроза міжнародної безпеки / С. М. Наумкіна // Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри. Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 13-14 березня 2015 року). – Одеса: ДВНЗ «ПНПУ ім. К. Д. Ушинського», Міжнародний Вишеградський Фонд, 2015. – С. 35–38.

138. Начальник столичной милиции взял на себя ответственность за разгон Евромайдана [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zn.ua/POLITICS/nachalnik-stolichnoy-milicii-vzyal-na-sebya-otvetstvennost-za-razgon-evromaydana-133994_.html.

139. Наш Г. Визволення всіх трудящих: збірник популярних статей по ідеології народницького революційного соціалізму / Г. Наш. – Прага: Вільна Спілька. – 1923. – 341 с.

140. Никифоров А. Революция и ее причины: ответы и новые вопросы / А. Никифоров // Политэкс. – 2008. – Т. 4, № 2. – С. 80–98.

141. Ніколаєнко Н. О. Технології адміністративного ресурсу в рамках президентських виборчих кампаній (1999, 2004, 2010 років) в Україні [Електронний ресурс] / Н. О. Ніколаєнко // Панорама політологічних студій. – 2013. – Вип. 11. – С. 136–144. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pps_2013_11_20.pdf.

142. Новинний інтернет-портал «24ТВ» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?krivava_subota_30_listopada_u_faktah_foto_video&objectId=388037.

143. Новинний портал ЮлогЛіга [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://blog.liga.net/user/vkrupelnytskyj/article/13320.aspx>.

144. Окара А. Порядок денний: що робити на Майдані зараз (12 вчинків задля Перемоги) [Електронний ресурс] / Андрій Окара

// Українська правда. Блоги. – 29 листопада 2013 р. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/5298e6abf116e>.

145. Олех Л. Г. Цивилізація і революція / Леонід Григорьевич Олех. – Новосибірськ : Наука. Сиб. отд-е, 1989. – 192 с.

146. Ону А. М. Соціологічна природа революції / Александр Михайлович Ону // Сборник статей, посвященных П. Н. Милюкову (1859–1929). – Прага, 1929. – С. 29–55.

147. Ореховская Н. Е. Сущность и место «цветных революций» в ряду революций / Надежда Евгеньевна Ореховская // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2012. – № 2 (12). – С. 124–127.

148. Паніна Н. Демократизація в Україні та Помаранчева революція у дзеркалі громадської думки / Н. Паніна // Дзеркало тижня. – 2006. – 20 травня. – № 19 (598). – С. 4–5.

149. Парламентські вибори в Україні 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Парламентські_вибори_в_Україні_2014.

150. Парсонс Т. Система современных обществ / пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

151. Пасічний Р. Євромайдан: технології зниження політичної активності / Роман Пасічний // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2014. – Вип. 26. – С. 82–87.

152. Пипченко Н. А. Влияние событий «Арабской весны» на международно-политические процессы: оценки экспертов / Наталия Александровна Пипченко // Вулье Году. – 2014. – № 31 (1). – С. 94–98.

153. Погребинский М. Как Украина шла к «оранжевой революции» / Михаил Погребинский // «Оранжевая революция». Украинская версия : сб. / сост. М. Б. Погребинский. – М. : Изд-во «Европа», 2005. – С. 123–136.

154. Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації : порівняльний аналіз / за заг. ред. Ф. М. Рудіча. – К. : ІПіЕНД ім. В. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 448 с.

155. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

156. Полторак В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній / Володимир Полторак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 42–84.

157. Полухіна А. В. Критерії типологізації ненасильницьких дій / А. В. Полухіна // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 50. – С. 220–226.

158. Польовий А. М. Модифікація моделі Дж. Девіса для імітації формування протестної активності під час виборчого процесу / Анатолій Миколайович Польовий // Слов'янський вісник : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 13. – С. 210–213.

159. Пономарева Е. Г. Вирус революции и законы Токвиля [Электронный ресурс] / Елена Георгиевна Пономарева. – Режим доступа : <http://www.fondsk.ru/pview/2011/02/28/virus-revoljucii-i-zakony-tokvilja.html>.

160. Пономарева Е. Г. Секреты «цветных революций». Современные технологии смены политических режимов / Елена Георгиевна Пономарева // Свободная мысль. – 2012. – № 1/2 – С. 43–59.

161. Пономарева Е. Г. «Цветные революции»: природа, символы, технологии / Елена Георгиевна Пономарева, Георгий Алексеевич Рудов // Обозреватель – Observer. – 2012. – № 3. – С. 36–48.

162. Пономаренко Л. В. Засоби безпосередньої демократії у формуванні інноваційної культури суспільства / Людмила Володимирівна Пономаренко // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. – 2014. – Issue 23, II (4). – С. 84–89.

163. Попович М. Перед вічним Майданом / М. Попович // Критика. – 2005. – № 3. – С. 2–4.
164. Почепцов Г. Революция. com. Основы протестной инженерии / Георгий Почепцов. – М. : Европа, 2005. – 532 с.
165. Президентські перегони 2004 року: ціна та перспективи вибору. Центр О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 12. – 26 с.
166. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 2. – Ст. 44.
167. Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти України : Указ Президента України від 17 лютого 2004 р. № 199/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 7. – С. 13.
168. Пугачев В. П. Управление свободой / Василий Павлович Пугачев. – М. : КомКнига, 2005. – 272 с.
169. Путин: Необходимо провести анализ всех «цветных революций», в том числе на Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://itar-tass.com/politica/1079136>.
170. Пшонка: Закон про амністію набуде чинності 17 лютого. Людей звільнять протягом місяця [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/16/7014035>.
171. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології / П. М. Рабінович // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 22–25.
172. Радзиевский В. Феномен Евромайдана в субкультурном поле Украины / Виталий Радзиевский // Вестник СПбГУКИ. – 2014. – Июнь. – № 2 (19). – С. 6–10.
173. Радковець Ю. І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресія? / Ю. І. Радковець // Пространство и время. – 2014. – № 2 (16). – С. 25–33.

174. Рар А. «Оранжевая революция» / Александр Рар // «Оранжевая революция». Украинская версия : сб. статей. – М. : Европа, 2005. – С. 163–169.
175. Расторгуев С. П. Философия информационной войны / С. П. Расторгуев. – М. : Вузовская книга, 2001. – 468 с.
176. Ревякин Е. Русская революция в социологической концепции П. А. Сорокина / Е. Ревякин // Вестник ИГЭУ. – 2008. – № 1. – С. 74–76.
177. Розгін Євромайдану: 7 госпіталізовані, 35 – із травмами [Електронний ресурс] // Європейська правда. – 2013. – 30 листопада. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/30/7003777/?attempt=>.
178. Розов Н. С. Механизмы конфликтной динамики и революция в Украине / Николай Сергеевич Розов // Humanitarian vector. – 2014. – № 3 (39). Perspectiv. – С. 161–171.
179. Розумний М. Розвиток політичної системи України: виклики і загрози / М. Розумний // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1 (28). – С. 9–13.
180. Романюк О. Посткомуністичні революції / Олександр Романюк // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4. – С. 16–28.
181. Російська агресія в Криму та гра м'язами на українсько-російському кордоні стали основними питаннями сьогоденного міжнародного порядку денного [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://icps.com.ua/rosiyska-ahresiya-v-krymu-ta-hra-myazamy-na-ukrayinsko-rosiyskomu-kordoni-staly-osnovnymy-pytannamy-sohodnishnoho-mizhnarodnoho-poryadku-dennoho>.
182. Рубцов В. Всеукраїнський Майдан як віха у встановленні українського суспільства / Валерій Рубцов // Наукові записки. Серія «Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004–2007 рр.». – 2008. – Вип. 3. – С. 37–43.

183. Рятівник з Михайлівського собору: автобус з «беркутівцями» в 10 метрах від церкви сіяв паніку серед людей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/person/2013/12/4/143967>.

184. Самброс А. «Феномен цветных революций» [Электронный ресурс] / А. Самброс. – Режим доступа : http://politua.info/index.php?option=com_content&task=view&id=431.

185. Саприкін О. Інформаційна експансія, інформаційна війна та інформаційна атака у засобах масової інформації на прикладі Євро-2012 / Олександр Саприкін // Вісник Книжкової палати : науково-практичний журнал. – 2013. – № 1 (198). – С. 40–43.

186. Сасин Г. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір) / Ганна Сасин // Грані. – 2015. – № 3 (119). – С. 18–23.

187. Сасин Г. Кольорові революції: сутність, основні риси, причини виникнення та політичні наслідки / Ганна Сасин // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. – 2015. – III (7), Issue : 42. – P. 40–42.

188. Світ у цифрах. Країни // Світ у 2014 // The Economist / Український випуск. – К. : Укр. тиждень, 2013. – С. 77–85.

189. Сергатюк Д. А. Вітчизняний політичний клас постреволуційної доби : анатомія кризи / Дмитро Анатолійович Сергатюк // Грані. – 2011. – Березень-квітень. – № 2 (76). – С. 140–145.

190. Силовики почали штурм Майдану [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/18/7014499>.

191. Симонія Н. А. Страны Востока: пути развития / Нодари Александрович Симонія. – М. : Наука, 1975. – 383 с.

192. Сінкевич Є. Г. Розпад Радянського Союзу та місце незалежної України у зовнішньополітичній стратегії Республіки Польща (1991–2009 рр.) в інтерпретаціях польських дослідників / Євген Григорович Сінкевич, Алла

Алимівна Кучеренко // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 2-4 листопада 2011 р.) / ред. І. Я. Тодоров. – Запоріжжя : Інтер-М, 2011. – С. 168–173.

193. Слабошпицький М. Пейзаж для помаранчевої революції: хроніка-колаж / М. Слабошпицький. – К. : Ярославів Вал, 2005. – 260 с.

194. Смирнов Д. Н. Манипулятивные технологии и их применение в условиях смены политического режима: опыт оранжевой революции на Украине : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Дмитрий Николаевич Смирнов. – Н. Новгород, 2009. – 352 с.

195. Соловей В. Д. «Цветные революции» и Россия / В. Д. Соловей // Сравнительная политика. – 2011. – № 1. – С. 33–43.

196. Сорокин П. А. Социология революции / Питирим Александрович Сорокин. – М. : РОССПЭН, 2005. – 704 с.

197. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

198. Стельмах І. Студенти страйкують: «Молодь нації за євроінтеграцію» [Електронний ресурс] / І. Стельмах. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25181270.html>.

199. Танчин І. Помаранчева революція і формування української національної ідентичності / Ігор Танчин // Наукові записки. Сер. «Культурологія». – 2010. – Вип. 5. – С. 368–372.

200. Тимохін М. Г. Становлення та діяльність опозиції в Україні у період після помаранчевої революції [Електронний ресурс] / М. Г. Тимохін. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Тумокhin.pdf.

201. Тимошук Ю. Ярослав Грицак: Євромайдан – це революція молоді з вищою освітою, яка не має майбутнього [Електронний ресурс] / Ю. Тимошук. – Режим доступу : <http://vikna.if.ua/news/category/ua/2013/11/26/15388/view>.

202. Токвиль де А. Демократия в Америке / А. де Токвиль ; пер. с франц.; предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.
203. Токвиль де А. Старый порядок и революция / А. де Токвиль; пер. с франц. – М. : Моск. филос. фонд, 1997. – 251 с.
204. Тригуб В. Андрій Єрмоленко – ще один таланти Майдану [Електронний ресурс] / В. Тригуб. – Режим доступу : <http://narodna.pravda.com.ua/fun/52f647ab8db92>.
205. Три трупа в доме офицеров. Еще 7 человек при смерти [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://censor.net.ua/news/271181/tri_trupa_v_dome_ofitserov_esche_7_chelovek_pri_smerti.
206. Троцюк М. М. Політичні режими України та Грузії після «кольорових революцій» [Електронний ресурс] / М. М. Троцюк // Студентські наукові записки. Сер. «Соціально-політичні науки». – 2011. – Вип. 3. – Режим доступу : <http://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/868>.
207. Тузов М. Л. Революция и история (методологический аспект) / Михаил Леонидович Тузов. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1991. – 156 с.
208. Україна знаходиться в групі частково вільних країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarcet.ru/news/2013/01/16/5285>.
209. Україна очолила список гібридних режимів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eiu.com/Default.aspx>.
210. Українська помаранчева революція 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/17230115/istoriya/ukrayinska_pomarancheva_revoljutsiya_2004.
211. У рейтингу «свобода преси» Україна у 2010 році зайняла 131 місце [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://en.rsf.org/spip.php?page=classement&id_rubrique=1034.
212. Фефелова О. А. Революционные трансформации на постсоветском пространстве в контексте развития политического процесса : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Фефелова Ольга Андреевна ; Акад. труда и соц. отношений. – М., 2010. – 23 с.

213. Халилов Р. Конкуренты Крыма больше не ведут информвойны / Р. Халилов // Комментарии. – 2010. – 12 марта. – С. 12–13.
214. Хантингтон С. Ф. Политический порядок в меняющихся обществах / Сэмюэл Филлипс Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
215. Хантингтон С. Ф. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Сэмюэл Филлипс Хантингтон ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2003. – 386 с.
216. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия / Генри Хейл // Pro et Contra. – 2008. – № 1. – С. 6–21.
217. Цуканова О. В. Інформаційні війни: вплив на суспільство [Електронний ресурс] / О. В. Цуканова // Modern directions of theoretical and applied researches. – 2014. – Режим доступу : www.sworld.com.ua/konfer34/800.pdf.
218. Чалый В. Куда ведет Украину «дорожная карта» евроинтеграции / В. Чалый, М. Пашков // Зеркало недели. – 2007. – 17 марта. – С. 5.
219. Черненко С. Н. Теория социальной революции (Методологический аспект) / Семен Никитович Черненко. – М. : Изд-во УДН, 1990. – 82 с.
220. Чирва Р. Інформаційна війна – зброя. Страшніша за ядерну / Раїса Чирва // Профспілкові вісті. – 2014. – № 13. – С. 8–9.
221. Шаповаленко М. В. Політична стабільність та політичний капітал в умовах трансформації суспільства / Марина Володимирівна Шаповаленко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2014. – Вип. 14. – С. 45–51.
222. Шарп Дж. От диктатуры до демократии [Электронный ресурс] / Джин Шарп. – Режим доступа : <http://www.aeinstein.org/organizations98ce.html>.
223. Шахин Ю. Клетка авторитаризма и ловушка демократии / Юрий Шахин // Мировая революция. – 2005. – Апрель. – № 11. – С. 1–3.

224. Шведа Ю. «Революція гідності» в контексті загальної теорії соціальних революцій / Юрій Шведа // Агора. Революція відбулася: що далі? – 2014. – Вип. 13. – С. 5–14.

225. Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України : як їй протидіяти / П. Шевчук // Демократичне врядування. – 2014. – Вип. 13. – Режим доступу : <http://lvivacademy.com/visnik13/zmist.html>.

226. Шерстюк Н. В. Постмодерн як особлива ситуація в культурі / Н. В. Шерстюк // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 57, № 2. – С. 409–412.

227. Шеховцов А. Українська революція є Європейською. Рубрика «точка зору» [Електронний ресурс] / Антон Шеховцов // Радіо Свобода. – 2013. – 17 грудуз. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25203341.html>.

228. Шпиґа П. С. Основні технології та закономірності інформаційної війни / П. С. Шпиґа, Р. М. Рудник // Проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 8. – С. 326–339.

229. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петр Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 418 с.

230. Эйзенштадт Ш. Н. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Шмуэль Ной Эйзенштадт. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 416 с.

231. Экспорт революции. Саакашвили, Ющенко... [Электронный ресурс] / под ред. С. Г. Кара-Мурзи ; С. Г. Кара-Мурза ; С. А. Телегин, А. А. Александров, М. А. Мурашкин. – Режим доступа : <http://www.kara-murza.ru/books/export/index.htm>.

232. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / И. Т. Касавин. – М. : «Канон+», РООН «Реабилитация», 2009. – 567 с.

233. Юрченко Є. Теоретико-методологічні підходи до аналізу поняття виборчих технологій / Євген Юрченко // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 37. – С. 724–732.

234. Юсупова-Фарзалиева Д. М. «Цветные революции» как следствие кризиса современных демократий / Диана Маликовна Юсупова-Фарзалиева // Вестник Института стратегических исследований ПГЛУ : сб. науч. трудов. – 2012. – Вып. 3 : Эверсионный вектор мировой политики: теория, стратегия, тактика. – С. 28–30.

235. Якименко Ю. Громадянська активність в Україні: чи приречені ми мати те, що маємо? / Ю. Якименко // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 10 (34). – С. 31–36.

236. Якою була б Україна, якби не революція гідності? (Оновлюється) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://firtka.if.ua/?action=show&id=69920>.

237. Якушик В. Українська революція 2004–2005. Спроба теоретичного аналізу / Валентин Якушик // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 19–36.

238. Янукович про розгін Євромайдану: Була мета – стабілізувати ситуацію [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_anukovich-pro-rozgin-evromajdanu-bula-meta-stabilizuvati-situaciyu/532962.

239. 5 канал відключили по всій Україні [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/18/7014479>.

240. 29 січня. Верховна Рада проголосувала закон про амністію запропонований «регіоналами» [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2014. – 29 січня. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/01/29/7011233>.

241. Arendt H. On Revoution / Hannah Arendt. – N. Y. : Penguin, 1987. – 356 p.

242. Bailey T. A. Discourse on the Causes of Political Revolution / T. Bailey. – London, 1830. Reprint. London : Forgotten Books, 2013. – P. 5–24.
243. Beyme von K. Theorie der Politik im 20. Jahrhundert - Von der Moderne zur Postmoderne / Klaus von Beyme. – Frankfurt, 1991.
244. Brinton C. The Anatomy of Revolution. Revised and expanded edition / C. Brinton. – N. Y. : Vintage Books, 1965. – 310 p.
245. Bruce A. We the People. 1. Foundations / Ackerman Bruce. – Cambridge (Ma); London (England): The Belknap Press of the Harvard University Press. – 1995. – 369 p.
246. Corruption perceptions index 2013 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://cpi.transparency.org/cpi2013/results>.
247. Davies J. Toward a Theory of Revolution / J. Davies // American Sociological Review. – 1962. – Vol. XXVII. – P. 5–19.
248. Edwards L. P. The natural history of revolution / L. P. Edwards. – 2nd ed. – Chicago : University of Chicago Press, 1970.
249. Goldstone J. An analytical framework / J. Goldstone // Revolutions of the late twentieth century. – Boulder : Westview Press, 1991. – P. 37–51.
250. Goldstone J. Revolution and rebellion in the early Modern World / J. Goldstone. – Berkeley : University of California press, 1991. – 600 p.
251. Goldstone J. The Comparative and Historical Study of Revolutions / J. Goldstone // Annual Review of Sociology. – 1982. – Vol. 8. – P. 187–207.
252. Hobsbawn E. Revolution, Revolution in History / ed. by Roy Porter and Mikulas Teich / E. Hobsbawn. – Cambridge : Cambridge University Press, 1986.
253. Hobsbawn E. The age of empire. 1875–1914 / E. Hobsbawn. – Rostov-on-Don : Phoenix, 1999.
254. Johnson C. Revolution and the Social System / C. Johnson. – Stanford : Stanford University, 1964. – 68 p.

255. Johnson C. *Revolutionary Change* / C. Johnson. – Boston : Little, Brown, 1966. – 191 p.
256. Kuzio T. *From Kuchma to Yushchenko Ukraine's Presidential Election and the Orange Revolution* / T. Kuzio // *Problems of Post-Communism*. – 2005. – March – April. – Vol. 52, No. 2. – P. 15.
257. McFaul M. *Transition from Postcommunism* / M. McFaul // *Journal of Democracy*. – 2005. – July. – Vol. 16, Number 3. – P. 5–18.
258. Michels R. *Democratic aristocracy and aristocratic democracy* / R. Michels // *Socis*. – 2000. – № 1.
259. Pettee G. *Revolution – Typology and Process, Revolution : Yearbook of the American Society for Political and Legal Philosophy* / G. Pettee; ed. by C. Friedrich. – N. Y. : Atherton Press, 1966.
260. Pettee G. S. *The Process of Revolution* / George Sawyer Pettee. – N. Y. : Harper & Brothers, 1938. – 167 p.
261. *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies* / ed. by Jack A. Goldstone. – HBJ Publishers, 1986. – P. 2–17.
262. Skocpol T. *France, Russia, China : A Structural Analysis of Social Revolutions* / Theda Skocpol // *Comparative Studies in Society and History*. – 1976. – Vol. 18, № 2. – P. 175–210.
263. Skocpol T. *Revolution: A Structural Analysis* / Theda Skocpol, Ellen Kay Trimberger // *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. – 1986. – P. 59–65.
264. Skocpol T. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China* / Theda Skocpol. – Cambridge University Press, 1979. – 448 p.
265. Taylor S. *Social Science and Revolution* / S. Taylor. – L. : Macmillan, 1984.
266. *The new age of crony capitalism [Electronic resource]* // *The Economist*. – 2014. – March 15th. – Mode of access :

<http://www.economist.com/news/leaders/21598996-political-connections-have-made-many-people-hugely-rich-recent-years-crony-capitalism-may>.

267. The Sociology of Revolution / Cheng Ronald Ye-lin. – Chicago, 1973. – 334 p.

268. Tilly C. Does Modernization Breed Revolution? / C. Tilly // Comparative Politics. – 1973. – № 3 (5). – P. 425–447.

269. Tilly C. From Mobilization to Revolution / C. Tilly. – Reading, MA : Addison-Wesley. – 1978. – 306 p.

270. Tucker R. The Marxian Revolutionary idea / Robert Tucker. – N. Y. : Norton, 1969. – P. 3–32.

271. Way L. The Sources and Dynamics of Competitive Authoritarianism in Ukraine / Lucan Way // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2004. – Vol. 20, No. 1. – P. 1–19.

272. Wilson A. The Ukrainians : Unexpected Nation / A. Wilson. – Yale University Press, 2009.